

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola

Harding Noémi Anett

**Az Angol Kelet-indiai Társaság és kettős vallási mentalitása a
17. században**

Doktori (PhD) értekezés

PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola

Dr. Óze Sándor DSc

Témavezető:

Dr. Óze Sándor DSc

intézetvezető, a doktori iskola vezetője, az MTA doktora

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Budapest

2024

Tartalomjegyzék

Előszó	4
A disszertáció strukturális felépítése	5
1. Bevezetés az Angol Kelet-indiai Társaság történetének kutatásába és vizsgálatába	7
1.1. Idő- és térbeli keret	7
1.2. Interkulturizmus, heterotópiák és egyéb fogalmak	12
1.3. „A zászló a kereskedelmet követi”: Új utak az „ismeretlenbe”	15
1.4. Az archívumok	17
2. Az Angol Kelet-indiai Társaság historiográfiája és kutatás módszertana	18
2.1. Források	20
2.2. Útleírások, mint primer források	24
2.3. Szekunder források és szakirodalom	27
3. A mentalitástörténet és felhasználása az Angol Kelet-indiai Társaság 17. századi működésének és történetének kutatása során	33
3.1. A mentalitástörténetről röviden	33
3.2. Útleírások az Angol Kelet-indiai Társaság első évszázadában	35
3.3. Mentalitástörténet és az Angol Kelet-indiai Társaság	39
3.4. Mentalitástörténet?	41
3.5. Összegzés	42
4. Identitások és vallási miriád	43
4.1. Az Angol Kelet-indiai Társaság „genezise”	44
4.1.1. <i>A Tudorok évszázada</i>	44
4.2. A társaság megerősödése	47
4.3. Európai jelenlét és Kelet-Indiákon	48
4.4. „Alapozás” a 17. századi Kelet-Indiák területén	51
4.5. A lerakatok	53
4.6. „A kereskedő, a maga kisebbségében”: Kereszténység az indiai szubkontinensen	55

5. Az angol protestáns közösség fenntartása a világgazdaság sodrásában	57
5.1. Protestáns gondolatok és imádkozás	57
5.2. Anglikán? Az Angol Kelet-indiai Társaság, az egyház és a vallás	59
5.3. Társasági lelkészek, kiválasztásuk és a hittérítés kérdése	62
5.4. Hittérítés kérdése a prédikációkban	66
5.5. Az Angol Kelet-indiai Társaság vallásossága otthon	71
5.6. Vallási környezet bemutatása egy településen keresztül	73
6. Az Angol Kelet-indiai Társaság és kettős (vallási) mentalitása a 17. században	80
6.1. A társaság az ázsiai sokszínűségben	85
6.2. A társaság és a helyeik vallásosságának kérdése	89
6.3. A „másik irány”	101
7. Vallás és kereskedelem	103
7.1. Üzlet és kereskedelem	104
7.2. Gazdaság és vallás	106
7.3. Gazdasági elképzelések	108
7.4. Prédikációk kereskedelemről, veszélyről és kereszténységről	113
8. Az Angol Kelet-indiai Társaság és a tengerészek: Vallás földön és vízen	121
8.1. Navigáció és prédikáció: A víz, mint (vallási) „életér”	121
9. Az Angol Kelet-indiai Társaság imái	134
10. Befejezés: Zárógondolatok az Angol Kelet-indiai Társaság vallási életéről	140
10.1. Összegzés	150
Összefoglaló – Summary	155
Függelék	157
Bibliográfia	161
Nyilatkozat	177

Előszó:

„Amíg a vallás lehelete megtelíti a vitorlákat [...] a profit az iránytű, amely mentén az ügyes férfiak útjukat irányítják minden lázadó forгатagban.”¹

Az angol királyság és később a Brit Birodalom története a kora újkortól kezdve kontinenseken, tengereken és óceánokon átívelő. A Kelet-Indiák, és benne India is, egy ilyen terület. India metaforájává vált a mesebeli vagyonnak, amelyért az európai kolonializmus elindult és az ideológiai célja lett fizikai útjainak.² Emellett nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a vallás és a vallásosság is rendkívül fontos az újkorban.

Ezeknek a külön-külön is fontos témáknak, rendkívül érdekes keresztmetszete lett disszertációm, vagyis, az Angol Kelet-indiai Társaság (English East India Company, rövidítve EIC) 17. százada, azon belül, a Kelet-Indiákon és Indiában, valamint az oda- és visszavezető hajóutakon megélt és sokszor „előírt” vallási élet. Ennek kutatásához hozzájárult a mentalitástörténeti megközelítés, főleg útleírások által, a vallási mentalitáshoz pedig a prédikációk, imák és elmélkedések adtak nagyobb betekintést.

Kutatásom két fontos tényezője a társaság (itt az angolok korai képviselőjeként Ázsiában), és a helyszínek, amik itt, a Kelet-Indiák és a hajók. A korabeli tengeri-, és kereskedelmi társaságoknak írt vallásos művek adnak lehetőséget a vizsgálat számára, hogy fényt derítsen kölcsönhatásaikra.

A társaság történetének, hátterének alapos áttekintése után, fokozatosan, egyre inkább a tenger és prédikációk világában halad a disszertáció, összefűzve a társaságot, a hajóutakat, az imákat és a prédikációkat, így próbálva egy teljesebb képet adni a 17. századi Angol Kelet-indiai Társaság vallásosságáról.

¹ Frezer pp. 31-32.; A disszertációban előforduló ima és prédikáció részletek a szerző fordításai. A korabeli és angol terminusok, terminus technicusok az anakronizmus elkerülése miatt és a jobb megértésért találhatóak az értekezésben.

² Habib p. 11.

A disszertáció strukturális felépítése

A disszertációm fő célja rávilágítani a 17. századi Angol Kelet-indiai Társaság vallásosságának egyfajta kettősségére hozzáállásában a vallás kérdéséhez, például a hittérítéssel kapcsolatosan, valamint bemutatni, hogyan és miként próbáltak alkalmazottjaik keresztényi életét támogatni.

Ezen célok eléréséhez és bemutatásához a doktori értekezés szerkezete több részhalmazból áll, összesen 10 fejezettel. Ezek a halmazok egymást kiegészítve kívánják, a minél jobb megértés céljából alaposan körbejárni a választott témát. Ezen témák és kérdések bemutatásához, alátámasztásához és megválaszolásához több általam lefordított 17. századi prédikáció, útleírás és levelezés szövege olvasható az értekezésben, hogy még inkább érzékelhető legyen a korabeli mentalitás a különböző témákkal kapcsolatosan.

Az első részben a disszertáció témájának bevezetése és az ahhoz kapcsolódó kutatómódszertan, elméleti keretrendszer és a felhasznált forrásokról lesz szó, ilyen módon megalapozva a kutatás hátterét. Ehhez a téma idő- és térbeli kerete mellett különböző fogalmakról és a kora újkori paradigmaváltásokról esik szó, amelyek befolyásolták az Angol Kelet-indiai Társaság működését és történelmét. Ezen kívül írok a társaság levéltáiról, azok gyűjtőköréről, helyszíneiről, történelméről

A források, gyűjtéseinek körülményei és felhasználásunk módjai a második fejezetben kerülnek elő, kiemelve a kora újkori prédikációkat és útleírásokat, amelyek gerincét adják a kutatás ismertetésének. Ezt követik a szekunder források és a szakirodalom, amelyek egészen a korabelitől a legfrissebb kutatásokig terjednek ki, emellett bemutatva a társaság historiográfiáját is.

A következő fejezet a mentalitástörténet felhasználásának lehetőségeiről szól a társaság tanulmányozásával kapcsolatosan, főleg a már említett útleírások és prédikációk vizsgálatának lehetőségéről és forrásértékükről a kora újkori világra tekintve.

Ezen első részhalmaz után a doktori értekezés tárgyalja a társaság vallási körülményeit és az ehhez kapcsolódó kérdéseket. Ehhez fontos körül járni magát a társaság megalakulásának vallási háttérköörülményeit, az angol királyság, vagy leginkább a Tudorok vallásháborúin keresztül. Ezek után, szintén fontos a témához a társaság megerősödéséről írni, hogy látható legyen, hogyan lehetett ennyire független a Kelet-Indiákon. A következő alfejezet az európai jelenlétről szól az adott ázsiai térségben, bemutatva a jelenlévő európaiak körülményeit. Ezt követi az Angol Kelet-indiai Társaságnak megtelepedési időszakának rövid összefoglalója a keleti területeken.

Továbbá fontos a Kelet-Indiákra megérkezett társaság működéseinek alapegységeire, a

lerakatokra kitérni, azonban ezeken kívül nem tér ki (Dél-)India területére. A lerakatok a kiküldetésen lévők életének helyszínei voltak, itt kereskedtek, innen és ide szállították áruikat és ezekben helyezkedtek el az angol protestantizmus közösségeinek hitéleti színterei. Ehhez kapcsolódóan a disszertáció kitér a kereszténységre a szubkontinensen, mintegy bemutatva, hogy nem a társaság az első keresztény entitás a területen. Rámutat, hogy már az első századoktól, még ha kis számban is, jelen van a kereszténység a Kelet-Indiákon, amely hívőinek száma a kora újkor folyamán folyamatosan nő az ide érkező európai társaságok és hittérítők által.

A disszertáció ezt követő egysége már a társaság és a vallás kapcsolatát tárgyalja, a protestáns gondolatoktól kezdve, az imádságok típusain keresztül a lelkészek kiválasztásáig. A későbbiekben majd látható lesz az egyik rendkívül észrevehető különbség a társaság európai és indiai „ága” között, amely a hittérítéssel kapcsolatos. Mindehhez a korabeli prédikációk és értekezések szövege fog további fontos adalékokkal szolgálni. Majd a rész befejezésekként bemutatásra kerül a társaság vallási helyzete Angliában, majd ennek párhuzamaként a társaság vallási életének körülményei egy indiai lerakat életén keresztül.

Ezt követi a társaság kettős vallási mentalitásának témája, az ázsiai szférában fellelhető vallásoknak kapcsolatáról írunk, többek közt az Angliába érkező külföldiekről. Így magyarázható, hogy miért is voltak a már említett különbségek, a londoni és indiai társasági vezetés között.

Ezek tisztázása után a disszertáció a gazdaság és a vallás kapcsolatára tér ki. Ez a fejezet azért került ilyen későre az értekezésben, hogy megmutassuk, hogy egy gazdasági társaság vallásának kérdése igenis fontos aspektus a kora újkorban. A két téma bármennyire is messzinek tűnhet mégis összefűzhető. Itt próbáljuk bemutatni több prédikáció szövegét, azzal a céllal, hogy a kereskedőknek szánt fő aspektusokat a kereszténység és a gazdaság kölcsönhatásairól, hogyan próbálták bemutatni.

Az ezt követő fejezet célja, hogy bemutassa, hogy ezek a prédikációk egy olyan társaság számára íródtak, amely földrészeket kötött össze az óceánokon keresztül, és maguk a vizek voltak a vallási életterek. Ezeket a prédikációkat azért fontos megemlíteni és kiemelni, mert a társaság embereinek nagyrésze idejük többségét a tengeren töltötte, és a kereskedelem mellett mindennapjaik meghatározójává vált a víz. Az utolsó előtti fejezet a társaság imáiról szól, hogy a prédikációkon túl is lehessen látni, hogy a személyesebb istentisztelet elősegítése is része volt a hitélet fenntartásának.

A doktori értekezést az utolsó fejezet zárja le, amelyben a disszertáció a társaság vallásosságával kapcsolatos témáit összegezve látható lesz, hogy tagjaik mit tettek, hogy fenntartsák a protestáns közösséget és hogy a társaság kettős vallási mentalitása mennyire megfogható jelenség.

1. Bevezetés az Angol Kelet-indiai Társaság történetének kutatásába és vizsgálatába

1.1 Idő- és térbeli keret:

Hogyan és miként próbálta az Angol Kelet-indiai Társaság megtartani saját vallását Indiában és az oda vezető hajóúton? Erre a válasz sokrétű. Megpróbálom bemutatni, hogy egész változatos módon igyekeztek fenntartani keresztény hitüket a keleti területeken. Disszertációm szintén megpróbál választ adni arra a kérdésre, hogy miért állhatott fel kettősség a londoni és az indiai társasági ágak között a valláshoz való hozzáállásban.

A doktori értekezés témáját illetően a „hosszú” 17. század az az időintervallum, melyre a kutatásom fókuszálni fog. Ennek két fő oka van: egyik részről a 17. század legelején, 1600-ban alakul meg az Angol Kelet-indiai Társaság, ez által adva egy biztos kezdeti pontot. Mindazonáltal szükséges az oda vezető politikai (Tudor trónutódlás, vallási aspektus, spanyolok feletti győzelem, Sir Francis Drake és Sir Walter Raleigh útjai), gazdasági (merkantilista, gyarmati különbségek), földrajzi felfedezésekkel kapcsolatos utak egyes részeit kiemelni. Bevezetésképpen rá kívánok világítani az összefüggésekre hogyan is válhatott egy kereskedelmi társaság a 18. század közepére „szuverén” de facto államhatalommá a szubkontinens egyes részein. Az intervallum vége 1711-re esik, mert akkor olyan paradigmaváltáson megy keresztül a társaság és az angol királyság, melyek egy új fejezetet nyitnak számukra és a kiépülő Brit Birodalomnak történetében.

A kora újkor a „gyors”, nagymértékű változások időszakává vált. Főleg abban, ahogy az emberek magukra tekintettek, és ahogyan másokkal és a természetes világgal kapcsolatba kerültek.³ A tárgyalt korszakban a sokrétű fejlődés, a populáció növekedése, a migráció és a kereskedelem megteremtette az ipari forradalom alapját és tőkéjét.⁴ A földrajzi felfedezések intenzívebbé válása maga után hozta a gyarmatosítást és Európa terjeszkedését. A késő középkortól kezdve Európa vette át a „vezetést” – eurocentrikus szempontból (amely sok hátránnyal jár, főleg, ha világtörténelemről van szó). Néhány európai ország megpróbálta a világot erőszakkal, kereskedelemmel és migrációval a hatalma alá vonni.⁵ Ez, J. M. Blaut⁶

³ Richards p. 197.

⁴ Rostow p. 225.

⁵ Ennek hatásait máig érezni és a dekolonizáció sok formában még máig tart.

⁶ James Morris Blaut (1927-2000), antropológus, az eurocentrizmus nagy kritikusa volt.

szerint azért történhetett, mert Európa „közel” volt az amerikai kontinenshez, és mert Európa hihetetlen mértékű vagyona tett szert Ázsiából, Afrikából és Amerikából, nem pedig azért, mert okosabbak, merészebbek, fejlettebbek vagy racionálisabbak lettek volna a gyarmatosítók. A szerző ezt az elméletet az eucentrikus diffúzióknak tulajdonította.⁷

A kora újkorban több nagy fejlemény is hozzájárult a világ változásához, ezekből az egyik, és az egyik legnagyobb hatású, a világ tengereinek, óceánjainak összekötése. Előtte három fő vízi régió volt, az európai (Mediterrán, Atlanti partvidék), az arab-indiai (Indiai óceán) és a kínai (Dél- és Kelet-kínai tengerek, Tokiói-öböl). Ezen térségeken belül a kínaiak rendelkeztek a megfelelő hajókkal melyek már a 15. század elején eljutottak az Indiai óceán északi részére. Richards⁸ szerint, ha akarták volna, a kínaiak elhajózhattak volna bárhova a világon, de 1433-ben a Ming dinasztia a bezárkózás mellett döntött és felhagyta a tengerek felfedezésével, akkor, amikor az európaiak kíváncsisága és a lehetőségek „éhsége” új korszakot nyitott a kontinens életében – és a világban.⁹

Másik fontos fejlemény az új technológiák, élelmiszerek (kukorica, batáta, chili paprika, burgonya) diffúziója, az új világi termények és azok termesztésének lehetősége, valamint a lőpor és a nyomdászat elterjedése is ide tartozik. A világ igényei és a lakosság hozzájárult a gazdaság növekedéséhez, melynek már a technikai- és technológiai fejlődés is lökést adott.

Elkezdődött a dohánytermesztés Afrikában és Ázsiában, elterjedt a kávé, tea, csokoládé és ezekhez elengedhetetlen volt a cukor is. Az újvilági növények fontosak lettek, nem csak az európai, de az ázsiai, és afrikai ételek között is. A lőpor adta fejlődéssel a puskákra és a lőszerre, valamint a gyalogságra is nagyobb hangsúly került, de a tengerészeti fejlesztések befolyásolták leginkább a globalizálódás történetét. A nagy mennyiségű nemesfém beáramlása miatt a középkorra jellemző pénzrontási eljárások, a nemesfém éhségek elmúlásával kevésbé váltak gyakorivá,¹⁰ de ugyanakkor gazdasági válságot is okoztak, például a spanyol területeken. A nyomdászat, míg Európában nagy népszerűsége tett szert és idővel el is terjedt, addig a Közel-Keleten és Ázsiában nem lett akkora sikere, ott a hagyományos módszerekkel készült nyomtatásokat és kéziratokat favorizálták.¹¹ Eleinte a misszionáriusokon és az európai társaságokon kívül nem is igen terjedt el a használata az ázsiai térségben.¹²

⁷ Blaut p. 206.

⁸ John F. Richards (1938-2007), Dél-Ázsia és a Mogul birodalom kutatója volt.

⁹ Richards p. 198.

¹⁰ Richards p. 199.

¹¹ Richards pp. 203-204.

¹² Richards p. 208.

A 18. század második felére – főleg a palási csata (1757) utáni időszakban – a Kelet-indiai Társaság új módszerekkel kívánta fenntartani az onnantól kezdődő territoriális befolyását. Ehhez egy új „államiságot” kellett létrehozni. Ez a megoldás az addigi (korai) brit birodalmi történelemben még nem fordult elő, az egyes területek, kolóniák (például: Észak-Amerika, Karibi-térség) politikai és jogi intézményei, törvényei a nagy-britanniaiaknak kiterjesztései voltak. Az odaérkező angol telepeseket – még ha üldözések miatt is menekültek oda – még mindig angol vagy brit területen élőknek tekintették. Természetesen a helyi lakossághoz is kellett alkalmazkodni, vagy megpróbálták adaptálni az ott lévő szokásokat a saját előnyeikre fordítva.¹³ Az indiai szubkontinensen lévő „társasági állam” a birodalom része maradt és nem elfelejtendő, hogy egészen más alapokon épült, mint az észak-amerikai brit gyarmatok.

A „palási forradalom” társadalmi, jogi, eszmei és politikai változásokat hozott a társaságnak, valamint Indiának is.¹⁴ Ilyen volt például a szuverenitás természetének kérdése az indiai szubkontinensen. Léteztek állami rendszerek (intézményekkel, funkciókkal), ősi civilizációval, helyi kormányzatokkal, viszont a terület nagysága miatt, valami fajta államiságra szüksége volt a társaságnak. Az adóztatás, a hadsereg és később a haditengerészet finanszírozása, háborúk, békekötések és az igazságszolgáltatás kiterjesztése, amelyek már nem csak az angol személyekre vonatkoztak, mind hozzájárultak ahhoz, hogy a társaság szuverénként tetszelegjen.¹⁵ Ez viszont ellenállásba ütközött például Madrásban¹⁶ (2., 3. és 4. Térkép), ahol az angolok védelmi- adó, illeték címén kívánták a pénzt beszedni, amelyet a helyi előljárók nem voltak hajlandóak kifizetni, mondván eddig sem volt rá szükség. Az is előfordult, hogy a helyiek bezárták boltjaikat, nem hoztattak árukat, ezzel próbálva nyomást gyakorolni az angolokra, akik viszont cserébe azzal fenyegettek, hogy ha nem fizetnek, letarolják házaikat és eladják a földet, amin állnak.¹⁷ Később önkéntes hozzájárulásként remélt bevételt a társaság. Az adóztatás egyre hangsúlyosabb kérdéssé vált a 18. században, de az már a disszertáció témáján kívülre esik.

A térbeli kerete kutatásomnak összetett. Itt számba kell venni, hogy az 1600-1700-as évek már bőven az első globalizációs korszak részei. Kutatásom a protestáns hatalmak közül az angolokra koncentrál és azon belül is az Angol Kelet-indiai Társaságra. Azonban, itt már a

¹³ Cohn p. 131.

¹⁴ Stern 2009 p. 1151.

¹⁵ Cohn p. 132.

¹⁶ A szubkontinens keleti partján található annak is dél-keleti, Karnatik régiójában. Másnéven Fort St. George, mai nevén Chennai.

¹⁷ Mukund p. 14.: Consultations, Public Department, 3 January 1686.

kontinensek közti információáramlás (még ha csak egyes birodalmakon belül is) a távolságok miatti „csúszások” ellenére folyamatos volt és a társaság sem csak egy területen volt jelen. A gazdasági, diplomáciai, vallási, hadi események, esetek már nem csak – európai szemmel tekintve – kontinentálisak voltak, hanem immár interkontinentális (de még nem feltétlenül globális) vonulatokkal is rendelkezettek. Egy ilyen nagy társaság több évszázados léte során sok – akár pozitív, akár negatív – hatást gyakorolt több földrészre is. Azonban történelmének sok részletét örök homály fogja fedni, de ugyanakkor új kutatásokkal és megvilágításokkal még sok mindenre fényt deríthetnek.

A társaság egyik fő működési területe, az indiai szubkontinentst, két oldalról tenger, óceán veszi körül, míg az északi oldalról változó földrajzi adottságokkal rendelkezik. A Kelet-Indiákhoz (1. Térkép) a korban még a keletibb szigetek is hozzátartoztak, valamint a nyugatra fekvő Szent Ilona szigete is.¹⁸ A térség és az odavezető hajóútvonalak éghajlata igen változatos volt, amelyek sok esetben megviselték az európaiakat.

Térben az indiai szubkontinentst az „átmenő forgalom” miatt nyitottnak is lehetne nevezni,¹⁹ de semmiképpen sem volt izolált térség, kereskedelmileg több oldalról is aktivitást mutatott. Emellett fontos, hogy a szubkontinens önellátó volt, így az európaiaktól érkező újvilági nemesfém beáramlás mellett, régi gazdaságuk megújult tett szert, új export lehetőségek kerültek a láthatárra.

Az európai társaságok nem csak a szubkontinens és a szigetvilág kereskedelmét és gazdaságát változtatták meg, hanem például Közép-Ázsiára is hatással voltak. A karavánutak²⁰ és ezáltal a hosszú távú kereskedelem monopóliumát megtörték az európai társaságok és több termék is a tengeri útvonalakon talált új közvetítőre. Ennek egyik oka az volt, hogy a biztonságért fizetett összeg csökkent a tengeri útvonalakon. Mindezek ellenére a szárazföldi kereskedelem nem szűnt meg²¹, sőt megemlítendő, hogy a hajózás fejlődése ellenére, a fő szárazföldi útvonalak sokszor gyorsabbak voltak, mint Afrika körbe hajózása.

Az európai társaságok léte nem az egyetlen oka volt a kereskedelem változásának a térségben, de kétségtelen, hogy a tengeri kereskedelem fellendülésével csökkent a karavánutak

¹⁸ Hivatalosan a monopóliumuk szerint a sziget nem tartozott a társaság kiváltságos területeihez, ezért ezt a területet elfoglalták, mivel a hajóutaknál fontos megálló volt, de az élet a szigeten nehéz volt, több felkelés, rabszolgafelkelés is kitört.

¹⁹ Richards p. 205.

²⁰ Dale p. 102, p. 112.: Orosz kereskedők is jelen voltak a karavánutakon és indiai kereskedő diaszpóra is megjelent Moszkvában már 1684-ben.

²¹ Levi pp. 526-530.: Példának okáért a térségben a lókereskedelem is fontos volt, mivel az indiai szubkontinensen a lótenyésztés nem volt sikeres a kevés legelő és az éghajlat miatt, így a lovakat két fő helyről importálták a Mogulok: a tengeren (bahr) keresztül a bahri lovakat, vagy az iráni és arabiai lovakat, valamint a szárazföldön keresztül a türk lovakat hozták be Belső-Ázsiából. Valamint, a szubkontinensről is sok karaván indult, rabszolgákkal, cukrokkal és vásznakkal, melyek az iráni térségen keresztül kerültek Közép-Ázsiába

forgalma, a deurbanizáció is megkezdődött a térségben, azonban maradtak szárazföldi közép-ázsiai, eurázsiai kereskedelmi kapcsolatok, még ha csökkentek is.²²

A térbeliséghez, még ha csak gondolati síkon is, fontos nézőpont az eurocentrikus diffúzionizmus elmélete, amely feltételezi az európaiak szuperioritását a nem-európaiak felett²³, és amely sokáig elfogadott volt. Ennek egy része az általánosan jobban közismert, centrum-periféria elmélet. A diffúzionizmus elmélete szerint a különböző kultúrák azonos vonásai egy vagy több eredetből terjedtek el, vándorlással vagy kultúrák érintkezésével. Ebben az esetben, a kora újkorban, Európa lett volna a kiindulópont vagy legalábbis sokan így tartották. A diffúzionizmus lényege, hogy kívülről érkezik egy olyan „találmány”, amely változást hoz a közösség életébe, míg a független találmány a közösségen belül jön létre és hoz változást. Természetesen a diffúzionista elméletnek is vannak ellenzői, akik a párhuzamos fejlődés mellett állnak ki. Az eurocentrikus diffúziós elmélet feltételezi, hogy Európa a centrum, a világ többi – nem európai – régiója a periféria és hogy minden fontos, jelentős esemény Európában vagy „Nagy Európában” történt.²⁴ Úgy tartották a külső világ nem ismerhette a „szabadságot”, nem volt „kimutatható” civilizációjuk, vagy ha volt is, a kereszténység előtt és az európaiak megjelenéséig csak „stagnáltak” és orientális despotizmus uralkodott Ázsiában.²⁵

A központ és a periféria több ponton is különbözik, nem csak gazdaságilag. Ahogy Blaut írja, úgy tartották, hogy míg Európa a találékonyság, racionalitás, intellektualitás, absztrakt gondolatok, teoretikus érvelés, a szellem és az elme, a fegyelem, a „felnőttség”, az értelem, a tudomány és a fejlődés „bölcsoje”, addig a világ többi része utánozza a találékony Európát, irracionális, szentimentális, ösztönös, konkrét gondolkodással, empirikus, gyakorlati érvelésű, a materiális és testi dolgokat helyezi előtérbe, a spontaneitás, gyermekiesség, az örültség, a varázslás és a stagnálás világa.²⁶

Egy 17. századi prédikációban azonban felmerül egy másfajta diffúzió elmélete is, az „isten diffúzióé”: *„Amikor a gondviselés először elosztotta jóságát a Föld rengeteg lakója közt, ezeknek gyümölcsöket adott, azoknak fémeket, míg másoknak drágaköveket: de a kedvenc és szeretett embereinek, ő szellemet és találékonyságot adományozott, hogy használják a teremtés kincseit.”*²⁷

²² Dale p. 543.

²³ Megjelenik az általános gondolat miszerint a „mi” jobb, mint az „ők”.

²⁴ Blaut p. 7. Nagy Európa, mint egység, amelyet a keresztény kultúrkör befolyásolt.

²⁵ Uo. p. 21.

²⁶ Blaut p. 17.

²⁷ Chishull pp. 12-13.

1.2. Interkulturizmus, heterotópiák és egyéb fogalmak:

A mai világban fontos szemponttá váltak az eddig elhanyagoltabb kérdések, témák. A történelemtudomány szempontjából is fontos új megvilágításokat bevonni, ha erre alkalmas a forrás és a téma is. Már a mentalitástörténet előrekerülésének idején is jobban érzékelhetővé vált, hogy a történelemtudomány területén van lehetőség más szempontok szerinti vizsgálatokra a politika- és gazdaságtörténeten kívül is.

Témámmal kapcsolatban felmerül több fogalom és definíció. Ilyen például az interkulturizmus. Az interkulturizmus nem csak több kultúra együttélése egy társadalomban és ennek passzív elfogadása, hanem, ezen kultúrák közti interakciókat és párbeszédet támogató jelenség.²⁸ Természetesen előfordul – még ha több csoport vesz is részt, hogy – egyes csoportok inkább szegregálódnak, elhatárolódnak vagy eleve marginálisak és azok is maradnak. Az Angol Kelet-indiai Társaság 17. századi működésével kapcsolatban az indiai szubkontinensen is lehet erről beszélni.

Mi számítana interkulturális kapcsolatnak a 17. századi indiai szubkontinensen? Definícióját tekintve az egy társadalmon belüli több kultúra közötti interakció megfelelő kezdőpont. Az Angol Kelet-indiai Társaságot tekintve viszont nevezhetőek-e az ottani társadalom résztvevőinek? A gazdasági alapú interakció is kapcsolat, még ha sokszor szerződésen is nyugszik és ilyen alappal is lehet interkulturális kapcsolatokat létesíteni. Mivel témám a korai időszakra fókuszál, itt még nem fognak teljesen kirajzolódni a Brit Birodalom interkulturális vonzatai, úgy, mint a 19-21. században.

Egy másik fogalom a plurinacionalizmus, amely szerint kettő vagy több csoport van jelen egy entitásban, több nép egy országban, általában az ilyen állam decentralizáltabb; adminisztrációjában, kultúrájában heterogén és esetleg nyitottabb a különböző népek irányába. Ez az Angol Kelet-indiai Társaságnál is megfogható, főleg a későbbiekben, de nyomai már a 17. században megtalálhatóak. A társaság már a korai időszakában sok, az indiai szubkontinensen jelenlévő néppel, csoporttal dolgozott együtt. Ehhez meg kell említeni a kommunalizmust, mely rendszerben egy vagy több kisebbség – akár nép, akár csoport, akár diaszpóra – egyéneit helyezik előtérbe, magasabb pozícióba a többséggel szemben. A túlnyomóan más identitású, származású, vallású lakosság és a „kiemelt” csoportok között ez is

²⁸ Penas-Ibáñez – López-Sáenz p. 15.

nagymértékben fokozhatta a feszültségeket. A későbbiekben mind két fogalom megállja a helyét, ha a társaság vagy a Brit Birodalom főleg multikulturális területiről esik szó.

Ha felmerülnek a kultúra és a népcsoportok témái fontos megjegyezni az identitások témakörét. Ez a téma is az utóbbi időben vált népszerű kutatási területté, nem csak a történelemtudományban, hanem például a szociológiában és a kulturális antropológiában is.

Mik is az identitásképző faktorok? Ennek megválaszolásához elsődlegesen fontos megállapítani, hogy egyénről vagy nagyobb csoportról van-e szó. A biológiai, etnikai, lokációk, társadalmi státuszok és struktúrák mellett például a diaszpóraság, üldöztetések, kollektív emlékezet, történelem és még sok minden más adhatja egy egyén vagy csoport identitását. A mentalitástörténet is sok adalékot ad ennek kutatásához, de ott is gondot okoz, hogy a források legtöbbször az elittől maradt meg és az átlagember identitásáról, gondolatairól kevesebbet tudunk meg, habár az is a forrásoktól függ. Az általam kutatott témának korszaka és helyszínei sokszínűek és rengeteg ember, csoport vett részt ezen történelem „megélésében”, és annak ellenére, hogy a társaság saját dokumentációja kimagasló, de sokuk életéről nem maradt fenn forrás.

A londoni identitás kialakulásához hozzájárult a közeli és távoli területek lakóinak („birodalmi kisebbségekkénti”) identitása, tudata és ezek részét képezték a birodalmi tudatnak (még ha csak nominálisan) is.²⁹ Habár az, hogy része lett egy adott terület egy birodalomnak nem jelenti, hogy lakói ezzel mind szembesültek volna vagy, hogy erre aktívan, passzívan, pozitívan vagy negatívan reagáltak volna.

Egy fogalmat említenék meg, mely nagy hatást gyakorolt a 20. századi történelemtudományban. Michel Foucault nagyon izgalmas témakört vetett fel a heterotópia fogalmával. Ahogy Walter Russell Mead írja: „Az utópia az a hely ahol minden jó, a disztópia az a hely ahol minden rossz; a heterotópia ahol a dolgok mások.”³⁰ „Bordélyok és gyarmati telepek, a heterotópia két szélsőséges típusa - és ha végül arra gondolunk, hogy a hajó egy úszó térdarab, egy hely nélküli hely, mely önmaga által létezik, mely önmagára zárt, és ugyanakkor átadatik a tenger végtelenségének, és amely kikötőről kikötőre, szélről szélre, bordélyról bordélyra, egészen a gyarmatokig megy, hogy elhozza a legértékesebb kincseket, amit csak a távoli kertek rejtenek, megértjük, miért lehetett a hajó a civilizációnk számára, a tizenhatodik századtól egészen napjainkig, nem pusztán a gazdasági fejlődés egyik legfontosabb eszköze [...] de a képzelet legfontosabb forrása is. A hajó a példaértékű heterotópia. Olyan civilizációkban, ahol nincsenek hajók, az álmok kiszáradnak, a kaland helyébe a kémkedés lép, a kalózkéba meg a rendőrség.”³¹

²⁹ Samson p. 2.

³⁰ Mead p. 13

³¹ Foucault <https://exindex.hu/nem-tema/mas-terekrol-1967/> (2021.08.27)

Míg egy utópia irreális tér, addig a heterotópia egy igenis valóságos tér, amely a metaformában is érzékelhető, hogy kapcsolatban van az őt körbe vevő térrel, de mégis más. Sokszor a könyvtárat, levéltárat, hajót, temetőt említik ezzel kapcsolatban, azonban, a témához kapcsolódóan a kikötők is lehetnek heterotópiák.

A 17. századi kelet-indiai – de igazából bármelyik – térségre koncentrálna talán megfelel a kikötő, mint heterotópia. A kikötő környezetébe integrált, de mégis különálló tér. A 17. században négy kontinensen keresztül épültek ki hálózatok, különböző világok találkoztak, melyek azóta is egyre sűrűbb kapcsolati hálóba kerülnek egymással. Az „idegenek” egyik alapbázisa és a társadalom kereskedelmének lebonyolításának fontos helyszíne, sokszor különleges jogokkal bír, előfordulhat, hogy nem is „létezik”, mint például Madrász esetében, ahol eleinte nem is volt „igazi” kikötő. Egy másik példa a Fülöp-szigetek Manilája, ahol spanyol-amerikai, kínai és Mogul³² kereskedelem is folyt és Tongking (mai észak Vietnám) ahol japánok is színesítették a kereskedők skáláját.³³ A kikötő átjárható tér, utazók, kereskedők, vámosok tere, ahol „bármi” megtalálható, területek és idők kincsei, kultúrái, értékei, áruai, még ha csak egyes, kisebb részeiben is. Egy olyan hely, ahol az identitásbeli különbségek nem igazán számítanak³⁴ és összekötő pontja a világ különböző részeinek.

³² Mughal vagy másképpen Mogul Birodalom az egyik legerősebb iszlám államalakulat volt a 17. századi indiai szubkontinensen. Az iszlám történetéről lásd a *History of Islam* című köteteket.

³³ Chaudhuri p. 200.

³⁴ Mead p. 14

1.3. „A zászló a kereskedelmet követi”: Új utak az „ismeretlenbe”:

Kutatásomhoz elengedhetetlen röviden megemlíteni a kereskedelmi forradalmat, amely már a 11. századtól kibontakozik, a keleti termékek „újra felfedezésével”, főleg a keresztes háborúk hozadékaként. A középkori és a kora újkori „kényszer” az új kereskedelmi útvonalak megtalálásáért, a technikai fejlődéssel létrejött új nemzetközi világ is előtörténete kutatásomnak. Ebből adódóan, a birodalmak terjeszkedése, a gyarmatosítás, a merkantilizmus és az általános kereskedelmi növekedés létrehozta a maga pénzügyi forradalmát, mely a bankok, biztosítások, befektetések működését is átformálta.

A kora újkortól kezdve egy új világ jött létre: több szempontból is változást hozott valamennyi régióban, vallásilag, gazdaságilag, területileg, a különböző földrészen élő emberek több fajta módon kerültek kapcsolatba.

Ez egyik ilyen változás a kiterjedtebb kereskedelem volt. A kereskedelem mindig magában rejt a veszélyt és a kockázatot, akár háború, járvány, rablások, éghajlati adottságok által is. A biztosítások, tőzsde, közös befektetések, mint például, ebben az esetben is, egy részvénytársaság, valamelyest enyhítették a kereskedelmi kockázatokat³⁵, valamint nagyobb tőke is elérhetővé vált. Ezen változások, a kialakulóban lévő új gazdasági és beszerzési módszerek, az import-export áruk változása, igénye, eladása új szisztémát, új problémákat jelentett, melyek új törvényeket hoztak magukkal, vagy akár már a megszokott informális metódusokat formalizálták, valamint az actio radius is megváltozott. Az addig legfőképpen agrár alapokon nyugvó társadalmak idővel már más struktúrákra próbáltak átállni (kapitalista, ipari).³⁶

A gazdasági változás szerkezeti átalakulást is hozott a térségbe és a világba. Az indiai kereskedelmi hálózatok a szubkontinensen lévő hatalmi harcok miatt hanyatlani kezdtek, ahogy egyes kikötők is. Az európai jelenlét alatt új kikötők és új fajta kereskedők jelentek meg. Idővel a gazdasági és a politikai hatalmak közti határok kezdtek elmosódni.³⁷ Olyan kereskedők érkeztek, akik mögött európai nagyhatalmak piacai várták a kelet olcsó anyagait és luxus cikkeit. A helyi gazdaságok és kereskedelem nem hagyható figyelmen kívül az európai

³⁵ Egy részvénytársaság esetében, arányosan, megoszlik a befektetés és a profit aránya és nem egy emberre hárul az összes veszteség.

³⁶ Thompson p. 176.

³⁷ Markovits p. 148.

társaságok mellett, hiszen létfontosságú szereppel bírtak. Például még ha a gudzsarati kereskedők hegemoniája meg is szűnt az európai jelenléttel, de jelen maradtak.³⁸

Ezt a kiterjedtebb, fejlettebb világot és gazdasági rendszert – és a kereszténység ismeretét is – a hajózás művészetének tulajdonítja John Hughes, Lord Chandois, konstantinápolyi nagykövet káplánja, amit hosszasan kifejt egy a Levantei Társaságnak írt prédikációjában. Ahhoz, hogy az európaiak meghódítsák a világot, elengedhetetlen volt a hajózás és a hajóépítés fejlődése. A prédikációjában azt is kifejti, hogy hajózás nélkül nem „érkezett” volna meg Isten az angol partokra, valamint, hogy anélkül nem lettek volna részei a kereskedelemnek és az európai-, keresztény civilizációnak³⁹:

„Ez teszi az aranyat és az ezüstöt annyira bőséggé utcáinkon, hogy nem sokkal maradunk el Izraeltől dicsőségében, Salamon uralkodása idején: hogy a mi Földünk olajjal és borral folyó, bővelkedünk a kelet fűszereiben és gyógynövényeiben⁴⁰ és az észak gazdag prémjeiben. [...] Azonban ezek, még ha nagyon is értékes előnyök, ez a legkevesebb, amelyet a hajózástól kaptunk. [...] Nem csak a vagyonunkat és bőségünket köszönhetjük ennek: de tudásunkat, jó modorunkat és a kézművességünk nagy részét is. [...] Ez köt össze minket a világ jelenlegi állapotával és az elmúlt korok történetével [...] az ábécénk és helyesírásunk ismeretével, és hogy bármelyikünk tud írni vagy olvasni. [...] De a legfontosabbja és koronája ennek a dicsőségnek az, hogy szükséges eszköz volt a kereszténység elültetésére közöttünk, amely mérhetetlenül kedvesebb nekünk, mint a vagyon vagy a tanulás, vagy bármi más. Mivel Arimathiai Józsefnek és más apostoli férfiaknak, az evangélium első prédikátorainak hozzáférést adott és enélkül, hacsak nem egy csodával, Megváltónk ismerete soha nem jutott volna el szigetünkre [...] Nem csak durva és rászoruló emberekként éltünk volna, de a hajózás hiányában Isten nélkül lettünk volna a világban.”⁴¹

³⁸ Markovits p. 147.

³⁹ Hughes azt is megírja prédikációjában, hogy a kereszténység közvetlenül Szíriából érkezett az angolokhoz: Hughes n.p.: „Mivel a leghasznosabb művészeteket eredetileg Kis-Ázsiának, vagy a Görögöknek köszönhetjük, ahonnan egyszer elért hozzánk a római hódítás előtt: a legjobb történelmi elmondás szerint, a keresztény vallást mi először közvetlenül Szíriából kaptuk.”

⁴⁰ Eredeti angol szövegben „drog” szerepel.

⁴¹ Hughes pp. 13-17.

1.4. Az archívumok:

Sajnos, a koronavírus-világjárvány miatt az indiai kutatóutak nem valósultak meg, de szerencsére több levéltár, adatbázis digitalizálta forrásait vagy a járvány idején elérhetőbbé tette azokat.

Az Angol Kelet-indiai Társaság korai történeleméről a források csekélyebb számban maradtak fenn, mint a későbbi, territoriális korszakából, a 18. század közepétől. A világ több pontján is fellelhetőek források a társaság korai szakaszáról is, ezek különböző mennyiségben és állapotban érhetőek el. Megjegyzendő, hogy az indiai – és általánosan a külföldi – szavak helytelen helyesírása sokszor gond a kora újkori és gyarmati archívumokban, amely arra utal, hogy a források írói nem feltétlenül ismerték megfelelő helyesírásukat, valamint, emellett az ad hoc ortográfia volt jellemző a korszakra.⁴²

Amerikában több egyetemi könyvtár is rendelkezik kortárs forrásokkal, Angliában a British Library a fő gyűjtőhelye ezeknek és Indiában több egykori angol központban is maradtak fenn iratok. A korai időszakból Szent Ilona szigetén is találhatóak források és ezek egy részét szerencsére digitalizálták már. A Qatar National Library-hoz tartozó Qatar Digital Library is sok hasznos kortárs forrást digitalizált és az Internet Archive-on is több korai anyag található.

Az indiai levéltári források közül, például az Új-Delhiben található Indiai Nemzeti Archívumokban (National Archives of India) csak kis részüknek van angol nyelvű átírata. A Mumbaiban fellelhető Mahárástra Állami Archívumok (Maharashtra State Archives) forrásai változatosak, de sok olyan rossz állapotban van, hogy a tönkremenés határán vannak, elolvasásuk emiatt lehetetlen és sok esetben vízkár és szakadások jellemzőek. Egy nagyobb veszteség a korszakot illetően a kolkottai (Fort William) levéltár, amely kétszer is leégett a 18. század folyamán. Szent Ilona szigete a társaság hatalma alá került a tárgyalt korszakban és itt is több mindenre kiterjedő források maradtak fenn. Szerencsére a British Library Endangered Archives Programme (Veszélyeztetett Archívumok Programja) keretében ezek nagy részét digitalizálta. A British Library gyűjteményét ezek csak részben egészítik ki, rengeteg levél, tárgy, forrás eltűnt, elkeveredett, megsemmisült vagy már akkor sem ért partra vagy célba.

Az Angol Kelet-indiai Társaságról szóló források azért is fontosak, mert nem csak a társaság történelméről tudunk meg információkat. A primer források betekintést nyújtanak az

⁴² Sen pp. 48-49.

akkori világ gazdaságába, kereskedelmébe, információs hálózataiba, diplomáciájába, hajózásába, felfedezéseibe, kapcsolataiba és nem csak egy térségben és rétegben.

Disszertációm az angol királyság korai globálisan expanzív idejére esik, amikor még javában a friss monopóliummal rendelkező társaságok próbálkoztak a világ különböző területein megmaradni, profitra szert tenni, letelepedni. Ezért is fontosak ezen információk mert, egyes részek, aspektusai rávilágíthatnak arra, hogy miként is épülhetett ki egy óceánokon és tengereken átívelő társaság. Ezért is sajnálatos, hogy oly sok forrás már érinthetetlen, olvashatatlan, de talán majd ezek is digitalizálva lesznek, amelyek így megmenthetőek és használhatókká válnak.

2. Az Angol Kelet-indiai Társaság historiográfiája és kutatás módszertana

Disszertációmban az Angol Kelet-indiai Társaság angol protestáns közösségek fenntartásáért folytatott törekvések és ezek vallási mentalitásának bemutatása a cél. Ennek fényében szeretném elemezni a társaság tengeri imáit is.

A 17. századi Angol Kelet-indiai Társasággal kapcsolatos kutatásom során több elsődleges- és másodlagos forrás is feldolgoztam. Ehhez mind vallásos-, és mind világi forrásokat is elemeztem, emellett, a társaságról szóló felhasznált szakirodalom is szerteágazó.

A társaság korai érája, a palási csata előtti korszak, vagy ahogyan a szakirodalom számon tartja, a „factory period”, tehát a lerakati (legfőképpen kereskedelmi) időszak. Ez utóbbiról jóval kevesebb szakirodalom, feldolgozás került eddig napvilágra, mint a territorális (1757 utáni) időszakról. Kutatásom a lerakati időszak vallásosságának tanulmányozásához kíván hozzájárulni.

Választásom azért is esett erre a témára, mivel a korai Angol Kelet-indiai Társaság vallási élete három rendkívül érdekes témának a közös részhalmaza. Az első a Brit Birodalom és az Angol Kelet-indiai Társaság leginkább korai időszaka, terjeszkedése, kereskedelmi kapcsolatainak első fázisa – amikor, még az angol expanzió marginálisnak is nevezhető az ibériai előretöréshez képest. A második az indiai és az egykori Kelet-Indiák történelme. A harmadik a kora újkori emberek vallásossága, vallási színtere és hogy az hogyan is alakulhatott egy számukra „idegen” milieuban, valamint, ehhez kapcsolódóan, hogy az angol protestantizmus fenntartását hogyan valósították, valósíthatták, vagy akarták megvalósítani Indiában.

A kutatott időszak, a proto-globalizáció vagy kora újkori terjeszkedés korszaka egy, az archaikus globalizáció utáni éra. Tehát, az addigi lokálisabb, regionálisabb kereskedelem

mellett, vagy sokszor annak kárára, a távolsági-, tengeri kereskedelmi és kulturális kapcsolatok fokozódásának időszaka, amikor az európai és a helyi kereskedelmi hálózatok egyre inkább összeszőődtek. Az európai, afrikai, ázsiai és az amerikai kontinensek közt ebben az időszakban kezdtek sűrűbb hálózatokat teremteni, mind kommunikációban, mind hatalmilag és gazdaságilag.

Monszun Ázsia saját, önálló történelme mellett ekkor részévé vált az európainak is. Az „európai világtörténelem” és annak kutatása átalakuláson esett át, esik át az elmúlt időszakban. Az újabb érdeklődési területek (identitás-, gender-, kisebbségkutatás és még sok más) mellett, az eurocentrizmus háttérbeszorulása, a posztkolonializmus, a dekolonizációs törekvések a történelemtudományok világában is új megvilágításokat, új részleteket adhatnak az eddig ismert világtörténelmi tudáshoz és ez a társasági tanulmányokra is kihatott. Példaként megemlíteném itt Kanakalatha Mukund 2005-ös munkája, amely a külföldiekhez való hozzáállást kívánta megvizsgálni a 18.-19. századi Madrászban és az európai forrásokat felhasználva kutatja a helyiek attitűdjét.

A Brit Birodalom története nem érthető meg az Angol Kelet-indiai Társaság nélkül, mivel a keleti szférában lévő angol alapokat a társaság tette le, enélkül nem jöhetett volna létre az ismert birodalom és ez több évszázadon keresztül befolyásolta a történéseket. Európa és a világ története nem lenne ugyanaz az újkori európai „kirajzások” nélkül.

Az angol királyság által „útnak indított” Angol Kelet-indiai Társaság és a többi ekkoriban elszaporodó társaság⁴³ többsége kereskedelem és gazdaság orientáltak voltak, melyek a többi kontinensen található nyersanyagokat, luxuscikkeket, különleges tárgyakat, állatokat, árukat, textileket, szőrméket, fűszereket és még sok mászt kívántak Európába visszahozni és ezt a hajózási technika fejlődésével egyre több ország próbálta megkísérelni. A társaságokra sok esetben jellemző volt a soft power, de még inkább egy hibrid keveréke ennek a tradicionálisabb hatalmi eszközökkel.

Több múzeum, könyvtár is kiállításokat szervezett nem csak az Angol Kelet-indiai Társaságról, hanem Európa és Ázsia kapcsolatáról a múltban, a különböző árucikkekről, a tengerészeti szempontokról, társadalmi hatásokról.⁴⁴ Fontos megjegyezni, hogy már a 19. században intézményesült az ázsiai, indiai tárgyak gyűjtésére és kiállítására többek között az India Museum. Ezen kiállításokon a „egzotikus” szó többször is előfordul és érzékelhető, hogy kelet és nyugat ismeretlenek, különlegesnek számítottak egymásnak abban a korban.⁴⁵

⁴³ A korszakban letelepedést támogató, irányító társaságok is létrejöttek, ezek a kolóniák kezdetben sokszor kudarcba fulladtak (például Roanoke).

⁴⁴ McAleer p. 6.

⁴⁵ Impey p. 773.

Ezen keleti tárgyak ma miként is kerülnek vissza eredeti hazájukba vagy alsóhangon eredeti kontinensükre, ahol már, mint kölcsönhatásokon alapulóként és befolyásuként, közös történelmiként kerülnek bemutatásra.⁴⁶

A téma aktualitását az is jelzi, hogy az egykori periféria területek, mára már vezető hatalmak lettek, az együttműködések új foka alakult, alakul ki és el kezdődött egy nagyobb fokú érdeklődés a kolonializmus történetének újabb megvilágításaira. Valamint, témám relevanciája abban is megmutatkozik, hogy a vallási megfontolások mennyire fontossá váltak a mai politikai, társadalmi, gazdasági és oktatási szférákban.

2.1. Források:

A kutatómódszertan ezen témához kvalitatív (minőségi) megközelítéssel történt, mely a mélyebb megismerést célozta meg. A felhasznált forrásokat, a teljesebb kép érdekében, több szempontból gyűjtöttem, válogattam össze.

Az Angol Kelet-indiai Társaság 17. századi háttéré, működése és annak helyszínei és ottani társadalmi, vallási, politikai szituációi is fontos aspektusai a vallási helyzet megértésének. Ezért nagyobb merítéssel, de fokozatosan szűkítve a kört alakult ki a végül felhasznált szakirodalom és forrás lista ehhez a disszertációhoz. A történelemtudományokon belül több hagyományos ágazat munkásságát is felhasználtam, mint az egyház-, vallás-, gazdaság-, és politikatörténet. Újabb keletű ágazatok, koncepciók is számba vettem, mint az új thalasszológiai és mentalitástörténeti munkák és például a közvetítő kisebbségek (middlemen minorities), valamint a térbeli- és kulturális fordulatok (spatial turn, cultural turn) elméletei is.

A vizsgált források, szövegek, szakirodalom keletkezési időszaka eléggé tág, a 17. századtól egészen a jelen korszakig, 2022-ig terjed. Így, egy téma korszakokon átívelő „emlékezetét” is meg lehet vizsgálni. A vallási útmutatókat, prédikációkat, imagyűjteményeket leszűkítve gyűjtöttem a 17. századra koncentrálva, ezen belül is a társaságnak írt és főleg a tengerrel, kereskedelemmel kapcsolatos szövegekre fókuszálva. A kiválasztott anyagok egy része elérhető digitalizálva.

A kiválasztott források sokrétűek, világi és vallásos eredetűek is megtalálhatóak köztük, hogy minél alaposabban lehessen megvizsgálni a társaság kapcsolatát a vallásossággal. A felhasznált prédikációk jelentősége, amellet, hogy látható a korabeli társaságok igénye ilyen művek irányába, hogy bepillantást engedhetnek abba, hogyan próbálták minél inkább „személyre szabni” ezeket, mire volt igénye a társaságoknak és milyen témákat gondoltak megfelelőnek az ilyen prédikációkba beilleszteni.

⁴⁶ McAleer p. 14.

A világi primer források jelentősége – többek között –, hogy bepillantást engednek abba, hogy a társaság mennyire és milyen módon foglalkozott a saját és környezetük vallási életével külföldön. A szekunder források leginkább a társaság későbbi időszakából származnak, összegyűjtve és „visszatekintve” a társaság előtörténetére. A szakirodalom jelentős része a szipojlázadás után íródott, így már a Brit Birodalom szerves részeként elemezve a társaság tevékenységét a Kelet-Indiákon. A 20-21. századi szakirodalom a történelemkutatás változásait követve sokkal objektívebb és a társasági történelmen belül rengeteg különböző irányba nyílt és nyílik lehetőség a mai napig a kutatáshoz.

Az archívumok digitalizálása sokban hozzájárult a források jobb eléréséhez. A tudományok és a technológia újításai, összeszövődésük, friss kutatási eredményeket hozhatnak. Az új érdeklődések új fényel világíthatják meg a történelemtudományok különböző egységeit. Az elektronikusan hozzáférhető források új lehetőségeket nyújtanak, főleg elérhetőségükben, és az eredeti forrásanyagok digitalizálása hozzájárulhat hosszabbtávú megőrződésükhöz. Ilyen például a Text Creation Partnership (TCP), Evans Early American Imprint kollekcója, amely az American Antiquarian Society és a NewsBank Readex divíziójának együttműködésében jött létre, valamint a TCP és a ProQuest kollaborációjából megszületett az Early English Books Online. Az előbbinél az 1800 előtti valamennyi amerikai szöveg, míg az utóbbiban a korai, 1700-ig megjelent valamennyi angol szöveg digitalizált verziói találhatóak meg.

Az Angol Kelet-indiai Társaság történetírása majdnem egykorú magával a társasággal. Például az egyes alkalmazottak vagy jelenlévők naplóit, levelezéseit később akár útleírásokként is kiadhatták, és így már egy fokon hozzájárultak a társaság történetírásához még akkor is, ha csak a „jelent” kívánták lejegyezni.

A primer forrásokat – szerencsére – már a legelejétől gyűjtötték a társaság archívumában, majd később Angliában az India Office Records-ban és a British Library-ben őrződtek meg, valamint indiai levéltárakban. Emellett a világ több országában, múzeumában, gyűjteményében és levéltárában is fellelhetőek a társaság dokumentumai, forrásai.

A társaság levéltára működése alatt óriásira növekedett. Itt levelek, jegyzőkönyvek, jelentések, rendeletek, naplók, jogi- és gazdasági iratok, térképek, évkönyvek és egyéb regiszterek, szövegek és újságok találhatóak. Nem elfelejtendő, hogy India a Brit Birodalom része maradt egészen 1948-ig, így függetlenedéséig egy fajta aktív archívumnak is tekinthetőek a társaság és Brit India „anyagai”. Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy tárgyi elemek, mint például érmék is megmaradtak, amelyekre egyes esetekben, mint elsődleges forrásokra is lehet tekinteni.

A felhasznált primer források között a vizsgált prédikációk, imák, vallásos művek legtöbbször a 17. század során íródott és főképpen a társaságnak szóló, ahhoz kapcsolódó szövegek voltak. A társasággal kapcsolatos vallásos művek sokrétűek, így hatásaik különböző mértékűek, de mindenképpen jelen voltak a hittérítés és a hit megtartásának repertoárjában.

A társaságnak íródott vallásos művek példány száma és az, hogy mennyire éltek ezekkel kérdéses, mivel eléggé speciális helyzetekről volt szó, de a „társasági imák” számából ítélve, volt igény rájuk. Sok esetben a társaság biztosította a művek finanszírozását és vélhetően annak terjesztését is. Fennmaradásukhoz hozzájárulhatott a társaság kiemelkedő, folyamatos iratgyűjtése saját működésükről és mindennapi teendőikről, dolgaikról, így a társasági- és más angol kolóniák levéltáraiban is fennmaradhattak ezek az iratok.

Az angol kereskedelmi társaságoknak írt prédikációkban a „vízi élet”, a „keresztény kereskedő” a „gazdasági prédikációk” témája mellett, sokszor „transzkulturális” és „multikulturális” gondolatokat is beleszőttek a szövegekbe. Akár egy fajta tolerancia eléréséhez vagy figyelem felkeltéshez, de nem utolsó sorban emlékeztetni a hívő hallgatókat, hogy ők maguk keresztények és ne felejtsek el ezt hosszú útjuk során vagy olyan földeken, ahol egy „másik világ” várja őket. Ám sokszor előfordul, hogy ezen írásokban a különböző népeket hitetlennek, akár barbárnak tartják, amely kijelentések nem feltétlenül helytállóak. További kutatás lehetne a prédikációkat, mint mentalitástörténeti forrásokat megvizsgálni.

Ezen prédikációk hatásait egymásra nehéz megfogni, de annyi bizonyos, hogy általános a bibliai passzusok olyan értelmezése, „személyre szabása”, amelyek az üzletemberek, kereskedők, tengerészek és a messzi tájakra utazókat kívánják megragadni, óva inteni, megnyugtatni. Imakönyvek is készültek, melyek a hétköznapi imák mellett hálaadásokat is tartalmaznak. A prédikációk között főlegként sokszor felmerül a keresztény kereskedő, a kereskedő és az igazgyöngy esete (például John Wing művében) és a tengereken átutazó emberek, tengerészek lelkének és erkölcsének megtartása, megőrzése. Többek között például William Gostwyke, Purley in Berks plébániájának vezetője is a keresztény kereskedő ismerveit írja meg prédikációjában, Nathaniel Hardy a jámbor és körültekintő utazót írja meg egy búcsú prédikációjában.

Edward Terry⁴⁷, a társaság káplánjaként volt jelen a szubkontinensen és megörökítette utazását a Kelet-Indiákra, melyet részben már 1625-ben ki is adtak. Emellett, természetesen

⁴⁷ Edward Terry (1590-1660) a Mogul Birodalomban lévő angol nagykövetségnél volt káplán a 17. század folyamán. 1616-ban az egyik Angol Kelet-indiai Társaság hajóútjára választották ki hajós káplánnak. Az út után Sir Thomas Roe, az első angol nagykövet a Mogul Birodalomban felkérte személyes káplánjának, mivel John Hall, az előző káplán nem sokkal előtte, egy éves ott tartózkodás után meghalt. Két és fél évig volt a nagykövet személyes káplánja és ez alatt követték a Mogul udvart Gudzsarátnban és Bihárban. A mélyen vallásos Terry

prédikációkat is írt a társaság számára. Az egyik leghíresebb lelkésze a társaságnak Patrick Copland volt, aki több felekezetben és társaságnál is dolgozott a 17. század folyamán. Ő volt az, aki – a valószínűleg a Bengáli-öböl környékéről származó – az angol nevéen Peter Popeként vagy Petrus Papaként elnevezett ifjút megismertette az angol kereszténységgel. 1622-ben, a Virginia Társaságnak Copland által írt hálaadó prédikációhoz, kiadáskor csatolták Peter Pope leveleit (latinul és angolul) is, így taníttatása sikeresnek mondható.

A felhasznált prédikációs szövegeket paratextusok keretezik: a borítón címmel, hosszabb alcímmel és a szerző titulusaival és általánosan a kiadó, év, finanszírozó megjelenítésével. Előfordul ajánlás, valamint előszó. Sok műben a szöveget értelmezni segítő megjegyzések, lábjegyzetek, oldalszéli kommentárok jelennek meg. Ezek sokszor a bibliai passzusok vagy más felhasznált szövegre utalnak.

A művek szerzői sokszor megemlítik motivációikat szerzeményeik írására. Ezek általában az emberek moráljának megtartása, lelkük megváltásának elősegítése és a társaság sikerének elősegítése és köszönet feléjük nagylelkűségükért. Azonban nem elfelejtendő, hogy ha az adott művet a társaság igényelte, finanszírozta, nemigen jelenhetett volna meg másképpen a szerző motivációja.

A prédikációkat a későbbi fejezetekben fogom bővebben elemezni, de ezek mellett megemlítendőek az útleírások, amelyeket szintén fel lehet használni arra, hogy bepillantást nyerhessen az olvasó a korabeli utazó világába és, hogy mitől akarták a prédikációk szerzői őket „megmenteni”.

fontos művet hagyott az utókorra, amelyben a Mogul Birodalomról ír, étkezési szokásokról, etnikai, kulturális, nyelvi, hitbéli különbségekről, valamint több régióról is. Munkája egy részét a Purchas, his Pilgrims című műben is kiadták, majd teljes műve A Voyage to East-India címmel jelent meg. Káplánsága után visszaatért Angliába.

2. 2. Útleírások, mint primer források:

Az útleírások írói, mint oly sok más műfajnál, sokban alapoztak elődeik munkásságára. Szerkezetben, összetételben, toposzokban, az elkápráztatásban és ezek később elvárttá is váltak. Az útleírások teljes képet próbálnak az olvasó elé tárni, hogy kivédjék a hazugság vádját, hitelesek legyenek és hogy ne költői túlzások sorának, mítoszoknak, fantáziának tekintsék őket.⁴⁸ Ahhoz, hogy az olvasó „lássa”, „tapasztalja” és „elhiggye” azt, amit az ismeretlenről írtak, fontos volt, hogy az író megfelelően egyensúlyozzon a narráció, a leírás és a diskurzus között.⁴⁹

A kora újkori utazások nem jelentettek minden téren újdonságot. Már az újkor előtt is léteztek kereskedelmi utak (például: Levante, Hanza). A zarándokutak is nagy népszerűségnek örvendtek a korábbi korszakokban. A kora újkori utazások az elbeszélőt sokszor az ismert világon kívülre vitték, ahol az addig normaként megélt ismert élet, egészen másképp létezett, létezhetett. Emiatt kettős megítélést kaphattak az útleírások: egyrészt elméletben a látott, átélt dolgokról szóltak, de az esetleges történetek „furcsaságai” miatt sokszor csak fantáziának, költői túlzásnak tekintették ezeket és így az írók igazsága megkérdőjeleződhetett, annak ellenére, hogy több norma és életmód, vallásosság létezett egyidejűleg.⁵⁰ Természetesen a valóságban sokszor előfordultak költői túlzások, valamint sokszor szembesültek számukra értelmezhetetlen dolgokkal, élőlényekkel, növényekkel, hagyományokkal, szokásokkal, rituálékkal az írók.

Az „egzotikumban” ugyanúgy jelen vannak az állandó ellentétpárok, mint például a „mi” és az „ők”, a „keresztények” és a „mások, pogányok”, és ez is hozzájárul az író kultúrájának a „másik” tükrében való önfelmutatásához.⁵¹ Ez a korabeli prédikációkban is megtalálható, sokszor radikálisan, bemutatva a nem keresztények „gonoszságát”, „rosszaságát” a „sajátjaik civilizált vallásához” képest. Erre egy példa John Ryther (1634?-1681), wappingi lelkész, tengerészeknek szánt prédikációjának egy részlete:

„Minden ember közül, nektek kellene megtanulni félni az Urat, mert ti annyi gonoszságát és tudatlanságát és sötétségét látjátok a világnak más helyeken [...] Ti a föld sötét helyeire [...] mentek, amelynek lakói tele vannak kegyetlenséggel; ahol a törökök és a mórok kegyetlenségüket a szegény keresztényeken gyakorolják, akik a szolgálók. Ahol, a szülők eladják saját gyermekeiket,

⁴⁸ Harbsmeier p. 38.

⁴⁹ Motsch p. 226.

⁵⁰ Motsch pp. 213-214.

⁵¹ Harbsmeier. pp. 27-30.

hogy szolgálk legyenek, ahol a sátán trónja van, ahol a mai napig, néhány helyen Indiában neki áldoznak. Ó, ezek a dolgok istenfélelmet kellene előmozdítsanak bennetek; hogy Isten, aki ennyire jó volt hozzátok, hogy születéseket helye egy Goshen, míg mások az egyiptomi sötétség alatt születtek, arra tekintetek úgy, mint egy kegyre [...] hogy ti ANGOLnak⁵² születtetek.”⁵³

Az útleírások fontos forrásokként szolgálhatnak vallástörténeti szempontból is és a társaság idején sok leírás készült a kelet-indiai tengeri utazásokról, a kihívásokról, a területekről, amelyeken átutaztak, vagy amelyek mellett utaztak és az ottani népekről. A következő forrásban egy francia utazó érdekes képet mutat be kelet-indiai útjáról a 17. század végéről:

„Moelly szigetén, amely Arábiához tartozik [...] egy falut láttam, ami körülbelül hatvan vagy nyolcvan kunyhóból állt, melyeket pálmából készítettek és takartak be, ami alatt a négerek feküdtek; a bejáratuk olyan alacsony, hogy be kell kúszni; ők rizsszalmaszőnyegeken alszanak; amelyeket a földre fektetnek [...]

Nézőn a falut, kíváncsiságomban betértem egy romos kunyhóba, amely kőből és homokból épült, amelyről azt mondták nekem egy pagoda, vagy templom, amelyben ezek a szerencsétlenek egy bika fejét imádják, melynek homlokára arab karaktereket írtak; vájtak neki egy lyukat a falban, kagylókkal díszítve, ahová ezt az istenséget helyezték [...]

Sok babonában csatlakoznak a nagy számú mohamedánokhoz, így igaz, hogy annak a hírnedt vallásnak az alapítója oly nagy távolságokra terjesztette el butaságait. Amikor megérkeztünk, Ramadán ideje volt, vagyis böjté, amely alatt ők nem ehetnek, ihatnak, dohányozhatnak, amíg a nap le nem nyugszik, és annyira pontosak benne, hogy semmilyen rábeszélés vagy fenyegetés hatására sem tennének másképp.”⁵⁴

Ebből a részletből látható, hogy az író a helyiek vallási életének egy részletét leírva nem ódzkodik kifejezni rosszallását az iszlám irányába. A bika fej egy érdekes pontja a forrásnak, mivel az arábiai térségben a pre-izlám korszakban a bika erőt, termékenységet és bölcsességet jelentet és a középkori iszlám kozmológiában is megtalálható.

Az utazások az „ismeretlenbe” és az ehhez kapcsolódó útleírások, főleg az újkori felfedezések és globalizálódás kezdetén, roppant fontos szerepet tölthettek be és az emberi kíváncsiság további kitágításában, az egyre szélesebb körű műveltség kiegészítésében, amely tudás növeléséhez és terjesztéséhez a könyvnyomtatás elterjedése is hozzájárult.⁵⁵ A földrajzi

⁵² Ryther szövegében is végig nagybetűvel található az „English” szó, jelezvén, valószínűleg, hogy nyomtatékosítani szeretné ezt a kijelentést.

⁵³ Ryther p. 137.

⁵⁴ Duquesne pp. 39-42.

⁵⁵ Motsch p. 216.

reorientálódás idején az útleírások hozzájárultak az elit tapasztalatszerzéséhez és műveltségéhez. Az útleírások száma jelentős mértékben tükrözte a kultúrák közti gazdasági, politikai, diplomáciai, katonai és vallási kapcsolatok formáját és kiterjedtségét⁵⁶, valamint az adott terület „különösségét”: amely az elővilágától, földrajzi érdekességeitől és a helyi lakosságtól is függhetett. Emiatt is fontos ezen szövegeknél a forráskritika, valamint, figyelembe kell venni azt, hogy sok esetben előfordulhat, hogy például egy rituáléból, vagy a helyi szokásokból egy-egy részletet emelnek csak ki az írók, valamint néha csak hallomásból tájékozódtak, így nem adva át az egész képet az olvasónak.

Az újkorban az idegen, messzi földek kerültek az emberi kíváncsiság fókuszába és az útleírások nem csak olvasmányként voltak kelendőek, hanem a kereskedőknek, jövőbeli utazóknak, vallási térítőknak, telepéseknek is segítséget jelentettek. A tudás, mely az utazásokból és annak irodalmából származott, és ami az egzotikum mögött rejtőzött, szintén fontos információkat rejtett. „Az utazók nemcsak az idegen országokról számoltak be, hanem magáról az utazásról is, a távolságokról, melyeket le kellett győzniük, a szállítóeszközökről, a tárgyalásokról és üzletekről, vagy – miként az a zarándokok esetében gyakori volt – a szertartásokról, amelyeken útközben és a végcélnál részt vettek, s végül a többi utazóról, akikkel találkoztak. Számosan leírták továbbá, hogyan fonódik össze a térség saját társadalma annak globális környezetével, például amikor ismertetik azokat a portékákat, piacokat, tőzsdéket, karavánutakat, kikötőket és kereskedőházakat, amelyek révén az általános gazdasági áruforgalom működött.”⁵⁷

Az útleírások által, a korabeli emberek elé tárult – a távoli tájak mellett – a kialakulóban lévő „kora modern nemzetközi munkamegosztás”, tehát, találhatóak a világgazdaság történetére, rendszerére és mentalitástörténetére vonatkozó forrásrészletek ezekben a szövegekben.⁵⁸ A geo- és szociálpolitikai információk mellett, az erőviszonyokról is tudást szerezhettek, amelyek a terjeszkedő, piacot és nyersanyag lelőhelyet kereső uralkodóknak támpontokat adhattak, és mint egy „felmérésként” is szolgálhattak. Angliában az útleírások iránti figyelmet nem csak az egzotikum iránti kíváncsiság tartotta fenn, hanem (például Richard Haklyutnak is köszönhetően) a gazdasági és későbbi birodalmi érdeklődés is.

Ez a tudás és annak terjesztése, terjedése összekötötte a humanista reneszánszt a felvilágosodás oktatási programjával és ezek az adatok a későbbi természet- és társadalomtudományok gyűjteményezéséhez is hozzájárultak.⁵⁹ A 16. századtól kezdve

⁵⁶ Harbsmeier p. 40.

⁵⁷ Harbsmeier p. 35.

⁵⁸ Harbsmeier p. 37.

⁵⁹ Motsch pp. 218-219.

növekvő, „idegen” földekről szóló irodalom nagymértékben hozzájárult a későbbi évszázadokban erőre kapó, fejlődő, különböző tudományágak adatanyagához. Ilyenek például a botanika, etnográfia, gyógyszerészet, statisztika, és a már említett, további természet-, történelem-, és társadalomtudományok.⁶⁰ „A kora újkori útleírások fejlődéséről megjelent kevés számú áttekintés többsége abból indul ki, hogy a tapasztalati horizontnak a felfedezések, a gyarmatosítás, a kereskedelem és a missziók, illetve a globális interakció intenzívebbé válása által, általánosan előidézett kiszélesedése és a köztudat információkban való gazdagodása lassan, de biztosan a „világtörténelmi tudat” nagy átalakulásának irányába hatott, amely aztán a felvilágosodás korának történetfilozófiájában éri el átmeneti csúcspontját.”⁶¹

A 18. század közepére változás történt az útleírások világában. Ez annak tudható be, hogy az egyre növekvő globalizáció és az utazás irodalma által már kevesebb lett az „ismeretlen”, az olvasókat már kevésbé lehetett lenyűgözni és már inkább személyes vagy tudományos expedíciók váltották az „ismeretlen felfedezőit, narrálóit”.⁶²

2.3. Szekunder források és szakirodalom

Az eddig felvázolt primer források, a prédikációk és útleírások mellett, a szekunder források szintén már nem sokkal a társaság megalapítása után elkezdtek megjelenni, például útleírás gyűjteményekben vagy letelepedési propagandákként. Ezek mellett sok – akár politikai vagy gazdasági – elemzés és munka készült az elsődleges források alapján már a korai időszakról kezdve. Mivel egy több évszázadon keresztül működő társaságról van szó, egy idő után az elsődleges és másodlagos források egy időben, egymás „mellett” készültek, így egy fajta „élőtörténelemként” is felfogható a társaság tevékenysége. Tercier források is íródtak a témáról, például szótárak, lexikonok és enciklopédiák, amelyek a külföldi területek nyelvezetével (például jövevényszavakkal, szakzsargonokkal), elővilágával és kulturális különbségekkel foglalkoztak.

Az utóbbi évtizedekben változott, és máig változik az érdeklődés iránya. A fő politikai, gazdasági, akár egyháztörténelmi irányvonalak mellett, már egy sokkal „személyesebb” történelem kezd előtérbe kerülni. Ennek azonban megvannak a saját akadályai, például a mentalitástörténet, a személyes történelem, a kisebbségek- és „mások” történelmének forrásai

⁶⁰ Motsch p. 229.

⁶¹ Harbsmeier p. 40.

⁶² Motsch p. 228.

kevésbé maradtak fenn, de kevesebb is készülhetett. A társaság migrációs és transzkulturális hatásai sem elenyészőek, kultúrákötzi kommunikációs eseteik is fontosak.

A társaság archívuma roppant speciális volt már a kezdetektől és különösen szigorú felügyelet alatt állt.⁶³ Ez betudható annak is, hogy egy működő, tengereket, óceánokat átölelő és rendkívüli pénzügyekkel, kereskedelemmel foglalkozó társaságról volt szó. A társaság korai történészeinek egy része egy időben a cég alkalmazásában állt akár Indiában, akár Londonban (például John Bruce és Sir William Foster).

A társaság története sokáig egy speciális rész tudományként volt jelen, és az angol történelemtől elkülönülőként kezelték, mivel annak ellenére, hogy sok mindent magába foglal, éppen amiatt, egy különleges rész halmaza annak, de historiográfiája nagyrésztben megegyezik a történelemtudományok tendenciáival.⁶⁴

Az 1757 előtti időszak narratívái leginkább a kalandozásokra, a kereskedelemre, a flexibilitásra és a „megmaradásra” koncentráltak. A palási csata utáni történetírás legfőképpen a politikára, adminisztrációra, kormányzatra, háborúkra, területszerzésekre és megtartásukra fókuszált.⁶⁵ Már ebből is látható, hogy leginkább a gazdasági-politikai szempontok élveztek prioritást.

Sok történetírója volt és van a társaság különböző aspektusainak. Például ilyen az a John Bruce, aki a társaság hivatalos történetírója volt a 19. század elejétől, vagy ahogyan James Anderson 1848-as munkája az angol egyház külföldi történelméről tartalmaz fontos információkat. Henry Davison Love pedig az 1910-es években kiemelkedő várostörténeti munkát írt Madrásról a Fort St. George-ban és az India Office-ban megtalálható társaság levéltári anyagaiból. Apa és lánya, Noel és Ethel Bruce Sainsbury rendszerezte a társaság 17. század eleji iratait a 20. század elején.

A témám kutatása során a szakirodalom rengeteg különböző szakterülettel rendelkező történész és más szakemberek (például szociológusok) munkáiból állt, akik változatos módon, diverz aspektusokból közelítik meg az Angol Kelet-indiai Társaság történelmét, mivel a társaság maga is rendkívül sokoldalú tevékenységet végzett. A társaság története része például a globalizációs folyamatoknak, az angol belföldi történelemnek, a modern pénzügyi átalakulásnak, a kora újkori- és újkori gazdasági eszmék változásának és az 1980-as évektől a „fogyasztói forradalom” történelme kutatásának is fontos szerepe van.⁶⁶

⁶³ Stern 2009 p. 1149.

⁶⁴ Stern 2009 p. 1149.

⁶⁵ Stern 2009 p. 1149.

⁶⁶ Uo. p. 1152.

Az Annales-iskola is hatással volt társaság történetírására, például a *longue durée*, a totális történelem és a mentalitástörténet koncepcióin keresztül. Nagy hatással volt az orientalizmusra és a posztkolonizmusra, így a társaság ázsiai jelenlétének vizsgálatára is Edward Said *Orientalizmus* című műve.

A 20. század közepétől kezdve már a társaság történelmén belül is kezdtek kibontakozni a különböző megközelítésű vizsgálatok. A társaság történetének bemutatása mellett, ennek a történetnek az al csoportjai felé is erőteljesen megnőtt az érdeklődés, mint például Szent Ilona szigete történetének kutatása iránt.⁶⁷

A gazdasági- és interkontinentális kereskedelmi vonala a társaság történelmének az 1960-1970-es években tört előre. Erre példák Niels Steensgaard és Kirti Chaudhuri munkái. Chaudhuri a számítógépek fejlődésével adta lehetőségekkel új kvantitatív (mennyiségi) vizsgálatokat folytatott a kereskedelemre koncentrálva, valamint előrehaladt a kereskedelmi forradalom során és a társaság szerepét illetően az európai részvénytársaságok közt a tengeri- és az ázsiai kereskedelem világában a hosszútávú struktúrális változások megfigyelésében.⁶⁸

A marxista történetírásban a társaság, mint a modern kapitalizmus Ázsiába való betörésének megszemélyesítője jelenik meg.⁶⁹ A gazdaságtörténészek a 17.- és korai 18. századi társaságot modern részvénytársaságként, nemzetközi céggként és nem koloniális előfutárként tartották számon. Így már vállalati problémákra is lehetett fókuszálni a kutatások során, mint például az alkalmazottak fegyelme, kereskedelmi információk szabályozása és a piac befolyásolása is.⁷⁰ Philip J. Stern is többek közt a Brit Birodalmat alakító különböző aspektusokat kutatja, beleértve a társaságokat, mint kora újkori vállalatok és hatásaikat a birodalom építésére. Érdekes még kiemelni Peter James Marshallt, aki a Brit Birodalom 18. századával foglalkozik, valamint felhívja a figyelmet a belső- és magánkereskedelem fontosságára az angol terjeszkedés folyamán, valamint William Dalrymple-t, aki szintén foglalkozik a 18. századi társasággal, de leginkább a mai Afganisztán és Délkelet-Ázsia területén.

Ashin Das Gupta és Kenneth MacPherson az Indiai-óceán és környékének történelméről írtak. A társaság nagy zavart keltett az indiai gazdaságban, megváltoztatva a hagyományos kereskedelmi, hitelbeli, jogi- és politikai kapcsolatokat⁷¹ és az elmúlt évszázadok történetírása a perifériákat, a kolóniákat, az öslakos társadalmakat általában passzívként és önérdék

⁶⁷ Stern 2009. p. 1159.

⁶⁸ Stern 2009 p. 1150.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Uo. p. 1151.

⁷¹ Uo. p. 1156.

nélkülinek ábrázolta, de ebben változás következett be.⁷² A kora újkori európai gazdaság közelebb került a keleti (például az indiai és a kínai) gazdaságokhoz és szorosabb kötelékek jöttek létre. Az Indiai-óceán így fontos szereplőjévé vált a kibontakozó (európai) világ gazdaságának. Az indiai-óceáni kutatások kitértek az ázsiai közösségek gazdaságára, politikájára és társadalmára is.⁷³ Az európai mellett, az ázsiai tengeri- és territorális történelmek között új kapcsolatokra vetült fény, az állam kialakítás, a politikai gondolkodás, a politikai gazdaságtan és az alárendeltség kérdéseiben is.⁷⁴

A társaság része a tengerészeti történelemnek is, főleg a palási csata előtti időszakban. Azt követően leginkább a szárazföldi történésekre, a Brit Birodalom előretörésére, „beágyazódására” összpontosít a történetírás. A társaság a birodalmi tengeri joghatóságok megértéséhez is fontos elemként szolgál.⁷⁵ Az új thalasszológia (tengeri történelem) által is az Indiai-óceán mind inkább egy összekötő közegegé válhatott saját történelmével, ahelyett, hogy egy egységnyi „vízként” tekintettek volna rá, amely „világokat” választhat szét. Ez utat nyithat az euroázsiai vagy akár afro-euroázsiai történelem integráltabb kutatására,⁷⁶ de azonban az új thalasszológia tekinthető a gyarmati történelem egyfajta újra csomagolásának is.⁷⁷

Az Angol Kelet-indiai Társaság történetének kutatása új lökést kapott 2000-ben, a társaság megalapításának négyszázadik évfordulója alkalmából. Emellett, irodalmi szempontból, megemlíthetőek Giles Milton⁷⁸ művei, főképp azok, amelyek az újkori Anglia külföldi expanziós törekvéseiről vagy felfedező útjairól szólnak.⁷⁹ „Nathaniel's Nutmeg” („Nathaniel szerencsendiója: avagy a fűszerkereskedő igazi és hihetetlen kalandja, aki megváltoztatta a történelem menetét”) című műve, főleg az Angol Kelet-indiai Társaság korai éveiről szól, az angol-holland viszályokról, azon belül is a fűszerkereskedelem és a Fűszer-szigetek (Maluku-szigetecsoprot, Banda-szigetek), különösen Run szigetének megszerzésének és megtartásának történetét dolgozza fel, rendkívül olvasmányos módon, eredeti források felhasználásával.⁸⁰ Az akadémiai és irodalmi körökön kívül „A Karib-tenger kalózái” című filmsorozat váltott ki nagyobb érdeklődést a téma iránt a 21. század elején.

⁷² Mukund p. 5.

⁷³ van Meersbergen p. 14.

⁷⁴ Stern 2009 p. 1161.

⁷⁵ Uo. p. 1158.

⁷⁶ Vink p. 54.

⁷⁷ Uo. p. 60.

⁷⁸ Giles Milton 1966-ban született Angliában, történész és író.

⁷⁹ Erre példák: „Big Chief Elizabeth” (2000), amelyben a korai amerikai kolonizációs próbálkozásokról ír, „Samurai William” (2002), amely William Adams életéről szól, a „The Riddle and the Knight” (1996), amely Sir John Mandeville életét mutatja be, valamint „White Gold” (2005), amely a fehér rabszolgák kereskedelméről szól Észak-Afrikában.

⁸⁰ A források elérhetősége a könyvei végében megtalálhatóak.

A társaságot az elmúlt években nem csak egy kereskedelmi szervezetként vizsgálták, hanem egy társadalmi, kulturális, politikai, szellemtörténeti megvilágítást is kapott. Soren Mentz már nem egy külső elemként tekint az angol kereskedőkre, hanem mint a globális, korai angol kereskedői diaszpóra fontos elemeire.⁸¹

A társaság történelmének kutatására is kihatott a genderkutatás, amely itt leginkább az európai és ázsiai nők helyzetét próbálja megvilágítani. A társaság jogi történetében is új kérdéseket vettek fel, mint például az alávetettség, a bíraskodás és hogy ki számít „helyinek” a társaság lerakataiban és területein.⁸² A társaság egy különös keveréke az európai és ázsiai pénzügyi hagyományoknak, kormányzatoknak, háborútechnikáknak, tehát egy hibrid rendszer: alkalmazottaikon kívül a helyi bürokráciára kellett, hogy támaszkodjanak, melyet átszöttek a dél-ázsiai családi-, társadalmi, kulturális szokások és hálózatok.⁸³

Az újabb munkák elkezdtek megkérdőjelezni és felülírni a 19. századi birodalmi taxonómiákat, mint például a telepes és uralmi gyarmatok, és a kora újkori ázsiai és európai, tengeri és területiális birodalmak típusait.⁸⁴ Új érzékenységgel vizsgálták a globális keretet, amelyben a kora újkori emberek éltek.⁸⁵ A gyarmati világ eurocentrikus szemszöge, a „felsőbbrendűség” szempontjából megírt „történelmek” új és más megvilágítást kaptak a történelem dekolonizációjával, valamint az ázsiai társadalmak tanulmányozása az európai társaságok alapján, ahogy a hajózás, a tengeri erőszak, az euroázsiai „egyensúly” és a kolonialitás kérdései is. Sok kutatás eredménye jelent meg a 2000-es évek óta, az azelőtt elhanyagolt témákban. Olyanok, mint az emberek élete egy hajón, a rabszolgaság, a lascarok (általában kelet-indiai matrózok). Elkezdődött új metodológiai irányok alkalmazása a kutatásban, amelyek a társaságokra, mint hálózatokra („globális testekre”) vonatkoznak, ahol szerződések, tudás, információ, tárgyak, kulturális jelenségek és eszmék cserélődnek, hatnak egymásra. Itt azonban az erőszakos migráció sem elfelejtendő aspektus.⁸⁶

A társaság történelme része lett a kora újkori „globalizációs pillanatnak” más diszciplínákban is. Miles Ogborn (történeti geográfus) a kora újkori globalizáció, információáramlás hatásait vizsgálja a birodalom építésére. A szociológus Emily Erikson a globalizáció alapjait a társaságon keresztül térképészettel, hajózási hálózatokkal és a kiterjesztett magán kereskedelemmel együtt elemzi.

⁸¹ Stern 2009 p. 1151.

⁸² Stern 2009 pp. 1154-1155.

⁸³ Uo. p. 1157.

⁸⁴ Uo. pp. 1157-1158.

⁸⁵ Uo. p. 1158.

⁸⁶ van Meersbergen pp. 16-17.

Philip J. Stern 2009-es alapos historiográfiai összegzése óta, több munka, disszertáció, kutatás született a társaságot illetően. Többek között Daniel O'Connor 2012-es könyve, amely a Kelet-indiai Társaság káplánjairól szól, valamint Haig Z. Smith 2022-es munkája az angol társaságok vallási kormányzatairól, amelyek nagyon fontos szakirodalmak a társaság(ok) vallási életére vonatkozóan.

Az újabb kutatásokban az európaiak kezdeti dominanciájának nézetét sok helyen felváltja „sebezhetőségük” és relatív jelentéktelenségük a kora újkori kontakt zónákban és ez fontos korrekciónak tekinthető.⁸⁷ A társaság történelmét már dolgozzák fel a posztmodern szempontrendszeren keresztül, mint a hibriditás, globalitás, interdiszciplinaritás, de ez egy „nagy sátor a historiográfiában”, amely rossz és jó is lehet, kreativitáshoz, de ugyanúgy zavarhoz is vezethet és – akár kronológiai, földrajzi vagy más – korlátok felszámolása gyakran újak felállítását igényli.⁸⁸

Az Angol Kelet-indiai Társaság historiográfiája és kutatás módszertana nincs lezárva, még rengeteg lehetőség bújjik meg, akár a levéltárakban vagy akár az új megközelítésekben. Szerencsére bőséges lehetőséggel rendelkező kutatási terület, akár az újabb irányoknak is. A társaság történelmének, akár integráltan tekintenek rá az angol- és később a Brit Birodalom történetével, akár külön egységként gondolnak rá, megvannak a saját alcsoportjai történelmileg. Ezekben belül sok olyan forrás bukkanhat elő, amely még vár az újabb megközelítésekre, de sok olyan eset is rendelkezésünkre áll, melyek új és más szemszögből, új technikákkal és technológiákkal vizsgálva, további eredményeket hozhatnak, és természetesen vannak olyanok, melyek ki fogják egészíteni azt a történelmi adat egységet, amely az Angol Kelet-indiai Társaság⁸⁹ történelmének maradványait próbálja összefogni vagy épp szétszedni.

⁸⁷ van Meersbergen p. 21.

⁸⁸ Stern 2009 pp. 1160-1161.

⁸⁹ 2005 óta újra létezik egy East India Company. A cég érméssel, csokoládékkal, teával és más, különböző luxuscikkek értékesítésével foglalkozik.

3. A mentalitástörténet és felhasználása az Angol Kelet-indiai Társaság 17. századi működésének és történetének kutatása során

*„Dum in vitâ, sumus in viâ:
„Európában, Ázsiában, Afrikában jártam én,
még egy út, és otthon vagyok én.”⁹⁰*

A mentalitástörténeti megközelítési módszer hozzájárulhat a kora újkori angol indiai élet megvilágításához és képet kaphatunk arról is, hogyan és miként értelmezhatték a körülöttük elterülő új világot a kora újkor emberei.

3.1. A mentalitástörténetről röviden:

A mentalitástörténet szorosan kapcsolódik a 20. századi alapítású, francia Annales-iskolához. Megközelítésükben izgalmas, hogy megpróbálták a különböző tudományágak, irányzatok által megvilágított területeket összefonni, összekötni, hogy egy totális történelmet (total history) mutathassanak be. Azzal, hogy új megközelítés módokat is felhasználtak, követtek, meghatározó részei lettek a modern történelemtudománynak. Fontos, hogy az addig, és a mai napig, domináló politika- vagy gazdaságtörténet mellett, másodlagos, teljesen háttérbe szorult vagy nem is létező megközelítéseket is előszeretettel használtak, sőt prioritást élvezhettek ezek történetírásuk folyamán.

A mentalitástörténet megpróbálja, mint egy „feleleveníteni” az elmúlt korok embereinek – nem csak az elitnek – gondolkodásmódját, világképét. A mentalitástörténetet az eszmetörténet (intellectual history) részének tekintik, mely új megvilágítást hozott a civilizációs folyamat vizsgálatában, mely a mindennapi emberek hétköznapi gondolatait, attitűdjeit kívánta bemutatni életükről, világukról.⁹¹ Ez szintén a totális történelmet kívánja szélesíteni, úgy, hogy a pszichológiai aspektust is megpróbálja megvizsgálni, bemutatván a mindennapi szokásokhoz, koncepciókhoz kapcsolódó hátteret.⁹² A kollektív attitűdöket előnyben részesítik, a mindennapi szokások mögötti tudatos- vagy tudatalatti mozgatórugókat keresik és foglalkoznak az emberek hitének struktúrájával, tartalmával, kategóriáival, szimbólumaival, és azzal hogyan és mit is

⁹⁰ Terry 1649 n.p.

⁹¹ Hutton p. 237.

⁹² Uo.

gondolhattak az elmúlt kor emberei. Mindez összehasonlításképpen is felhasználható mivel mentalitásbeli különbségek két vagy több adott csoport között jobban megfigyelhetőek.⁹³

A mentalitástörténetben előtérbe kerülnek a marginális, kirekesztett társadalmi csoportok (eretnekek, boszorkányok, bűnözők, „különcök”), valamint a kutatók az alsóbb rétegek és a társadalom közös jellemzőit is keresik. Témáik ezért is a mindennapi élethez, gondolkodáshoz, családhoz, valláshoz, halálhoz kapcsolódnak. Fontos, hogy nem csak az elit kultúráját, mindennapjait vizsgálják, amelynek életéből több forrás maradt fent, hanem céljuk, hogy az addig nem olyannyira kutatott rétegeket is megvilágítsák.

Az alsóbb rétegek élete, ceremóniáik, hiedelmeik, mítoszaik, rítusaik, szakralitásuk és szekularitásuk, tér- és idő felfogásaik előtérbe kerültek, tehát az általánosan vallott közös értékrend, mely reprezentálja az adott társadalmat, csoportot, és amely tagjainak ezeket nem is lenne szükséges megmagyarázni.⁹⁴

Forrásként ehhez több műfaj is csatolható, olyanok is mely a domináló megközelítésekben nem, vagy alig felhasználhatóak. Ez sok eddig „félretett” forrásnak jelentett ez új lehetőséget és a használtak is új megvilágításba kerülhettek. Ilyenek közé tartoznak az útleírások, levelezések, naplók, prédikációk és még sok más műfajú anyag.

Kritikaként megjelent, hogy a mentalitás fogalma, bár megkönnyíti az általánosítást, egyrészt nem tud ténylegesen számot adni a tanulmányozott jelenség – például gondolkodásmód, hiedelem – komplexitásáról, másrészt nem lehet megmagyarázni vele a változást, illetve azt, hogy egy csoporton belül, de egyetlen személy esetében is többféle „mentalitás” mutatható ki.⁹⁵ Sokan úgy vélik, hogy a mentalitástörténet a történeti antropológia előfutára, valamint a történeti pszichológia párhuzama.

⁹³ Burke p. 439.

⁹⁴ Czoch. n.p.

⁹⁵ Czoch n.p.

3.2. Útleírások az Angol Kelet-indiai Társaság első évszázadában:

Az útleírásokról már szó esett, mint primer forrásokról, azonban fontos rávilágítani egy másik aspektusukra is: hogyan működhetnek mentaltörténeti forrásokként. Kármán Gábor 17. századi magyar utazók útleírásával kapcsolatban hivatkozik Michael Harbsmeier munkásságára az útleírások, mint mentaltörténeti források felhasználására. Harbsmeier megállapítása az, hogy ezen útleírások (és a prédikációk) által nem csak a meglátogatott területekről kaphatunk információt, hanem arról a kultúráról, háttérrel, amelyből a szerző származik, mivel hogy ez önkéntelenül is megjelenik írásaikban.⁹⁶

Az adott szerző saját magán – és kultúráján – keresztül adja át élményeit, meglátásait az „ismeretlenről”. Ez, példának okáért, ellentétpárok használatával válhat nyilvánvalóvá, általuk rámutatva a „mi” és az „ők” közötti különbségekre, határookra. Ezáltal, míg elméletben más tájakról, államokról kapunk információt, megbújhat mögötte az „anyaország” kultúrájának képe és tartalma is. Ám a saját kultúra minősítése nemcsak az idegen kultúra minősítésén keresztül, de ennél közvetlenebb módon is történhet. Ha a rendelkezésre álló források mennyisége ez esetben nem is annyira kedvező, mint az közvetettebb példánál, néhány alkalommal olyan kora újkori utazókat is találunk, akik saját honfitársaikról állítanak fel általánosító tételeket.”⁹⁷

Az útleírásokat, ebben az értelemben, a kiindulási kultúra egyfajta önkéntelen kulturális önfelmutatásaiként értelmezhetjük és önmagában ez a hitelesség teljesen új fokát is adhatja, de ennek ellenére, a lehetséges túlzások miatt, eddig háttérbe szorult ez a műfaj, mint forrás.⁹⁸

Az útleírások, mint források – még ha oly sok is van belőlük – a kora újkorban nagyon kevés számú írástudó kisebbség termékei és éppen emiatt az is valószínű, hogy a többségtől el is különülnek, így saját normáik nem vetíthetők ki egész kultúrájukra.⁹⁹ A „többség” embereinek, életüknek, mindennapjaiknak forrásai ritkán maradtak fenn, és sokszor akkor sem saját tollukból, ezáltal is már változtatva az emberek „saját, megélt” történelmén.

Az útleírások szerzőinek megnyilvánulásaiban „az utazók nem ahhoz mérték az általuk meglátogatott területeket, amit otthon vagy valójában tapasztaltak, hanem az általuk vallott normákhoz.”¹⁰⁰ Leírásuk és ezáltal megőrződésük oka többnyire éppen az, hogy nem az

⁹⁶ Kármán p. 72.

⁹⁷ Kármán p. 83.

⁹⁸ Harbsmeier p. 26.

⁹⁹ Harbsmeier p. 33.

¹⁰⁰ Kármán p. 90.

egyértelműt állítják az olvasók elé, hanem a korabeli tudat számára rögzítik az említésre méltót.¹⁰¹

Az útleírások nem számítottak újdonságnak a korszakban, mivel a földrajzi felfedezések előtt nagy népszerűségnek örvendtek a zárandokutak és azok leírásai. A vallásos utazások és a sokszor előforduló isteni csodák helyett, előtérbe kerültek a világi szféra rejtelsei a felfedezések végett. Az útleírások a 16-17. században gyarapodni kezdtek és az addig ismeretlen világ az olvasó elé kerülhetett. Azonban a vallás kérdése vagy témája nem maradt ki ezekből sem. Immár az „öslakos”, távoli népek, civilizációk hitét ismerhették meg az emberek – az író interpretálásában.

Ám milyen információk voltak elérhetőek az Angol Kelet-indiai Társaság számára? Többek között Samuel Purchas 1625-ben kiadott, *His Pilgrims* című műve, valamint előtte Sir Francis Drake világutazásának története és a már keletibb területekkel kereskedő személyek, utazók és társaságok leírásai szolgáltak újabb információkkal, sőt Drake esetében új területek birtokbavételéről is tájékozódott közönség. Ezek valamilyen hatást gyakorolhattak a „mi” tudat megfogalmazásában, hisz ismeretes, hogy egy állam, nép, leginkább és legfőképpen akkor definiálja önmagát, amikor másokkal lép kapcsolatba. Ez természetesen a 17. századra Európában már megvalósult, de most új kontinensekre „léptek a hatalmak”, ahol ezek a definíciók képlékenyekké válhattak, valamint ott új, más államokkal, hatalmakkal, közösségekkel, törzsekkel, kultúrákkal, vallásokkal, rendszerekkel kapcsolatban kellett (újra)definiálni magukat.

Az útleírások a társaságnak és a korabeli utazóknak sok támpontot adhattak. Később már a társaság különböző viták során (például a parlamenttel szemben) többször hangoztatta, hogy ők tudják a legtöbbet a keleti szféráról, az ott található kultúrákról, etikettekről, népekről, politikáról, gazdaságról, szokásokról, sokkal többet, mint amit az addigi leírásokból tudni lehet.

Megemlítendő azonban Samuel Purchas *His Pilgrims* című munkája, amely anglikán színezetben kívánja bemutatni a világ sokszínűségét, amely egy fajta „propagandisztikus” útleírásaként is értelmezhető. Sok ekkori angol útleírás azért is készült, hogy telepeseket toborozzanak az újvilági területekre. A keleti szféráról – Afrikáról és Ázsiáról – azonban nem ilyen okkal jelentek meg művek. Oda nem telepeseket, gyarmatosítókat kerestek, hanem egy módon „igazolni” igyekeztek a kelet csodáit és annak okát, hogy miért is hasznos foglalkozni a területtel. Az Angol Kelet-indiai Társaság előtt is születtek művek a „keletről” és annak varázslatos egzotikumáról, veszélyeiről és ezeket többször is felhasználták, mint egy

¹⁰¹ Harbsmeier p. 32.

legitimálásképpen (a „kelet” csodás javainak megszerzésére), az indiai szubkontinensen való jelenlétük igazolására.

Az útleírások, naplók vizsgálata lehetőséget nyújthat betekintést nyerni abba, hogy az adott író miként találkozott, miként látta, értelmezte vagy egyáltalán mit tudott az általa meglátogatott területek életéről, vallásáról, hiedelméről. Az ellenségekkel megemlékezésével kapcsolatban érdekesség, hogy sokszor egyfajta „ostrommentalitásról” is lehet beszélni, melyben egy adott csoport az új környezetben „ostromolva” érzi magát, akár csak a többséggel szemben, vagy féltve saját kultúrájukat, vallásukat.¹⁰²

Két fontos útleírást (naplót) említenék meg, melyek az adott témához kapcsolódó három halmazba is beletartoznak. Ezek a 17. századi Angol Kelet-indiai Társasághoz, a mentalitástörténethez és az útleírásokhoz kapcsolódó szövegek. Mind a két író a társaság berkein belül dolgozott. Robert Knox, valamint John Ovington műveiről kell megemlékeznünk.

Itt a mentalitástörténeti megközelítés szempontjából fontos forrásokról van szó, mivel nem csak „kívülről” ismerhetjük meg a vallásokat, hiedelmeket, hanem úgy ahogy az adott írók utazók megismerhették, megismerték azt. Az adott közösségek tagjainak hozzáállását, gondolatmódját, viselkedését, vallásosságát ez által az olvasó is „láthatta” legalábbis olyan mértékben, ahogy ezt az író megismerte, hallotta és olyan mértékben amennyire a szerző ezt érdemesnek tartotta kifejezni, megemlíteni vagy kiszínezni.

Primer, kortárs források ezek, de éppen műfajukból adódóan, az útleírások a megemlékendőt emelték ki, azonban költői túlzásokban, fantáziában nem szenvednek hiányt a varázslatos egzotikum bemutatásakor, ennek ellenére hasznos, felhasználható források lehetnek.

Egy utazás időtartalma talán kevés is oly sok információ összegyűjtésére, melyeket egy-egy író át ad. Robert Knox (1641-1720) esete viszont más, ő tizenkilenc-húsz évnnyi fogságban töltött ideje alatt írta meg művét, amely betekintést ad az egykori Ceylon vagyis a mai Sri Lanka területén található újkori szingaléz Kandy (vagy Kandi egyes helyeken) királyságának lakosságának hiedelmeibe. Mivel „naplóját”, memoárját kiadták így végül is a nagy közönség elé kerülve népszerű lett, átírások, túlzások is belekerülhettek, azonban így is értékes Robert Knox „An Historical Relation of the Island Ceylon” című műve.

Knox már 14 éves korától apja mellett dolgozott az Angol Kelet-indiai Társaság hajóin. Egy ilyen hajóút során szenvedtek hajótörést és a mai Sri Lanka területére sodorva kerültek a Kandy királyság fennhatósága alá és végső soron fogságába. Művében megörökíti rabságának

¹⁰² van Meersbergen p. 23.

éveit és azon ismereteket, amelyeket az alatt ott szerzett. A 17. századi Kandy királyságának egyik legfontosabb forrása Knox műve. Ezen fejezet szempontjából a fontosabb aspektusait emelném most ki. Művében többek közt ír a mezőgazdaságról, halászatról, népekről, papságról, étkezésről, nemességről és sok más mellett, halotti rítusaikról és elefánt általi kivégzésről is. Ezek közt megtalálhatóak utalások, bekezdések a lakosság mentalitásáról és gondolataikról is.

Ennek most pár példáját emelném ki, bemutatás képpen, hogy milyen információkat is közölhetett egy ilyen mű. Például: egy gyermek születésének órája lehet pozitív vagy negatív előjelű Knox információi szerint. Ha negatív órában születik, a gyermeket vagy megölik, vagy megpróbálják másnak adni, mondván „*Miért kéne egy Ördögöt felnevelnem a házamban?*”¹⁰³ Betegség esetén úgy tartják, hogy az ördög általi büntetésük, így ő neki áldoznak. Halál esetén több napig elkerülik az adott házat, nehogy beszennyeződjenek, halottiakat elégetik, de a szegényebbeket az erdőben temetik el.¹⁰⁴ Vannak istenségeik, amelyeket, Knox szerint, Gerehah-nak neveznek, ezek valószínűleg a bolygók, és úgy tartják, sorsuk ezektől függ és olyan erők, hogy sem Isten, sem az ördög nem tudja erejüket befolyásolni, tiszteletükre antropomorf bábukat készítenek állati mintázatokkal.¹⁰⁵ Sok ördögöt és isteneiket elődeik szellemeinek tekintik, ez az őskultuszuk része.¹⁰⁶ Tiszteletükkor, földjük végén építenek egy viskót, melyet levelekkel, faágakkal, virágokkal díszítenek, és abban tartanak számukra szertartást, amely végén az étel áldozatot vándorlóknak adhatták, mivel úgy tartották, hogy saját családjukra veszélyt jelent a már beszennyezett áldozati hús.¹⁰⁷ Ördögi megszállásról is ír Knox és arról, hogy a királyság területén rengeteg ördög található és néha éjjelente hallani rettenetes üvöltésüket, melyet nem lehet bármely ismert állatnak tulajdonítani. A gyümölcsfákat is az ördögnek tulajdonítják, de szerinte azért, hogy ne lopják el gyümölcseiket a tolvajok.

Ahhoz, hogy az adott gyümölcsöt felhasználhassák egy részét el kellett vinni egy szentélybe.¹⁰⁸ Ilyen és hasonló információkat oszt meg olvasójával Knox, részletesebben kifejtve. Ezekből a rövid részletekből is látható, hogy Knox a számára különleges, érdekes információkat rögzítette.

A másik szerző, John Ovington, káplánként került az Angol Kelet-indiai Társaság egyik hajójára. Műve „A Voyage to Suratt” útleírásként már az atlanti-óceáni szigetekenél – Madeiránál és a Zöld-foki szigetekenél – elkezdődik. A különböző területeken élők vallásairól,

¹⁰³ Knox p. 131.

¹⁰⁴ Uo. p. 184.

¹⁰⁵ Uo. p. 122.

¹⁰⁶ Uo. p. 135.

¹⁰⁷ Uo. p. 123.

¹⁰⁸ Uo. p. 124.

szokásairól, halálhoz kapcsolódó rítusaikról ír. Káplánként sok ismeretet közöl a népek vallásairól és egyes hiedelmekben az ördöghöz kapcsolódó szokásokat, gondolatokat is rögzíti. Ilyen például Szt. Johanna szigetének (a mai Anjouan) lakosságának elképzelése az ördögről, akit Ovington szerint Gregorynak hívnak. Úgy tartják, hogy Gregory gyakran az utakon és esténként leginkább a vízparton jelenik meg. Ovingtontól azt is megtudjuk, hogy Londonban szokás volt évente elégetni a „pápát”¹⁰⁹ és, hogy ehhez hasonlóan, a helyiek az ördöggel teszik ugyanezt. Ennek az „ördögégetésnek” menete, hogy egy adott időpontban egy adott helyen, egy fekete kővön (Black Rock), mely a kikötő és az akkori Queenstown között helyezkedik el, az ország minden területéről hoznak földet (dirt), meggyújtják és hagyják, hogy mind elégjen, azonban ennek ellenére, vagy következményeként a rossz szellem visszatér és bosszút áll a rajta keletkezett sebekért és ellopja gyermekeiket.¹¹⁰ Ugyanakkor egyes személyek kapcsolatban állnak az ördöggel, amely rendszeresen orákulumként funkcionál.¹¹¹ Ovington műve nem objektív, a korban elterjedt formátumokat használja és többször is rávilágít a tényre, hogy ha keresztények lennének, nem lenne ennyi gondjuk az ördögökkel, és látható ebből a részletből is, hogy itt is megjelenik a saját, angol szokások párhuzamba állítása a helyiekkel.

Fontos forrásoknak tartom az útleírásokat, nem csak mentalitástörténeti szempontból. A kora újkori útleírások majdnem minden („említendő”) dolgról írnak és ezáltal a gazdaság-, politika-, mentalitás-, egyháztörténet, botanika, néprajz, antropológia és még sok más tudományágnak adnak izgalmas forrásbázist. Azonban ennek veszélye, hogy az útleírások íróinak adott volt minden lehetőség a kitalációra: mivel az ismeretlenről írtak. így „minden lehetséges volt”, így a forráskritika rendkívül fontos ezen szövegek vizsgálatánál.

3.3. Mentalitástörténet és az Angol Kelet-indiai Társaság:

A társaság története, vallással kapcsolatos hozzáállása nem ismerhető meg teljesen a szekulárisabb világ – a politika, gazdaság, diplomácia, mentalitástörténet – vizsgálata nélkül.

Mentalitástörténetileg fontos maga a társaság, mint forrás bázis. Alkalmazottai a társadalom minden rétegéből érkeztek: matrózok, kapitányok, hajóépítők, lelkészek, kereskedők, részvényesek, akik közül mindnek megvolt a maga társadalmi, műveltségi háttere.

¹⁰⁹ A 17. századtól szokássá vált a pápa képmásait elégetni Angliában és az amerikai kolóniáikban.

¹¹⁰ Ovington pp. 126-127.

¹¹¹ Uo. pp. 127-128.

A mentalitástörténet a hétköznapi ember mindennapi gondolatait kívánja kutatni, ez kissé ellentétes az alapvető szituációval, amiben a társaság működött. A társaság emberei – még ha nem is mind az elithez tartoztak – nem hétköznapi alkalmazásban álltak. Még ha a korban a társaságnak más is volt a megítélése, mint ma, nem mindennapi lehetőségeket kínált. A hajóutak messzi tájakra vitték az alkalmazottakat. Az utazás akár több évre eltávolította őket otthonuktól és veszélyek sokaságával vette őket körbe. Az időjárás (monszunok, hőség), a betegségek (például skorbut, malária), ellenséges törzsek, népek, veszélyes állatok mind, nem a megszokott nyugat-európai átlag hétköznap része volt.

Ennél is nehezebb megfogni az egyének gondolatait, véleményét a körülöttük változó világról. A tengerészek gondolatai ritkán jelennek meg a forrásokban, míg egy hajóskapitányé, lerakat vezetőjé, kereskedőjé gyakrabban. Ezek a gondolatok, a már említett naplókiból, levelezéseiből kerülhetnek napvilágra. Habár itt megint felmerül a kérdés: az itt bemutatott egyének nem az adott szituációból kialakult elithez tartoznak? A válasz igen, de ahogy láthattuk mentalitástörténeti szempontból egy-egy sorson, életem keresztül is meg lehet ragadni azon információkat, amelyek ezen megközelítési módszer számára fontosak. Például, Nathaniel Courthope¹¹² kapitány irataiból kiderül, hogy miként és hogyan próbálkoznak a hollandok szövetségeket kötni a mai Indonéz szigetvilág lakóival. Sir Thomas Roe nagykövet naplójából megtudjuk, hogy milyen kis apróságok is befolyásolhattak egy-egy nagy következményekkel járó döntést a mindennapokban.

Mellettük még fontos kiemelni, a 17. század második feléből, Madrász társasági vezetőjét: Sir Streynsham Master személyét. Vezetősége idejéről szóló naplói szintén betekintést engednek a 17. századi indiai szubkontinens angol jelenlévőinek mindennapjaiba. Streynsham mélyen vallásos volt és az ő ideje alatt építették meg, első angol protestáns templomot az indiai szubkontinensen¹¹³

Mentalitástörténetileg a prédikációkat is érdemes megvizsgálni. Az Angol Kelet-indiai Társaság nevében utazók és nekik dolgozók a 17. században – és a későbbiekben is – nem csak a hajóutakon és a vizeken kerültek olyan helyzetekbe, amelyekre imákat és prédikációkat írtak, hanem szárazföldi, emberi, természeti és járványügyi esetekre is találhatók példák a társasági imák között. A prédikációkra bővebben az 5. és 7. fejezetekben tér ki a disszertáció.

A korabeli útleírások nagyrésze még az egzotikumot kívánta bemutatni, a varázslatosabb rituálékat, azt, ami európai szemmel furcsának, másnak volt tekinthető, azon viselkedéseket, szokásokat, rítusokat, amelyek nem mondhatóak mindennaposnak. Ezek

¹¹² Nathaniel Courthope a társaság egyik korai kapitánya, aki Run szigetét védte a hollandokkal szemben.

¹¹³ A templomról bővebb információ az 5.2. alfejezetben található.

viszont inkább a történeti antropológia szférájába tartoznak. A korabeli angol, európai vagy helyi mentalitástörténet áttekintéséhez az adott korban és a különböző területről készült útleírások viszont fontos adalékként szolgálhatnak, olyan szempontból, hogy egy adott csoport, népesség, közösség hiedelmeit, mindennapjait hogyan értelmezhatték az utazók, az ott letelepedők vagy Robert Knox esetében a fogvatartottak.

3.4. Mentalitástörténet?:

Ezen alfejezet célja az, hogy bemutassa, hogy valóban érdemes-e mentalitástörténeti lehetőségeket vizsgálni az Angol Kelet-indiai Társaság kutatása során. A mentalitástörténet ismertetésével és Michael Harbsmeier tanulmányából kiindulva az újkori útleírások világa röviden elénk tárul. Látható, hogy a mentalitástörténet és a fent említett leírások, valamint a prédikációk, mint forrásbázisok rendkívüli lehetőségeket tartogatnak, az Angol Kelet-indiai Társaság tanulmányozásának szempontjából. Ezek a források, megfelelnek az adott megközelítéssel való kutatásnak, és sok információval rendelkeznek, azonban a társaság történetének csak kiegészítései lehetnek. Mentalitástörténeti szempontok nem csak kifejezetten útleírásokban és prédikációkban jelennek meg, hanem többek között, a mindennapi levelezésekből, naplókából (melyek egyben akár útleírások is lehetek), jelentésekből és adódhatnak releváns kutatási eredmények.

Azonban nem elfelejtendő, hogy a mentalitástörténeti megközelítés szempontjából vizsgálni kívánt anyagok viszont általában a társaság elitjéhez tartoztak. Ilyen tekintetben, a társasági iratok nem feltétlenül a legmegfelelőbb forrásbázis ehhez a szemponthoz, de sok lehetőséget rejtnek. A társaság iratai rendkívül sok információt nyújtanak nem csak politikai, gazdasági szempontokból, hanem vallásokról, szokásokról, népekről. Ezek összesítve információt adnak és adhattak arra, hogyan és miként láthatta, élhette meg egy angol kereskedő a mindennapjait az indiai szubkontinensen, mit gondolhatott környezetéről és esetleg, valamilyen szinten mit észlelhetett, miként értelmezte a körülötte elterülő ázsiai szférát. Ilyen téren az iratok mégis megfelelhetnek a mentalitástörténeti feltételeknek.

Arra, hogyan gondolkozhattak a 17. századi emberek Európában, Ázsiában és a kontinensek közötti hajóutakon nem lehet válaszolni. Nagy különbségekkel rendelkező (élet)helyzetek ezek: az ismert, az ismeretlen és a kiszámíthatatlan. Ma már nehéz belegondolni, hogy milyen is lehetett az akkori világ és az anakronizmus elkerülése végett nem is szabad források és alapos kutatás, tanulmányozás nélkül belekezdeni egy ilyen, nehezebben megfogható témába. Míg a gazdaság- és politikatörténet ezen a téren talán egyszerűbb

megközelítésnek tűnik, mivel forrásbázisuk bővebb, addig a mentalitástörténeti elemzés emiatt is nehezebb. Nem szabad általánosságokra következtetni, például vallási szokások, halálhoz-, születéssel kapcsolatos rítusok terén, mert már nagy különbségek merülhetnek fel az adott, fennmaradt forrás és a mindennapi emberek valós gyakorlati rituáléjai között, nemhogy annak (külső szemlélő általi) magyarázatában.

3.5. Összegzés:

Miért is fontos mentalitástörténeti szempontból megvizsgálni a kora újkori világot? Erre a válasz sokrétű, de minden bizonnyal a földrajzi felfedezések, globalizálódás és az ismeretlen felé mutatott kíváncsiság is hozzájárult ahhoz, hogy az újkori társadalom nagy változásokon essen át, gondolati szinten is. Vallásháborúk, új területek, új lehetőségek jelentek meg és az ismert világ „kitágult”. Ez minden bizonnyal nem csak az elit világcépén módosíthatott.

Ez egy paradigmaváltás volt. Az újkori utazások megváltoztatták a világot és a benne élő emberek egy részét is. Egy új világszemlélet, új gazdasági struktúrák, új óceánokat-, tengereket átívelő birodalmak kora kezdődött el ekkor. Az újdonságra, az ismeretlenre kíváncsi tömegek az útleírásokból, az utazóktól tudhatták meg legveszélytelenebbül, hogy eddigi ismert világukon kívül kik és mik élnek, milyen csodálatosan vagy félelmetesen furcsa szokásaik lehetnek és milyen kincseket rejthetnek az ő „világaik”. Az újkori világ kutatásához nagymértékben hozzájárulhatnak az útleírások, mint források, az ember által megismert „egzotikumra”. A mentalitástörténet, habár mára már háttérbe szorult, sok érdekességre mutat és mutatott rá, amelyek eddig figyelmen kívül maradtak az általánosan elsőbbséget élvező gazdaság- és politikatörténeti kutatásokból. Rendkívül fontosak azok az aspektusok, amelyekre a mentalitástörténet rá kívánt világítani, főleg a „névtelen történeti tömegek” történelmének, hitének, kultúrájának, gondolatainak megismerésében.

Az Angol Kelet-indiai Társaság alkalmazottainak 17. századi mindennapjai, mindennapi gondolatai bizonyosan rejtenek izgalmakat, de erről csak a fennmaradt források alapján lehet többet megtudni. Ezen közlések többségében valószínűleg megjelent egy fajta öncenzúra is, ez is érdekesség lehet egy olyan központú kutatás során.

Az Angol Kelet-indiai Társaság 17. százada az ázsiai szférában is rengeteg lehetőséget nyújthat még. Ebben a témában szintén domináló aspektus a politika- és gazdaságtörténet, főleg, hogy végül több évszázados szereplője lett a történelemnek, ez a (többször megújuló) társaság. Ezeket a megközelítéseket nem is lehet nagyon elhanyagolni, ha a társaság történelméről van szó, de nem is jelenti azt, hogy ezek kell dominálnak.

4. Identitások és vallási miriád

„Néhány kereskedő volt már fejedelem, és néhány herceg még mindig kereskedő.”¹¹⁴

Az Angol Kelet-indiai Társaság 17. százada és az indiai szubkontinens, Kelet-Indiák története minden téren rendkívül komplex, sokrétű és változatos. Nem csak a történelmi cselekmény szempontjából, hanem annak szereplőinek háttere, identitása, hovatarozása, vallása és a helyszínekhez kapcsolódó hatalmi törekvések, gazdasági, politikai szempontok is tovább színezik ezt a témát. A keresztény Európából a minden téren változatos indiai szubkontinensre érkezett társaság több módon is adaptív, flexibilisnek mutatkozott, amely rendkívüli módon hozzájárult sikerességéhez. A nagy távolság miatt egyre nagyobb önállóságra tett szert, hogy működőképes kereskedelmet folytathasson és ez idővel óriási hatalmat adott a társaságnak. Egy merkantilista, kora kapitalista kereskedelmi társaság vallásossága, annak aspektusai és megnyilvánulásai igen izgalmas téma, főleg, az erősödő és gyorsuló globalizációs folyamatnak a kezdeti időszakában.

Ez a fejezet azért szükséges, hogy érzékelhetőek legyenek egyes különbségek az angol és az indiai vallási- és kulturális hátterek között, hogy jobban érthetővé és értékelhetővé váljon miért is olyan fontos és különleges a téma szempontjából a vallási aspektust körbejárni. Azonban az fontos tény, hogy a szubkontinensen lévő sok különböző vallás, felekezet, irányzat, hiedelem mellett az Angol Kelet-indiai Társaság a kezdeti időszakban nem térített és az ázsiai szférában nem is támogatták ezt és ez nagyban hozzájárult sikerességükhöz. Ahhoz, hogy a vallási, hitbeli, felekezeti irányelveket, politikát, hozzáállást, mentalitást megértsük szükséges a politikai, gazdasági, szuverenitás és autonómia kérdésével is foglalkozni, és ezeket a további fejezetekben fogom teljesebben kifejteni.

¹¹⁴ Gostwyke p. 22.

4.1. Az Angol Kelet-indiai Társaság „genezise”

Az 1600-as évek Angliájának relatív dinasztikus békéjét (a polgárháborún kívül) a 16. század vallási- és trónviszályokkal tarkított időszaka előzte meg a királyságban. Európát a kereszténységen belül szintén vallásháborúk jellemezték, felekezeti szembenállás és térnyerés miatt, valamint a muszlim Oszmán Birodalom ellen is folytak háborúk melyeknek szintén volt vallási vonzata.

A 16-17. századok több fordulópontot is hoztak az angol királyság történetébe, többek között: elkezdődött egy globalizált „birodalomalapozás”; a merkantilista gazdaság politika a kereskedői kapitalizmuson át összefonódott a korai kapitalizmussal; és a hosszú reformáció alatt az angol egyház megerősödött.

4.1.1. A Tudorok évszázada

Az 1500-as évek a Tudor (York-Lancaster) ház uralkodásának ideje. A dinasztia ideje alatt (Lady Jane Grey kilenc napos uralkodását is beleszámolva), a Rózsák háborújából kilábalva, Rómától elszakadva, területi integritását megvédve megvetették alapját egy világbirodalomnak, mely több évszázadig vezető pozíciót töltött be és több kultúra, vallási és etnikai csoport területe tartozott a korona vagy de facto egy társaság alá.

A 16. század Európája – Angliát is beleértve – több „fronton” is vallás- és védőháborút vívott, valamint egyfajta paradigmaváltáson esett át. A szunnita muszlim Oszmán Birodalom előretörése, a német fejedelemségek és a Német-római császárság vallásháborúi, az angol királyság trónváltásai mellett a Respublica Christianaként gondolt Európában a nyugati kereszténységen belül több felekezet alakult ki, kezdett teret nyerni és ezáltal már belülről is kezdett feloszlani a római keresztény egység.

Tény, hogy a katolicizmus és az angol protestantizmus által is színezett angol trónutódlások a 16. században nem kapcsolódnak szorosan ehhez a kutatáshoz, mégis szükségesnek tartom, nagy körvonalakban felvázolni a történeteket mivel az uralkodóra, az udvarra és az angol társadalomra is hatással volt és a társaságban több, különböző protestáns felekezet hívei is dolgoztak, valamint katolikusuk is.

VII. Henrik (1485-1509) idején a római kereszténység ereje, hatalma nem kérdőjeleződött még meg erőteljesen. Fia és utóda a későbbi VIII. Henrik (1509-1547) uralkodásának idején bukkant fel Luther Márton evangélikus és a többi, a római katolikus

egyháztól eltávolodó vagy megreformálni kívánó felekezete (például református, unitárius). Ezen felekezetek elméletei „beszivárogtak” a szigetre is és hatással voltak az ott élők egy részére.

Az uralkodót viszont egy másik, szekulárisabb ok is vezérelte az egyház „államosítására”. Első házasságának felbontása mellett az egykori katolikus Defensor Fidei címet is viselő király, a római egyháztól való kiszakadás után magát az egyház fejének tette meg és a katolikus szerzetesrendek nagyrészének vagyonát is elkoboztatta a későbbiekben. Nagymértékű változás magában a valláshoz való hozzáállásban, rítusban nem történt még ekkor. Leegyszerűsítve, ma is egyfajta „középútként” írható le az anglikán egyház. VIII. Henrik több házasságából több törvényes gyermek született, akik mind trónra is kerültek rövidebb-hosszabb időre és mind halálukig uralkodtak.

A királyt követő utód a protestáns VI. Eduárd volt (anyja Jane Seymour, apja harmadik felesége), fiatalon került hatalomra, de vallási szempontból ragaszkodott az apja által kijelölt úthoz és uralkodásának ideje alatt kiadtak egy protestáns imakönyvet (közös ima könyve vagy Book of Common Prayer). Végrendeletének értelmében, mivel saját utódja nem született, rokona, a szintén protestáns, Lady Jane Grey lett Anglia következő uralkodója I. Johannaként (1553. július). Rövid, kilenc napos uralkodását végül VI. Eduárd idősebb, katolikus féltestvére Mária (anyja VIII. Henrik első felesége, Aragóniai Katalin) uralkodása váltotta és I. Johannát hazaárulás és felségsértés vádjával végül kivégezték.

I. Mária (1553-1558) uralkodása törést hozott az addig protestáns előmenetelű uralkodásokhoz képest. I. Mária és férje II. Fülöp spanyol király a katolikus uralkodók sorát erősítette. I. Mária népszerűsége kérdésessé vált a katolikus restaurációhoz köthető kivégzések miatt és sokan attól tartottak, hogy a spanyol udvar túl nagy hatással lehet az angol uralkodóra és udvarára. Uralkodása végül halálával ért véget.

Őt – mivel nem született gyermeke – szintén féltestvére a protestáns I. Erzsébet (anyja VIII. Henrik második felesége, Boleyn Anna) váltotta. Az ő uralkodása (1558-1603) idején stabilizálódott az angol vallási kérdés és Anglia nagyhatalmi pozíciója új lendületet kapott a spanyol armada elleni győzelem, a földrajzi felfedezések és a hajózási technikai újításoknak köszönhetően. Az ő nevéhez kapcsolható az Angol Kelet-indiai Társaság alapítása és első kiváltságlevele.¹¹⁵

I. Erzsébet trónra kerülése után újra függetlenné nyilvánították az angol egyházat és feje, kormányzója újra az uralkodó lett, valamint ismételten bevezették az Eduárd-kori protestáns

¹¹⁵ Angol monopolisztikus társaságok már azelőtt is működtek (például Muscovy Company, Levant Company).

imakönyvet. Ez nem ment zökkenőmentesen, hisz magas rangú katolikus papok is tagjai voltak a parlamentnek. A magas rangú katolikus püspököket, érsekeket, akiket még I. Mária idején neveztek ki, fokozatosan protestánsok váltották. Az Erzsébet-kori vallási törvények az angliai reformáció és az anglikán vallás fejlődésének fontos pontjaivá váltak.

Annak ellenére, hogy I. Erzsébet uralkodása hosszú életű volt és konstansan protestáns eszméket vallott, a lakosság hitét nem lehetett egységesíteni. Habár protestáns lett az angol egyház, helyi szinten sok katolikus pap maradt és a protestantizmus sem volt egységes. Az ellenálló katolikusok a kontinensről próbálták pap hiányukat pótolni. A katolikusok végül fokozatosan háttérbe szorultak vagy illegálisba vonultak és az angol protestánsok kerültek többségbe.

I. Erzsébet és országa pápai excommunicatio-ja után a katolikus papok és az anglikán hitre át nem térők identifikálása fontosabbá vált. Azok, akiknek kötelező volt felesküdni az uralkodóra, mint az egyház fejére, de nem tették meg, ezentúl akár felségárulás vádjával ki is végezheték. Az ezt követő időszakban a katolikus papok száma csökkenni kezdett. Az angol egyház struktúrájában viszont megmaradtak a katolikus alapok, mint például a püspökségek. A puritán irányzat a reformált angol egyházat pedig még mindig túl pápistának tartotta és az interregnum alatt reformjaikat meg is próbálták bevezetni. A különböző angol egyházon belüli több irányzat kifejlődése, sokszínűsége végül egyre több konfrontációhoz vezetett és az anglikanizmust ki kellett emelni eme diverzitásból.

I. Erzsébetet – biológiai utód hiányában – a rokonságon belüli Stuart Jakab, skót király (VI. Jakab 1567-1625) követte I. Jakab angol királyként (1603-1625). Tény, hogy Skóciában elterjedt a presbiteriánus egyház, de ezt a perszónálunióval nem próbálták ráerőltetni az angol egyházra.

A 17. századra Angliában a trón a Tudorokról a Stuart-házra szállt, de addigra a családok különböző hitével kapcsolatos ellentmondásokat igyekeztek több jogszabállyal, törvénnyel korlátozni. Azonban a Stuart dinasztia trónra kerülésével, sőt a 17. század majd minden uralkodóváltásánál felmerül a monarcha egyéni vallásának, valláspolitikájának kérdése.¹¹⁶ Az interregnumban erőre kapó puritán irányzat a Stuart-restauráció után újra visszaszorult és a

¹¹⁶ Ezt azért fontos megemlíteni, mivel a 17. század nagyobb részében a jog, hogy monopóliumot, kiváltságlevelet, és azon belül több privilégiumot kapjon egy angol kereskedelmi társaság csak a király hatáskörébe tartozott, így vallásilag érdemes lehet megvizsgálni ezt a kérdést.

stabilizálódó angol egyház, mint egy *via media* lett a katolikus és a protestáns egyházak között.¹¹⁷

Megjegyzendő, hogy míg Angliában kereszténységben belül a katolikus és az anglikán, valamint több protestáns irányzat is küzdött egymással, addig az indiai szubkontinensen és a Kelet-Indiákon más, több, nem keresztény vallással és hittel találkoztak az odaérkező európaiak, így a kisebb felekezeti hovatartozásuk helyett sokszor fontosabbá vált az, hogy ők maguk mind a keresztények nagyobb közösségébe tartoznak.

4.2. A társaság megerősödése:

A köztársaság idején Oliver Cromwell megerősítette a társaság kiváltságlevelét. A Stuart-restauráció után kiadott kiváltságlevelé a társaságnak új, fontos adalékot tartalmazott: háborút viselhetek (kezdeményezhetnek) „nem-keresztény fejedelmek” ellen, amikor ez szükséges és előnyös volt a társaság számára. Ez a kiváltságlevelél II. Károly potenciális erejét a Kelet-Indiákon nagymértékben csökkentette, és a társaság autonómiáját kiterjesztette *de facto* és *de jure* is. Ebben, a 1661-ban kiadott kiváltságlevelében, még a pénzverés, az angol alattvalók feletti törvénykezés, igazságszolgáltatás és bármelyik nem-keresztény fejedelemmel való békekötés jogát is megkapta a társaság. Az Angol Kelet-indiai Társaságot azonban nem feltétlenül azonosították az angol királysággal, vagy annak reprezentációjaként, képviselőjeként.¹¹⁸

Bombayben a portugálok már vertek pénzt és ezt az angolok is átvették, azonban egy csavarral. Az angolok által vert pénz nagyon hasonlított a Mogulokéra, azonban az angol király portréja volt az egyik oldalán, ez problémákat okozott. A későbbiekben a Mogul uralkodó kellett rajta legyen a társasági pénzérméken.¹¹⁹

Viszont megjegyzendő, hogy a kereskedelem monopolizálása a jelenlét (később a birodalom) alapjaként sikeressé vált hosszútávon, magas kockázata ellenére. Az Angol Kelet-indiai Társaság monopóliumát többször megújították, módosították, de ezek nagymértékben gazdasági, politikai megfontolásúak voltak. Az évek folyamán, néhány esettől eltekintve, a társaság kiváltságai kiterjedtek, a kereskedelem, hadviselés, és a törvénykezés területeire.

Az Angol Kelet-indiai Társaság az 1660-as évekig az indiai szubkontinensen, a mai Indonéz szigetvilágban (a Maluku-szigeteken), Afrikában, valamint a Perzsa-öböl és a Távol-

¹¹⁷ Sok forrásban angol reformált katolikus egyháznak is nevezik az anglikán egyházat.

¹¹⁸ Khan p. 6.

¹¹⁹ Chaudhuri p. 182.

Kelet egyes részein is próbált lerakatokat működtetni. Afrikában egy új társaság miatt szűnt meg monopóliumuk, de a nagy halálozási ráta miatt nem is igazán tartottak fent nagyobb lerakatokat azon a kontinensen.¹²⁰ Az angolok a mai Indonéz szigetvilágból már a 17. század közepére kiszorultak, nagy részben katonai konfliktusok miatt. Ott a Holland Kelet-indiai Társaság (Vereenigde Oostindische Compagnie, rövidítve VOC) kerekedett felül, de hivatalosan csak a második bredai egyezményben (1667), uti possidetis¹²¹ alapon történtek meg az angol és holland területcserék. Innentől kezdve Indiára koncentrált az angol társaság. A 17. század második felére már több lerakattal is rendelkeztek az indiai szubkontinensen, köztük Szúrat (Gudzsarát, India), Bombay (mai Mumbai), Madrász települései és a bengáli régió magaslik ki ebben a korszakban.

4.3. Európai jelenlét a Kelet-Indiákon:

Egy kis csoportnyi londoni vállalkozó „világpolgár” lett miközben globális hálózatokat hozták létre vagy fejlesztettek tovább.¹²² Ehhez, arra volt szükség, hogy jelen legyenek konstansan is az akkor ismert világ több pontján. Általánosságban a portugálokkal szemben, akik sokszor le is telepedtek keleten, az angolok sokszor vissza kívántak térni Angliába,¹²³ ugyanakkor többen is Ázsiában találtak új otthonra, sőt a társaság is igyekezett ezt kecsgetetővé tenni. Az sem volt ritka, hogy egyes európaiak „helyiekké váltak” az amerikai és az ázsiai földrészekén. Egyesek át is tértek a kereszténységről, például az iszlámra. Sok angol felvette a helyi szokásokat, öltözködést, étkezésük is megváltozott, használták az ottani gyógyszereket, valamint vegyes házasságokat kötöttek.¹²⁴

A különböző etnikai, nemzetiségi csoportokra, kereskedőkre saját jogi normáik vonatkoztak¹²⁵ a társaság kezdeti időszakában (ami még nem territoriális jellegű volt, hanem kereskedelmi), habár ezt próbálták szabályozni. Fontos volt, hogy olyan alkalmazottai, ágensei legyenek a társaságnak, akik képesek a helyi, ázsiai kereskedőkkel és kormányokkal tárgyalni egy olyan helyen, ahol kikötőről kikötőre változó volt a világ.

¹²⁰ Makepeace n.p.

¹²¹ Az uti possidetis elve azt mondja ki, hogy az ellenséges felek a békekötéskor birtokolt területet megtartják.

¹²² Bowen p. 50.

¹²³ Dalrymple p. 17.

¹²⁴ Uo. pp. 21-22.

¹²⁵ Barendse p. 452.

A portugálok, megelőzve Európa többi részét, már a 16. században megérkeztek meg a Kelet-Indiákra¹²⁶ és már-már beleszövődtek a helyiek világába. Ők voltak az első európai csoport mely nagy létszámban, hosszú ideig jelen volt a kelet-indiai-európai kereskedelemben a kora újkortól kezdve. Ők leginkább már a helyi, létező kereskedelmi hálózatokba kapcsolódtak be, így a később érkezők más módszerekkel is kellett próbálkozzanak, hogy sikeresek legyenek.¹²⁷ Az árukat tekintve a portugálok, a hollandok mellett, nagymértékben uralták a fűszerkereskedelmet, de ennek ellenére azért „maradt” piaci tér az angoloknak.¹²⁸

Meg kell röviden említeni a portugálokkal és a hollandokkal kapcsolatban a spanyol Habsburg Birodalom helyzetét. A 16-17. században egyesült a spanyol és a portugál királyság, de külön megállapodás értelmében a kelet-indiai szféra portugál területei saját fennhatóságuk alatt maradt. A spanyolok leginkább a közép-, dél-amerikai területekre összpontosítottak, melyek gazdag nemesfém lelőhelyekkel rendelkezett, melyek kitermelt fémeket előszeretettel szállítottak vissza az „anyaországba” (amely a merkantilista gazdaságpolitika részeként érthető), de ez a stratégia mély gazdasági válságba sodorta a birodalmat. Emellett az európai térségben spanyol Németalföld függetlenné nyilvánította magát a 16. század második felében és 1602-ben megalapították a Holland Kelet-indiai Társaságot, de függetlenségüket hivatalosan csak 1648-ban sikerült elismertetniük. További kutatást érdemelne, hogy a spanyol-portugál-holland területi viszonyok a kelet-indiai térségben hogyan alakultak, mivel az egy birodalom alá tartozó európai területek mégis külön-külön folytattak kereskedelmi- és külpolitikát.

Visszatérve a portugálokra a Mogul Birodalomban erősen jelen voltak és befolyással is rendelkeztek. A 16. században már fontos településekkel rendelkeztek a szubkontinensen, köztük is kiemelendő Goa (az indiai szubkontinens nyugati partvidékén). Az Ibériai-félszigeten történő inkvizíció hatására sok zsidó menekült Indiába, egy részük Goában telepedett le, de itt szintén bevezették az inkvizíciót és az üldöztetéseket, melynek eredményeképpen az ibériai félszigetről menekült zsidók újra költözni kényszerültek. Emellett, a portugálokat nagymértékű vallásos térítés jellemezte, ennek egyik kiemelendő pontja a már említett 1599-es diamperi szinódus melyben – akaratuk ellenére – a helyi keleti-keresztény Szent Tamás egyházi közösséget a portugál egyházi rendszerbe tagozták be, tehát ezzel együtt a pápa lett az egyházi vezetőjük. Ezt a padroado, tehát a portugál király és a Szentszék közötti megegyezés alapján tehették meg.

¹²⁶ A portugálok egészen Japánig elhajóztak és ott is befolyásra tettek szert. Kaislaniemi p. 66.: Nagaszakit a hollandok és az angolok inkább el is kerültek az ibériai katolikus befolyás miatt.

¹²⁷ Markovits p. 143.

¹²⁸ Uo. p. 139.

Míg az Ibériai-félsziget királyságai meghódították és gazdaságilag kiaknázták az új területeket (például Dél-Amerika), a katolikus vallást is próbálták terjeszteni. Eleinte keleten az angolokat ezzel szemben „csak” a kereskedelmi-gazdasági lehetőségek hajtották és a vallási térítés kérdése majd egy évszázaddal később került napi rendre. Ennek az egyik, elég valószínű oka, hogy míg a katolicizmus évszázadok óta internacionális volt, addig az angol egyház még csak nemzeti, országos szintet ért el, vezetője szekularizált egyházfő, király, királynő, így az ezen felekezethez való tartozás már új politikai-, nemzeti színezetűvé válhatott.

Megemlíteném, még ha nem is diaszpóráként, de egy-egy egyéneken keresztül az itáliaiak is jelen voltak Indiában. Fontos leszögezni, hogy más európaiak is jelen voltak az indiai szubkontinensen, olyanok is, akik nem társasági entitásokon, terjeszkedő birodalmakon keresztül érkeztek oda. Ilyen volt például az itáliaiak jelenléte, akik akár kereskedelmi, akár vallási indíttatásból, de akár kalandvágyból is a térségbe „keveredtek” a kora újkor során. Viszont az itáliai jelenlét sem volt újkeletű. Már az ókori római időszakban kereskedők jelentek a területen, a középkorban több itáliai érkezett, immár keresztény hittérítőkként vagy kalandorként.

Az egyik leghíresebb itáliai, a tárgyalt korszakban, a szubkontinensen, a velencei Niccolao Manucci. Az ő munkássága által (*Storia do Mogor*) első kézből olvashatunk a Mogul Birodalomról és Aurangzeb¹²⁹ udvaráról. 17 évesen, 1656-ben érkezett a szubkontinensre és a Mogul hadsereg tagja lett. Az utazásai során megismerte a helyi gyógyászatot és 1670-ben már orvoslással foglalkozott. 1686-ban érkezett Fort St. George-ba. Sok éves ott tartózkodás után vissza kívánt térni Európába, de végül elvett egy anglo-mesztic özvegyet és letelepedett Madrászban. Orvosként nagy hírnévre tett szert és több nyelven folyékonyan beszélt. Az utóbbi tény az Angol Kelet-indiai Társaság figyelmét is felkeltette és többször fordultak hozzá diplomáciai megbeszélések alkalmával, mind a Mogulok, mind az európaiakkal kapcsolatban.¹³⁰

Giovanni Francesco Gemelli Careri (1651-1725) itáliai kalandor és utazó, ő volt az egyik első európai „turista”, aki világ körüli utazást tett nagyrészt önköltségesen és valószínűleg a neves 80 nap a Föld körül regény egyik megihletője. Buda ostrománál is jelen volt és ezzel kapcsolatban 1689-ben megírta *Relazione delle Campagne d'Ungheria* (Jelentés a magyar vidékről) című könyvét. Utazásait az útközben vett és eladott árukból tudta finanszírozni. Bejárta a Szentföldet, örmény és perzsa

¹²⁹ Aurangzeb (1618-1707) 1648 és 1707 közt a Mogul Birodalom uralkodója (sah) volt, aki uralkodása alatt egységes militáns ortodox szunnita iszlám államot kívánt építeni. A szikhek és hinduk elleni intézkedései egyre súlyosbodó konfliktusok ütköztek, és habár uralkodása alatt növelte birodalmat területeit nem sokkal halála után már hanyatlásnak indult.

¹³⁰ Muthiah 2016 n.p.

területeket, az indiai szubkontinentst, Kínát, a Fülöp-szigeteket és Közép-Amerikát. Több műve is megjelent utazásairól, melyek többsége a *Giro del Mondo* részeként kerültek kiadásra, köztük a harmadik rész is, mely az indiai szubkontinensről szól és *a Giro del Mondo, Parte Terza, contenente le cose più raguardevoli vedute nell' Indostan* (A világ körül, harmadik rész, mely a legfigyelemre méltóbb dolgokat tartalmazza Hindusztánból) címet viseli. Könyvében többek között Aurangzeb udvaráról és jezsuitákról is szó esik.

Még egy fontos személy, Roberto de Nobili (1577-1656), itáliai jezsuita volt Dél-Indiában, akit „fehér Bráhminnak” is neveztek. Valószínűleg azért mert élt az *accommodatio* módszerével, melynek lényege a helyi szokások felvétele, amelyek nem ellentétesek a kereszténységgel. Úgy öltözködött, étkezett és élt, mint a helyiek, megtanult szanszkritul és tamilul. Sokszor folytatott a magasabb varnájú hindukkal eszmecsere a hinduizmusról és a kereszténységről, sok esetben használt tamil nyelvű kifejezéseket keresztény fogalmakra.¹³¹

4.4. „Alapozás” a 17. századi Kelet-Indiák területén:

A Kelet-Indiák, mint földrajzi térség a 17. században az indiai szubkontinentst és Délkelet-Ázsia tengeri részét foglalta magában. A terület heterogén, mikro- és makro szempontból is. India szubkontinense, az azon elhelyezkedő korábbi államalakulatok, szultánátusok, birodalmak, földrajzi egységét vizsgálva egyáltalán nem meglepő, kereskedelmi, geográfiai, geostratégiai helyzetéből adódóan sem, hogy a történelmi és a mai India ilyen sokszínű. Az egységesség hiánya azonban nem jelenti, hogy az együttélés folytonos konfliktusokkal járt volna.

Az Angol Kelet-indiai Társaság megalapítása után emberei nem sokkal később már kelet felé hajóztak, gazdasági, kereskedelmi, profitorientált társaságként. Útjaik során először a mai Indonéz- és Maláj szigetvilágban próbáltak kapcsolatokat építeni, kisebb-nagyobb sikerrel. Az ott megismert királyságokkal, szultánátusokkal, törzsekkel, klánokkal, szigetlakókkal próbáltak „szerződéseket kötni” az angol királynő¹³² nevében.¹³³ A területen több fajta identitással is szembesültek: vallásilag, etnikailag, területileg és az ehhez kapcsolódó kollektív identitásokkal is. A sok diverz csoport és az ezekhez tartozó különböző szokások, kultúrák és etikettek mind hozzájárultak a társaság tudásának kiszélesítéséhez.

¹³¹ Careri: Hester, p. 157; Krishnan <https://www.thehindu.com/books/the-many-words-for-god/article21317608.ece> (2021.09.22)

¹³² Egyes forrásokban Szultánának nevezik és a távolságból adódó információ késés miatt még I. Erzsébet halála után is így folytatódott a szerződéskötések, amíg a hír nem jutott el keletre

¹³³ A hollandok is ilyen szerződéseket kötöttek az ázsiai szférában a helyiekkel. Ezeknek része volt a vallási tolerancia, és általában monopóliumot adtak nekik ottani kereskedelmükre.

A társaság egyes alkalmazottjainak a „keleti lét” sok lehetőséget kínált és a távolságból adódó autonómia és szabadságnak köszönhetően ők „úrrá” válhattak és olyan vagyona, hatalomra és kapcsolatokra tehetek szert, amely nem csak a saját, de birodalmak történetét is befolyásolhatta. A magánkereskedelmen belül olyan árukkal kereskedhettek (mint például kínai selyem faliszőnyegekkel)¹³⁴, és olyan kiváltságokat is kihasználhattak, amelyek nagy profitot hozhattak. Ilyen volt például Francis Child esete, aki a társaság tagjaként, magánkereskedelem útján az egyik legnagyobb drágakő importőr volt és tagsága miatt csak a vám felét kellett kifizetnie.¹³⁵

A Holland Kelet-indiai Társasággal való konfrontációk, háborúk miatt végül az angol társaság kénytelen volt az indiai szubkontinensre fókuszálni. Első fontosabb lerakatai a társaságnak Szúratban és Madrászban alapultak meg, amelyek Mogul területhez tartoztak az adott időszakban és az angolok adót, bérleti díjat fizettek nekik (általában). A Mogul Birodalom a korszakban ereje teljében volt így angol részről a hódítás, területiség kérdése sokáig nem merült fel és a Mogulok jóhiszeműségére kellett leginkább számítaniuk.¹³⁶ A Mogul tisztségviselők és a társaság között több konfliktus adódott, de ezeket sok esetben erőszak nélkül meg tudták oldani.

A társaság lerakatai sokszor különböző hatalmak területén voltak és alkalomadtán, ha hatalomváltás történt az új udvarral is meg kellett egyezniük. A szubkontinens háborúiba a korai időszakban ritkábban keveredtek bele az angolok. Azonban itt meg kell jegyezni, hogy az angolok a társaság első évszázadában leginkább riválisaikkal harcoltak és nem a helyi hatalmak ellen háborúztak, ám ez alól kivétel, példának okáért, Child háborúja (Child's War)¹³⁷, amely kudarcba fulladt a rossz londoni döntések miatt és egyértelművé tette, hogy a tengeri erő nagyon fontos stratégiai elrettentő erővé kell váljon.¹³⁸

¹³⁴ Finn-Smith p. 51.

¹³⁵ Finn-Smith p. 93.

¹³⁶ Metcalf p. 45.

¹³⁷ Child háborúja, más néven Angol-Mogul háború 1686 és 1690 között zajlott. Nevét Sir Josiah Childról kapta, aki az Angol Kelet-indiai Társaság kormányzója volt, és aki belevezette a társaságot ebbe a háborúba.

¹³⁸ Chaudhuri p. 462.

4.5 A lerakatok:

A prekapitalista társadalmak iparát leginkább a kereskedelem vezeti,¹³⁹ és mivel a disszertáció elsődlegesen egy kereskedelmi társaságból indul ki, ezért az agrár- és fűszer szektor mellett, leginkább a korabeli kézmű-, házi-, textilipar kerül előtérbe a 17. század folyamán.

Főként a kereskedelemben kapcsolódtak különböző népcsoportok az Angol Kelet-indiai Társasághoz, így eleinte kiváltságaik főképp kereskedelmi jellegűek (kedvezményes vámok, vámmentesség) voltak, de a szabad letelepedés és vallásszabadság joga szintén előfordult. Az Angol Kelet-indiai Társaság településeinek a 17. századi indiai szubkontinensen megvoltak a maguk vonzáskörzetei. Ezeken felül a különböző vallásúaknak, etnikumoknak, foglalkozásoknak is volt a saját tere és vonzása.

A társaság erődei, lerakatai, központjai több faktorban is vonzáskörzetté alakultak. Gazdaságilag eleve olyan területeken állítottak fel lerakatokat, posztokat ahol például a textilipar adott volt, ahol kereskedelmi központok voltak, mint például a kikötőknél. Az indiai szubkontinensen négy nagy szövetségítő központ volt: Pandzsáb, Gudzsarát, a Koromandel-part és a bengáli régió.¹⁴⁰ A terület saját kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkezett, de az európaiak növekedő jelenlétével intenzívebben integrálódnak a kialakuló, sűrűsödő globális kereskedelmi hálózatokba és a helyi textilipar nagymértékben hozzájárult a társaság repertoárjához.

A 17. század előre haladásával, a keleti termékek utáni kereslet növekedésével, a Holland Kelet-indiai Társaság terjeszkedésével a kelet-indiai szigetvilágban, az Angol Kelet-indiai Társaság az indiai szubkontinensen több lerakatot létesített, például a mai Kalkutta területén, ami a korban mocsaras, egészségügyileg veszélyesnek tartott terület volt.¹⁴¹

Ázsia több részén a 17. századra már rég elkezdődött a városiasodás, sőt már a korban megapolisznak számító egységek is voltak. Az infrastruktúra kiépítettsége, sűrűsége, minősége nagyban függött az adott régió földrajzától, fontosságától, kereskedelmétől, adottságaitól, államhatalmától. Iskolákat és kórházat a társaság is létesített már a 17. században a területen.

A kiválasztott, part menti települések sem jelentették azt, hogy feltétlenül megfelelő kikötővel rendelkezett a lerakat, mint például Madrász esetében. A társaság épületeinek sem volt rendszere, volt, ahol erődítést is építhettek, volt, ahol egy faházban kaptak helyet. Az 1630-

¹³⁹ Chaudhuri p. 255.

¹⁴⁰ Uo. p. 243.

¹⁴¹ Megjegyzendő, hogy nem csak Ázsiában, hanem például Afrikában is létesített lerakatokat a társaság.

as évekig a szürati lerakat sátrakból állt, majd csak később kapott a társaság egy kétemeletes épületet, melynek alsó szintjén folytak a kereskedelmi ügyletek, a felső emelet lakóhelyként szolgált és rendelkezett vendégfogadó hellyel és hammammal, belső kerttel, valamint egy kápolnával és abban egy könyvtárral. A kápolna nem volt díszes, így a muszlimok is elégedettek voltak a szerény istentisztelettel.¹⁴²

Kereskedelmi szempontból azon területeken, amelyekkel a társaság kapcsolatban állt nagyon változatos földrajzi környezettel bírtak. Afrika, Ázsia, a Közel-Kelet, mind különböző etnikumú, vallási entitásokkal rendelkeztek, így még fontosabb aspektus volt a vallási tolerancia. Sok esetben az Angol Kelet-indiai Társaságnak nem volt lehetősége saját emberein keresztül a kereskedelem lebonyolítására. Példának okáért, a perzsa selyem kereskedelemben az örmény diaszpóra vett részt és részben emiatt a társaság jó viszonyt kívánt ápolni velük és Madrászban több privilégiumot is adtak nekik. A golkondai drágakő- és gyémánt kereskedelemben a zsidók vettek részt. A párszik között is sokan lettek a társaság alkalmazottai az évek folyamán, emiatt többen is a városokba vagy azok közelébe költöztek. A társaság által is előidézett gazdasági növekedés, főleg az indiai textiliparban és kereskedelmileg, migrációt is okozott, de ennek a 17. századi angol forrásokban akkora nyoma nem látszik.

Az Angol Kelet-indiai Társaság, az indiai szubkontinensen, nem csak egy birodalmon belül létesítettek lerakatokat, ezért is lehettek mindenhol más szokások, már csak azért is, mert nem egységes kultúrával, vallással, etnikummal, földrajzzal rendelkeztek az adott régiók. Hozzá kell tenni, hogy az angolok jelenléte alatt is sok uralkodó- és hatalomváltás történt, valamint, ebből adódóan, „államvallás” változás is történhetett.

Az életszínvonal – ahogy sok minden, szintén – nem volt egységes. Ebbe nagy szerepet játszott az egyén vallási hovatartozása és hogy milyen hatalom területén élt. A muszlim uralkodó alá tartozó területeken például sokszor szedtek fejadót a nem muszlim lakosoktól (például dzsizje), a hindu varna rendszer magában hordozta egy fokon az elérhető életszínvonal mértékét, a kisebbségek sokszor – mint oly sok területen – hátrányokkal küzdtek. A jelenlévő angolok életszínvonala sem volt egységes. Ez függött attól is, hogy hova helyezték őket. A társaság legénységének életszínvonala még annál is instabilabb volt.

Összegezve a társaság sok etnikumot, vallást, politikai uralmat ismert meg. A társaságnak alkalmazkodnia kellett a keleti- világához, élethez, mindennapokhoz. A vallásokhoz általában nyitottan, toleránsan viseltetett – eleinte – de egyes esetekben próbálta megfékezni az egyes rituálékat. Saját keresztény vallásukat próbálták fenntartani, különböző eszközökkel –

¹⁴² O'Connor p. 57.

kisebb, nagyobb sikerekkel. A lerakataik általában már kialakult településekben kaptak helyet, ahol a terek már adottak voltak a különböző etnikumok, vallások és szenthelyek között, de az újonnan kialakuló településeken is hasonló felépítés jött létre. A társaság első évszázada még a tanulás, megismerés, hatalomgyakorlás és a kompromisszumkészség időszaka volt, a következő századra viszont már territoriális hatalommá vált a térségben.

4.6. „A kereskedő, a maga kisebbségében”¹⁴³: Kereszténység az indiai szubkontinensen:

A Kelet-Indiákon, az ott uralkodó hinduizmus és iszlám mellett az import vallásnak ¹⁴⁴ is nevezhető kereszténység sok követőre tett szert, de sok helyi, népi hit élt és él ezek mellett. Le kell szögezni, hogy nem a kora újkori európai jelenlét és az akkori térítés hozta el a kelet-indiai szférába a kereszténységet, azonban az indiai keresztény populáció sem volt egységes. Ott jóval előbb, több évszázaddal az európai kereskedelmi társaságok megjelenése előtt már voltak keresztény közösségek. A kereszténység indiai szubkontinensre érkezéséről már az első évszázadból ismertek történeteket: Szent Tamás és Bertalan apostolok legendáit. A legendák szerint Bertalan apostol a nyugati parton, míg Tamás apostol a keleti partokon térített. Szent Tamás nevéhez, kapcsolódik – még ha nominálisan is – a korai indiai kereszténység. Tamás apostol mártír halálának helyszíne India keleti partjánál található, a portugálok által, róla elnevezett, San Thomé településén, ahol állítólagos maradványai felett bazilikát emeltek. ¹⁴⁵ „Úgy tartották, hogy Szent Tamás előre látta a fehér emberek eljövetelét arra a földre, és hogy azok leszármazottai, akik megölték őt, azoknak még mindig egyik lábuk nagyobb, mint a másik.”¹⁴⁶ Ennek tényéről az angolok a források alapján Dél-Indiában szereztek tudomást örmény kereskedőktől. Később az angolok egyik fő központja, erősítése a 17. században ehhez a településhez roppant közel volt, később „agglomerációja” lett és ma már része a madrászi alapokkal rendelkező Csennai (Chennai) megapolisznak.

Az 1. századi térítés után, a források már a 4. századtól tudnak folyamatos keresztény közösségekről a szubkontinensen. Ezen közösségek a keleti rítusú egyházhoz tartoztak. Példaként említeném az egyik apostolról elnevezett szír keresztény (Malankara) Nasrani vagy Szent Tamás Keresztényeket (Saint Thomas Christians), amely egy vallási csoport, amely a 8. századtól India provinciához tartozott a nesztoriánus egyházon belül. A kora újkorra gyengült

¹⁴³ Gostwyke p. 5.

¹⁴⁴ Az iszlám is import vallásnak tekinthető a területen.

¹⁴⁵ Wheeler p. 8.

¹⁴⁶ R.B. p. 148.

az erejük és a portugál-szentszéki padroado¹⁴⁷ értelmében megpróbálták betagozni őket a római katolikus egyházba. Ezt a diamperi szinódus (1599) alatt érték el. Az uniáltakból így létrejött a Szír-Malabár Katolikus Egyház, mely a pápa főségét elismerte, de keleti rítusú maradt. Akik ellenálltak és nem uniáltak, a szír ortodox egyház keretén belül kialakították a Malankara egyházat, mely nyugati szír rítusú. Későbbiekben a kényszerrel uniáltak 1653-ben kiváltak a római katolikus egyház kereteiből.

Fontos megjegyezni, hogy sok esetben a vallások, hitek önkénytelenül is keveredhetnek, szinkretizálódhatnak, egyes aspektusokat, rituálékat, elnevezéseket, szimbólumokat vehetnek át, kölcsönösen fejlődhetnek egymásból, de akár mesterségesen is megpróbálhatják megfeleltetni az egyes elemeket egymásnak a könnyebb térítés érdekében. Az inkulturáció lényege az evangélium beépítése más kultúrákba. Ez különböző módokon közelíthető meg, mint például szinkretizmussal, tehát különböző elemek beépítésével, nevek, fogalmak átvételével.

Egy példa erre, amikor „a portugál jezsuiták a nyelvi akadályok áthidalására a művészetet használták. A festményeket, szobrokat és a vallásos tárgyakat, amelyeket magukkal hoztak, a helyeik lemásolták az ázsiai keresztényeknek, valamint, hogy exportálják Európába. Ezen tárgyak sokszor hibridek voltak, a keresztény ábrázolást és szimbólumokat vegyítették a helyi tradíciókkal. Az ázsiaiak sokszor adoptálták a keresztény ábrázolás aspektusait, még ha kevés szimpátiájuk is volt magával az adott hittel kapcsolatban.”¹⁴⁸

Elmondható, hogy az őslakos vallások és az európai vallási térítők által elérendő cél miatt az Ázsiában kialakult kereszténységet sok helyen szinkretizmus jellemzi. Több esetben a térítés egy fajta szinkretizálással, egymásba olvadással volt csak megoldható. Ez sokszor elősegíthette, hogy a helyiek az importált keresztény tanításokat jobban megértsék, közelebbnek érezzék, de ez nem mindig járt sikerrel. Ennek ellenére máig sok helyen fellelhetőek a szinkretista vallási hagyományok és annak ellenére, hogy importált vallás a kereszténység a harmadik legnagyobb vallási közösség – különböző felekezeti irányokkal – ma Indiában.¹⁴⁹

A 17. század elejétől fogva, miután a portugálok (és általuk a katolicizmus) majd egy évszázada, az európaiak közt „monopol” helyzetben voltak jelen a kelet-indiai térségben, elkezdtek megjelenni a különböző európai kereskedelmi társaságok. Ezek a már megerősödött protestáns vallást is hozták magukkal a térségbe – de ennek ellenére nem mindig térítési

¹⁴⁷ A portugál királyság és Szentszék közötti megegyezés, mely értelmében az uralkodó hatáskörébe tartoznak a helyi templomok.

¹⁴⁸ Victoria and Albert Museum <http://www.vam.ac.uk/content/articles/t/trade-with-asia-encounters/> (2021.08.25)

¹⁴⁹ A kereszténység a kelet-indiakon, az indiai szubkontinensen és a szigetvilágban sokkal komplexebb annál, hogy ez az értekezése mélyrehatóan meg tudja vizsgálni, azonban a témával több szakirodalom is foglalkozik.

szándékkal. Az Angol Kelet-indiai Társaság szintén egy ilyen megerősödött protestáns háttérrel rendelkezett és az 5. és 6. fejezetben kifejtésre kerül, hogy ők hogyan is viszonyultak a különböző vallásokhoz a területen.

5. Az angol protestáns közösség fenntartása a világgazdaság sodrásában

5.1 Protestáns gondolatok és imádkozás:

Az angol egyház különválása a Szentszéktől a 16. század folyamán vált hivatalossá, de már jóval előtte is voltak a római egyháztól különböző rítusaik. Még ha I. Erzsébet ideje alatt meg is erősödött az angol egyház, a 17. században is sok „csapás” érte. A cromwelli időszak puritánsága, a protestáns pluralizmus, a Stuart-ház restaurációja és egyes uralkodók katolikus kötelékei is nyomást gyakoroltak az anglikán egyházra.

A korai 17. századi angol protestánsok között vita bontakozott ki a közös imákról a nyilvános szertartásokban, de az nem volt kérdés, hogy szükség van magán ima gyűjteményekre és útmutatásokra ebben és ez vonatkozott nem csak az egyházi személyekre és a tanult hívőkre.¹⁵⁰ Ez egyik problémája a 17. századi imaútmutató íróknak és imádkozóknak az ellentétes Isten képe volt. Dühös és szerető Isten, Isten, mint király esetleg bíra vagy ellenkezőleg Isten, mint atya megjelenései között volt a választás vagy ennek kettősségével kellett dolgozni.¹⁵¹ Isten és az ember kapcsolata másképpen is kettős. Isten egyik részről fogékony az emberi érzelmekre, más részről nem. Mivel az emberi szenvedélyek a *bukás*, az eredendő bűn következményei, de végsősoron az emberiségnek lehetősége van spirituális változásra.¹⁵²

A protestáns teológia szerint csak Krisztus tudja az ember és az Isten közti szakadékot áthidalni, viszont az angol ima útmutatók elárulják az emberi vágyat, hogy közvetlenül Istennel kommunikáljanak és ezért olyan nyelvet, olyan formát próbálnak adni, amely megfelelő az Isten-ember kapcsolatra.¹⁵³ A reformáció teológiájában fontossá válik az egyén közvetlen kommunikációja Istennel, a magán ima a vallás gerincét adja.¹⁵⁴ Az útmutatók szerint Isten válaszol az imákra, de mivel az emberiség elbukott, ezért a hívő nem az Ádám-féle édeni

¹⁵⁰ Garrett p. 330.

¹⁵¹ Uo. p. 334.

¹⁵² Uo. p. 342.

¹⁵³ Uo. pp. 354-355.

¹⁵⁴ Uo. pp. 330-331.

közvetlen, verbális, rögtön felfogható válaszokat kapja, hanem meg kell tanulnia Isten jelzéseit és értelmeznie azokat.¹⁵⁵

Luther nyomatékosan elutasítja a katolikus gondolatot, hogy a latinul recitált imák hasznosnak, mivel nem értették, ezért nem is érezhették át az imádkozók. Kálvin hasonlóan gondolta, hogy „Isten gyűlöli az őszintétlen imát”. Ő is úgy gondolja, hogy anyanyelven kell a hívőnek megszólítani Istent. Ezt az angol útmutatókban is észre lehet venni, olyan értelemben, hogy nyomatékosítják, hogy az valóban szívből kell jöjjön és hogy át kell érezzék magát az imát az imádkozók.¹⁵⁶ Az angol protestáns ima útmutatók az őszinteség kultusza mellett nem hanyagolják el a retorikát és az értelmet, még akkor sem, ha az ima szívből jön, nem szabad megfélekedni az érzések mellett a gondolatokról és az értelemről sem.¹⁵⁷

A 17. századi ima útmutatók szerették volna elkerülni, hogy „üres” szavak kerüljenek az imákba, de tisztában voltak azzal, hogy csak szavak és más jelek által tud az ember személyesen és közvetlenül kommunikálni Istennel. A nyelv és a szavak, eszerint, le tudják győzni az emberi korlátokat, át tudják lépni az ember és a Szent közti szakadékot, tehát a nyelvnek és a szavaknak ekkora ereje van.¹⁵⁸ Kevés könyv áll ki a spontán imádkozás mellett, mivel úgy gondolták az nem megfelelő Isten szolgálatára.¹⁵⁹ A gyakori figyelmeztetésekből látszik, hogy a magán imának szándékosnak, megfontoltnak, tudatosnak kell lennie, még akkor is ha „csak” a megírt szövegeket recitálják.¹⁶⁰ Az ima protestáns definíciói közt azonban sokszor felmerül, hogy az ima belsőleges, nem verbális, és helye a szívben van.¹⁶¹

A 17. században sokat hivatkoznak Jakab 5:16 részletére, miszerint: „*Valljátok meg bűneiteket egymásnak és imádkozzatok egymásért, hogy meggyógyuljatok: mert igen hasznos az igaznak buzgóságos könyörgése.*”¹⁶² Ez a részlet azonban felveti a kérdést, hogy mitől is lesz hatásos az ima? Az útmutatók szerint Isten vagy meghallgatja, vagy elutasítja azokat, de honnan tudni, hogy eljutott-e hozzá egyáltalán? Általában úgy tartották, ha Isten elutasította az imát, az az imádkozó hibájából történt, mert nem volt megfelelő az imádság, vagy nem tudta felismerni Isten válaszát, ezért volt fontos megtanulni, hogyan is kell értelmezni Isten jelzéseit¹⁶³ és ebben kívántak segíteni a megírt imák, prédikációk és útmutatók.

¹⁵⁵ Garrett p. 353.

¹⁵⁶ Uo. p. 344.

¹⁵⁷ Uo. p. 345.

¹⁵⁸ Uo. p. 356.

¹⁵⁹ Uo. p. 349.

¹⁶⁰ Uo. p. 348.

¹⁶¹ Uo. pp. 345-346.

¹⁶² Károli Gáspár Biblia (továbbiakban KG) Jak. 5:16. Azért a Károli Biblia revideált fordítására esett a választás a magyar fordításokhoz, mivel ennek eredetije a leginkább megfelelő magyar protestáns kortársa a felhasznált prédikációknak és imáknak.

¹⁶³ Garrett pp. 352-353.

Úgy gondolták, hogy az érzelem kinyilvánítása az üres buzgóság jele, miatt fontosnak tartották, hogy a gesztusok, szavak őszinték legyenek, és a protestáns kritikák a római katolikus vallási ceremóniák „hipokritasága” miatt általánosan gyanúsak tartotta a kötelező liturgiát, amelyeket inkább külsőségek tartottak, mint belső vallásosságnak.¹⁶⁴

Úgy tartották, hogy annak ellenére, hogy a beállított, előre megszerkesztett imák fontosak, az eredeti imáktól elmaradnak, mert az emberi gyengeséget mutatják, olyan értelemben, hogy ha mentálisan és spirituálisan erősebb lenne az ember, az adott formátumok, szavak nélkül is tudnának Istennel kommunikálni. Isten olvas az emberek szívében, nincs szüksége elméletileg semmilyen külsőségre, azonban mégis igyekeztek a Biblia útmutatása alapján a hívőket¹⁶⁵ ehhez használatos szövegekkel kisegíteni.

5.2. Anglikán? Az Angol Kelet-indiai Társaság, az egyház és a vallás:

Az Angol Kelet-indiai Társaság már alapításától kezdve kapcsolatban állt, még ha közvetve is, az angol egyházzal. A Tudorok által „újonnan” megalapított angol egyház „túlélte” kezdeti nehézségeit, és mint egy átmenetet képzett a katolikus és a protestáns irányzatok között. Ugyanehhez a dinasztiahoz köthető a társaság alapítása is.

A társasági alapító levelet és a további kiváltságleveleket is az uralkodóktól kapták – akik az angol protestáns, anglikán egyház fejei, kormányzói voltak – azonban a 17. század második felétől – főleg a későbbi dicsőséges forradalom következtében – a parlament is hozzájárulását kellett adja a privilégiumokhoz. Így a társaság már a parlament jóváhagyásával működött, annak is felelős volt.

Ám az egyház és a társaság kapcsolata¹⁶⁶ szorosabb volt, mint csak az uralkodó személye. Ez több formában is megjelent, a társasági hierarchia minden terén, azonban az sem elfelejtendő, hogy a társaság alkalmazottai különböző vallási háttérrel rendelkeztek, ahogy a kiküldött lelkészek, papok is.

Példának okáért a társaság jótékonyági alapot tartott fenn, amelyet templomépítésre, árvákra, özvegyekre, oktatásra¹⁶⁷ fordítottak, valamint alkalmazottaik balesetének vagy halálának esetén annak családjának küldött segélyként használhatták fel. Vallásos könyvek kiadására¹⁶⁸ is fordítottak pénzt és előfordult, hogy szegényebb diákokat financiálisan

¹⁶⁴ Garrett pp. 346-347.

¹⁶⁵ Uo. p. 351.

¹⁶⁶ Szent Miklós volt a matrózok és a társaság patrónusa is.

¹⁶⁷ Például az Ázsiába küldött iskolamestereknek és lelkészeknek fontos volt a portugál és valamilyen ázsiai nyelv ismerete.

¹⁶⁸ O'Connor p.8 A társaság által kiadott könyvként említeném „És mikor a hajóra szállt vala, követék őt az ő tanítványai” bibliai passzushoz kapcsolódó munkát, mely több imát is tartalmazott a tengerjárók segítésére.

támogattak egyetemi éveik alatt.¹⁶⁹ Az anyaországban a társaság szegényebb lelkészeket pártfogolt, akár imádságokért cserébe, valamint templomokat is támogattak.¹⁷⁰ Vallási publikációk is megjelentek, amelyeket a társaság finanszírozott. A „tengeri” lelkészek nem számítottak újdonságnak, már az Erzsébet-kori hajóutaknál, Drake útjain, valamint korábbi társaságok hajóin is jelen voltak.¹⁷¹

Az interregnum alatt a társaság építtetett templomot. A Poplar Chapel (később St. Matthias¹⁷² Old Church, ma közösségi ház) 1654-ben építették mivel a közeli Blackwall hajépítő terület munkásai számára a legközelebbi templom túl messze volt és a közelben a társaság kórházat és alamizsnaházakat is működtetett, valamint a nyugalmazott társasági tengerészeknek is itt adott otthont, így nekik is kellett a közelben egy templom.

Az adakozást nem csak utasításra cselekedték, hanem a társaság alkalmazottjai is gyűjtéseket rendeztek, hogy magánadományaikból különböző módokon támogassák az egyházat. Két esetet érdemes megemlíteni ezzel kapcsolatosan: például Wapping plébániájának új kápolnájára 180 font értékben küldtek magánadományokat a Royal James hajóról,¹⁷³ valamint az 1670-es évek második felében, Madrászban, Fort St. George-ban (Szent György erődje) a társaság ottani alkalmazottjai adományaiból építették meg az első anglikán templomot Indiában, melyet Szűz Máriának ajánlottak fel. Ezt, Fort St. George akkori társasági vezetőjének, Sir Streynsham Master kezdeményezésére sikerült elérni.

1678. március 25-én, tehát Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepén kezdték el az említett templom építését (ezért is szentelték Szűz Máriának) és 1680. október 25-én szentelték fel. Master előírta a napi kétszeri imát, valamint a vasárnapi misét kötelezővé tette és ezt szigorúan felügyelték.¹⁷⁴ Ovington szerint nyilvános szónoklat egyszer, imák reggel, este és minden másnap voltak a kápolnában, ez volt az alap és nagyobb időközönként tartottak úrvacsorát.¹⁷⁵ 1687-ben a templom megvásárolta első orgonáját, melyet egészen 1718-ig használtak.¹⁷⁶

A templom tervezőjének személye kérdéses, de valószínű, hogy Edward Fowle, egy ágyúmester lehetett az illető. A templom erős építésű, egy fő- és két oldalhajóból állt. A főhajó majdnem négy méterrel hosszabb volt keleti irányba az oldalhajóknál, és ott helyezkedett el a szentély. A nyugati oldalon a templomtorony épült meg. A külső falak majdnem másfél méter

¹⁶⁹ O'Connor p. 8.

¹⁷⁰ O'Connor p. 8.

¹⁷¹ Uo. pp. 16-17.

¹⁷² Szent Mátyás többek között az ácsok védőszentje is.

¹⁷³ O'Connor p. 8.

¹⁷⁴ Penny p. 131.

¹⁷⁵ O'Connor p. 64.

¹⁷⁶ Penny pp. 98-99.

szélesek voltak. Félkör alakban téglából körülbelül 60 centiméter vastagságban készült az akkoriban bomba-, vagyis ágyúbiztos tetőszerkezet, mely sok dicséretben részesült a korban.¹⁷⁷ Az építésnél figyelembe kellett venni a lehetséges ciklonokat, monszunokat, ellenséges támadásokat, így a lehető legkevesebb fát használták fel, azt is csak az ablakoknál és az ajtóknál. Az eredeti főhajó hossza körülbelül 26 méter, a széle 17 méter volt. Kérdéses, hogy a társaság tisztségviselői, kereskedői mellett hányan fértek el a templomban.¹⁷⁸

Temető eredetileg nem tartozott hozzá, később az addig Guava Garden-ként ismert területet konzekrálta a templomhoz tartozó temetőként 1716-ban. A Guava kert elnevezés a növény lehetséges jelenléte mellett, a kultúrákban számos helyen megtalálható mennyei kert, Éden kert leegyszerűsítéseként is értelmezhető. Az angol temetői területen a 17. század második felében alkoholos italvásárlás és fogyasztás mellett egy fajta „közösségi találkozó pont” alakult ki, emellett bivaly istállókat és katonai barakkokat állítottak fel, valamint a már meglévő sírokba koldusok és hontalanok aludtak.¹⁷⁹

Nem alátámasztható, hogy 1679-ben kérvényezték a londoni püspöknél a templom konzekrálását, de egyháziilag minden olyan angol egyházi terület mely a szigetországon kívülre esett az ő fennhatósága alá tartozott. Végül Richard Portman lett megbízva a felszenteléssel a londoni püspök által.

Ez nem azt jelenti, hogy addig ne lett volna angol protestáns egyházi élet külföldön, voltak istentiszteletek, imák, vallásos könyveket, lelkészeket is küldtek keletre, valamint gyermekeiket is próbálták az angol egyház tanai szerint nevelni. Az utóbbit egyre nehezebben tudták elérni, mivel sok vegyes házasság kötött és sokszor a helyi – akár lokális, akár ott diaszpórában élő, vagy európai származású – asszonyok vallása volt az irányadó a gyermekek nevelésben. Az, hogy az alkalmazottak hogyan házasodtak, mi volt erről a hivatalos álláspont és gyermekeik vallásának kérdése a 4.10.-es alfejezetben kerül bővebb kifejtésre.

Tehát a társaság igyekezett saját hitéleti helyszíneket teremteni. Madrász mellett, például Bombayben a megkezdett angol templom építése abbamaradt, így az istentisztelet helye az erőd két szobája lett átmenetileg, végül 1715-1718 között befejeződött a templom építése.¹⁸⁰ Általánosan elmondható, hogy a tér, amelyben eleinte az istentiszteleteket tartották, általában közösségi terek voltak, amelyen a protestánsok, a méltóságok és az indiai munkások osztoztak meg.¹⁸¹ Az angoloknak az indiai szubkontinens éghajlata (például hősége,

¹⁷⁷ Penny p. 81.

¹⁷⁸ Uo.

¹⁷⁹ Penny p. 136.

¹⁸⁰ Anderson p. 469.

¹⁸¹ Smith p. 226.

páratartalma) gondokat okozott, ezért voltak, akik javasolták, hogy a szertartások, prédikációk rövidebbek legyenek.¹⁸²

Az egyes alkalmazottak, tagok egyéni vallásossága mellett, fontos kérdés volt ennek „intézményesült” változata, amelynek különböző nyomai maradtak fenn, mint például, többek között: szabályzatok, melyek előírják a hajókon és a lerakatokban lévő vallási életet, valamint a társaság által „rendelt” prédikációk, imák és vallásos szövegek. Ezek főképpen jegyzőkönyvekből, vezetők naplójából, levelekből és a fennmaradt ilyen jellegű szövegekből derül ki. A hajókra, valamint később, több lerakatba igyekezett lelkészeket biztosítani a társaság.

5.3. Társasági lelkészek, kiválasztásuk és a hittérítés kérdése:

Az Angol Kelet-indiai Társaságnál a 17. században nem volt jellemző bármely vallási felekezet hegemoniája és ez a lelkészek kiválasztásánál is megjelent, mivel általában a pozíciók gyors betöltése volt az elsődleges.¹⁸³ Az angol vallási közösség fenntartásának azonban egyik kulcsa a lelkészek kiküldése volt keletre. A társaság lelkészeket, káplánokat alkalmazott a hajóútjaikra, lerakataikba, sokszor személyes lelkészként is. Sokan közülük azonban tovább maradtak a keleti szférában, mint eredetileg tervezett volt. A „társasági lelkészek” kiválasztása sokszor problémás volt. Miután többször előfordult, hogy a kiküldött lelkészek nem tettek eleget kötelességeiknek ajánlólevelek, személyiségi tanúk is szükségessé váltak, meghallgatásokat tartottak egy adott vagy esetenként választható mise részlet prédikációjából és a nem megfelelő jelentkezőket két-három fontnyi fájdalomdíjjal küldték el.¹⁸⁴

Az istentiszteleti szöveg „előadásán” alapuló kiválasztás egészen 1698-ig állt fenn, onnantól kezdve az akkor módosított kiváltságlevél alapján, szükség volt a Canterbury érsek vagy a londoni püspök jóváhagyására, emellett a „civilizált és megfelelő viselkedés” is fontos feltétel volt a kiválasztandó lelkészekkel szemben.¹⁸⁵

Minden, egy bizonyos rakomány térrel, tonnatartalommal rendelkező hajón kellett egy lelkész is utazzon a hajó legénységével.¹⁸⁶ Az első hivatalos angol nagykövet a Mogul

¹⁸² Smith pp. 227-228.

¹⁸³ Smith pp. 28-32.

¹⁸⁴ O'Connor pp. 17-18.

¹⁸⁵ O'Connor p. 18.

¹⁸⁶ Penny pp. 122-124.

Birodalomban, Sir Thomas Roenak (1615-1619),¹⁸⁷ már volt személyes lelkésze és ez a szokás a társaság felsőbb vezetőinek körében a 17. század további részében is megmaradt.

A végül megbízott lelkészek fizetésüket a kihajózás előtt egyeztették és visszatérésükkor kapták meg, amely eleinte változó mértékű volt, majd évi 50 font lett a norma.¹⁸⁸ 1658-ra már évi 100 font lett fizetésük.¹⁸⁹ Ők is kérhették – más társasági alkalmazottakhoz hasonlóan – hogy fizetésük egy részét családtagjuknak (szülő, testvér, feleség) fizesse ki a társaság, míg ők távol voltak.¹⁹⁰ A lelkész fizetése magasnak számított: a General (vezető kereskedő az adott úton) vagy a lerakat elnökök és a felcserek, faktorok (factors, kereskedők) fizetése között helyezkedett el.¹⁹¹ Az első társasági lelkészt, Thomas Pulleyn-t, 1601. január 17-én nevezték ki és az ő évi fizetése kevesebb volt 27 fontnál.¹⁹² Napi kétszer tartott imákat és fizetése meghaladta a hajó felcsérének juttatásait. A lelkészek a keresztlőkért, házasságkötésekért, betegápoláskor, temetésekénél külön nagyobb összegeket kaphattak szolgálataikért.¹⁹³ Az első 60 évben a társaság 40 káplánt alkalmazott.¹⁹⁴

A kora újkori lelkészek fontos részei voltak a kulturális életnek, majdnem minden társadalmi réteghez eljuthattak és azokra hatással lehettek, főleg a társaságoknál, ahol az angol vallási, kereskedelmi, diplomáciai és politikai hatóságot segíthették. Valamint, a hitehagyás ellen az elsődleges védvonalakat képezték.¹⁹⁵ A lelkészek szerepe a hitehagyás ellen, egy másik ok miatt is fontos volt, mivel a hitehagyók sok esetben ki kerültek az adott társaságok fennhatósága alól.¹⁹⁶ A lelkészek nagy befolyással rendelkeztek bizonyos hálózatokban.¹⁹⁷ A sokféle felekezeti társasági lelkészség hozzájárult annak formálódásához.¹⁹⁸ A lelkészek irányába a társaságoknak nem volt szigorú házasság politikája, nem volt feltétel a nőtlenség, valamint az oktatásukban észrevehető, hogy általánosan képzetebbek voltak, mint egy átlagos plébániai lelkész.¹⁹⁹ A lelkészek korai iszlám munkák és bibliai kéziratok keresésével, valamint saját útjaik leírásával nagyban hozzájárultak az akkori tudás növekedéséhez.²⁰⁰

¹⁸⁷ Ő a társaság keretein belül került Indiába a 17. század elején, de ő volt az első, aki nem kereskedő minőségben tárgyalt a Mogulokkal, hanem hivatalos nagykövetségként.

¹⁸⁸ O'Connor pp. 18-19.

¹⁸⁹ Penny pp. 122-124.

¹⁹⁰ O'Connor p. 19.

¹⁹¹ Uo.

¹⁹² Uo. p. 24.

¹⁹³ Uo. p. 64.

¹⁹⁴ Uo. p. 33.

¹⁹⁵ Smith p. 27., p. 118.

¹⁹⁶ Uo. p. 119.

¹⁹⁷ Uo. p. 34.

¹⁹⁸ Uo. p. 154.

¹⁹⁹ O'Connor p. 31.

²⁰⁰ Smith p. 142.

Vallási hivatásuk mellett engedélyezve volt, hogy befektethessenek a társaságba, de – egyes esetektől eltekintve – magánkereskedelemben²⁰¹ nem vehettek részt.²⁰² Többször előfordult, hogy korrupcióval vádolták a társaság több emberét is, köztük lelkészt is.²⁰³

A korabeli lelkészeket, ekkor, műveltségük még jobban megkülönböztette a társadalom valamennyi tagjától, de ennek ellenére, főleg a 17. század közepéig, ritkán tanultak meg a helyi, ázsiai vagy más ott fellelhető európai nyelveken, valószínűleg mert kevés ideig voltak keleti posztjaikon. Latin műveltségüket Ázsiában nem nagyon hasznosították, inkább sírfeliratokat kreáltak, leveleket írtak és szövegeket fordítottak le rá.²⁰⁴

Sokan az angol protestáns egyház keleti képviselőjeként reménykedtek az Angol Kelet-indiai Társaságban. Viszont ez nem volt olyan egyszerű. Az indiai szubkontinens egyes részein hindu, máshol muszlim birodalmak terültek el, emellett például Bombayben a portugálok katolikus vallásszabadságát tiszteletben kellett tartani, és ott sok indo-portugál katolikus is élt.²⁰⁵ Itt kerül előtérbe a Madrász vagy Fort St. George és a London közötti társaságon belüli különbség. A londoni központban, az 1680-as években az az álláspont, hogy a nem keresztény populációt meg kell téríteni megerősödött és megalapították a Keresztény Terjesztés (Propagation of Christianity) programját. Előtérbe került az Ázsiában használt egyes nyelvek tanulásának elősegítése, az ottani európaiak megtérítésének céljából, a portugál nyelv ismeretének fontossága is növekedett, mivel az volt a helyi lingua franca több helyszínen is. Több vallásos művet, például az Evangéliumokat és az Apostolok Cselekedeteit malájra, Grotius *De veritate religionis Christianae* című művét arabra fordították.²⁰⁶

A társaságnak római katolikus papokat is kellett alkalmazniuk katolikus (például ír) alkalmazottaik, (későbbi) katonáik számára, de ez nem azt jelentette, hogy egy, specifikus katolikus renddel állt kapcsolatban a társaság, példának okáért, néha a karmelitákat, néha a kapucinusokat részesítették „előnyben”.²⁰⁷

A vallási aspektus Európában és Ázsiában is nagyon fontos volt, a mindennapok része az adott korszakban, de ennek ellenére az Angol Kelet-indiai Társaság eltért mind saját angliai társasági vallási-mentalitásától, de eltért az általános „világhódító-kereskedő-térítő” modelltől is, mely például a spanyol birodalom építésnél vehető észre.

²⁰¹ A magánkereskedelem kérdése többször felmerült a társaságban, sokszor próbálták limitálni, betiltani, de több esetben pozitív hatásai is voltak.

²⁰² O'Connor p. 19.

²⁰³ Uo. p. 64.

²⁰⁴ Ovington p. 65.

²⁰⁵ Carson p. 8.

²⁰⁶ Penny p. 97.

²⁰⁷ Carson pp. 8-9.

Az újkori királyságok (például a Spanyol Birodalom) óceánokon, tengereken túli birodalom építése mellett egyértelműen látszik a térítési szándék a Corpus Christianum növelésére.²⁰⁸ Az Angol Kelet-indiai Társaság 1662-ben viszont kijelentette, hogy nincs kötelező térítés, se előítélet, valamint, ami fontos, hogy hindu területeken nem engedélyezett a marhavágás, így is tiszteletben tartva a helyi szokásokat.²⁰⁹ A portugál, vagy más európai katolikus papok azért is „okoztak gondot” a társaság számára, mert saját protestáns közösségük csökkent és az „idegen egyháziak” térítési szándékkal érkeztek, míg a társaság ilyen tevékenységben nem vett részt a 17. században, még ha a londoni központban már igyekeztek is ezt szorgalmazni. 1699-ben létrehozták a Society for the Promotion of Christian Knowledge-t (Társaság a keresztény tudás terjesztéséért), melyet a Canterbury érsek és a londoni püspök vezetett. 1701-ben létrejött a Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts (Társaság az evangélium hirdetésére idegen területeken), mely célja az angol egyház erősítése volt külföldön és a protestáns disszenterek²¹⁰, valamint a pogányok megtérítése. A keleti szférában viszont az angolok általi térítés még váratott magára.

A kereskedelmi társaságok és a különböző régebb óta ott jelenlévő vallási missziók sokszor együttműködtek, mint például a kommunikációs kapcsolatok fenntartásában, erre azért is volt szükség, mert a tengeri-, kereskedelmi kapcsolatok Ázsia és Európa között nem voltak elegendőek ennek fenntartására. A nyugati hittérítők, szerzetesrendek régóta tartó jelenléte alatt a keleti szférában olyan tudásra tettek szert, amelyre szüksége lehetett az egyes társaságoknak, emiatt fontos közvetítők is lehettek az európaiak és a helyi kereskedők, hatalmak között.

²⁰⁸ Carson p. 10.

²⁰⁹ Uo. p. 15.

²¹⁰ Disszentereknek nevezték a baptistákat, kvékereket, independeseket, presbiteriánusukat is, akik nem értettek egyet az anglikán rendszerrel az állam és az egyház között.

5.4. Hittérítés kérdése a prédikációkban:

A kiválasztott prédikációk, habár a tengerészeket és a kereskedőket kívánják megszólítani, mondanivalójuk az összes hívőnek is szólhatott. Mather²¹¹ a tengerészek körét kitágítja az emberiségre, amikor „vízként” azonosítja őket, egy módon „korszerűsítve” Hab. 2:14 bibliai passzusát:

„Mert az Úr dicsőségének ismeretével betelik a föld, a miképpen a folyamok megtöltik a tengert. Tudjuk, hogy minden prófétai írásban, a vizek alatt emberek értendőek. A prófécia szelleme, az Írás e passzusában, úgy tűnik, előre látja, a hajózás fejlődését és előrelépését, a lodékó²¹² feltalálásával, a későbbi napokban; az emberek akkor beborítják a tengert, és az óceánt betérítik hajókkal, embereket hordozva, hogy kereskedjenek a nagy vizeken. A jóslatban helyesen hívta az embereket, a vizek nevén [...] amelyeken most hajóznak, az ő életük a vizen feljogosítja őket erre a megnevezésre, csak úgy, mint ahogy az ország vagy város adja megnevezését lakóinak: Görögország a görögöknek, Róma a rómaiaknak és, ahogy meg van jósolva, hogy a hajózás által [...] a legdicsőbb Úr ismeretével betelik a föld, és az Urunk Jézus Krisztus ismeretét a világ minden sarkába elszállítják..”²¹³

Ebből a részletből kifolyólag felmerül a hittérítés már említett kérdése. A társaságon és a protestantizmuson belüli ellentétek, amelyeknek akár politikai okai is lehettek, vallásilag is ellentéteteket hozhattak, valamint az indiai vallásoknak az erőssége sem adott sok teret – főleg – az aktív evangelizációnak.²¹⁴ Ahogy Anderson írta: „bármilyen reményeket vagy várakozásokat alakítottak ki, a krisztusi kereszt erejéből, hogy Brahma vagy Mohamed tanítványait alávessék, gyorsan értetlenül és csalódottan tértek haza, mert még engedélyt se kaptak az indiai bálványimádás lakhelyeinek küszöbének átlépésére.”²¹⁵

Robert Boyle, természetfilozófus, kémikus a 17. században, az Angol Kelet-indiai Társaságon keresztüli tudományos gyűjtések mellett, fontosnak tartotta a vallásos művek indiai nyelvekre fordítását, nyomtatását a helyiek evangelizációjának céljával, de ez nem történt meg nagy mértékben.²¹⁶ Anderson szintén utal az evangelizáció és az angol vallásosságnak háttérbe kerüléséről, amikor kifejti, hogy India „a leggazdagabb és legkiterjedtebb terület, amely valaha hozzájárult egy földi birodalomhoz” és a társaság összegyűjtött mindent amit lehetett, de

²¹¹ Cotton Mather (1663-1728) puritán lelkész és író volt Új-Angliában. Leginkább ismert műve a Magnalia Christi Americana, amelyet 1702-ben adtak ki az új-angliai egyházi történelmet foglalta össze.

²¹² A lodékó az ásványi magnetit természetes mágnesezett darabjai.

²¹³ Mather n.pp.

²¹⁴ Ogborn p. XX.

²¹⁵ Anderson p. 268.

²¹⁶ Ogborn pp. XVIII-XIX.

eközben korábban „megfeledeztek” kötelességeikről, hogy betartassák a keresztény szertartásokat lerakataikban, flottáikban és erődjeikben, valamint, hogy „India különböző törzseinek tudtára adják, a saját helyi dialektusaikban, a lelkészség és az iskolamesterek hatékony működésével, a megváltás örömhírét.”²¹⁷

A vallási-, felekezeti sokszínűség, mind Angliában, mind a társaságoknál jellemző volt, így Indiában nem volt meglepő a tolerancia valamelyest előtérbe kerülése, mivel saját közösségük sem volt egységes.²¹⁸ Bombay átadásával kapcsolatban írják, hogy „a protestáns vallást kell előnyben részesíteni, de semmilyen szükségtelen korlátozást nem szabad ráerőltetni azon helyiekre, akik talán más hitet vallanak.”²¹⁹ Aurangzeb idején a dzsizjét (100 év után) újra bevezették, amely hozzáadott a hindu és a muszlim udvarok közötti konfliktusokhoz. Az angol társaság azonban vallásszabadságot ajánlott a hinduknak Bombayben és Madrászban, akik magukkal hozhatták így saját pénzügyi- és kereskedelmi kapcsolataikat is.²²⁰

Az Angol Kelet-indiai- és a Levantei Társaságnál is előfordult, hogy a protestáns teológiai diverzitással nehezen küzdöttek meg.²²¹ Sok prédikáció, ima a közös ima könyvéből (Book of Common Prayer) is merített, de az is előfordult, hogy a kiküldött lelkész nem volt hajlandó felolvasni a könyvből²²² és az egyöntetűségi törvények betartása is sokszor problémákba ütközött.

Az Angol Kelet-indiai Társaságban a minőségi lelkészség nem volt jellemző, de akadt rá példa²²³ (Patrick Copland esetében például). A tárgyalt korszakban a protestáns pluralizmus náluk is megtalálható, a társaságok vezetésétől az alkalmazottakig és ez a lelkészekben is meglátszik: konformisták, episzkopálisak, kongregacionalisták, presbiteriánusok, anabaptisták és unitáriusok is előfordultak.²²⁴ A 17. században gyakran rögtönözték a prédikációt, főleg a nonkonformisták, de az anglikánok jobban preferálták a megírtakat.²²⁵

A forrásokban a különböző korabeli protestáns felekezetek elnevezései és a protestáns ideológiák variációi és azok közös halmazai miatt sokszor nehéz megállapítani az egyes személyek felekezeti hovatartozását.²²⁶ Ezen különbségek megnehezítették olykor az egyes

²¹⁷ Anderson p. 710.

²¹⁸ Smith pp. 20-21.

²¹⁹ Bruce Vol. II. p. 226., Anderson p. 468.

²²⁰ Smith p. 216.

²²¹ Uo. p. 102.

²²² Foster Vol. XIII. p. 284., Smith p. 25.

²²³ Kverndal p. 9.

²²⁴ Smith p. 116.

²²⁵ Gibson p. 16.

²²⁶ Glaisyer pp. 74–75.

hajók, lerakatok kohézióját, de összességében, a belső megosztás ellenére, a társaságok külföldi protestáns közösségei nagyrésztben (még ha csak nominálisan is) egyesítettek maradtak.²²⁷

Mindenesetre, az elméleti lényeg az volt, hogy igyekezzenek a legjobb eszközökkel igazán vallásosak, és őszinte keresztényeknek lenni és ehhez fontos az ige gyakori hirdetése és erről igyekeztek gondoskodni. A flottákban, amelyeket a Kelet-Indiákra küldtek és néhány ottani lerakatban is megpróbáltak megfelelő lelkészekről gondoskodni, hogy ellássák az erre irányuló igényeket, amennyire lehetett.

A lerakatokban, a kis létszámú angol mellett, általában szolgák, szakácsok és fordítók voltak jelen, természetesen a különböző kereskedők mellett.²²⁸ A megosztott terek mellett, egymás közelében éltek ezek az emberek, amely valláskeveredéshez is vezethetett. Az Angol Kelet-indiai Társaság passzív hittérítési „stratégiája” alapján a „protestáns életvitel” elegendő bizonyíték volt az áttéréshez és a helyiek „átvehettek” tőlük szokásokat, amennyire a délkelet-ázsiai teológiai flexibilitás ezt engedhette, azonban ennek ellenére az áttérések száma kevés volt, sőt, sokszor visszatértek saját hitükhöz.²²⁹ Természetesen előfordult, hogy az európaiak közül tértek át helyi hitre, amely sok helyen nemzeti identitás váltással is járhatott.²³⁰

A kora újkorban a vallás és a nemzeti identitás szoros kapcsolata miatt az áttérések nagy gondot okoztak az Angol Kelet-indiai- és a Levantei Társaságnak, mivel úgy tartották, hogy ők az angol nemzeti identitást képviselő testület külföldön, és ez az amerikai angol társaságoknál is problémát jelentett.²³¹ A vallási kormányzatok alapjai az angol egyházban találhatóak meg²³² és a társaságoknál a vallás és annak kormányzása diplomáciailag és kereskedelmileg is fontos volt.²³³

Az Angol Kelet-indiai Társaságot sok kritika érte Angliában, hogy nem tesznek eleget az aktív hittérítésnek és végül ezt inkább kimondottan olyan társaságokra bízta, amelyeket evangelizációs célokkal hoztak létre, így „megszabadítván” a kereskedelmi társaságokat a vallási aspektusoktól, így egy világibb, agresszívabb terjeszkedés jöhetett és jött is létre.²³⁴ Valószínűsíthető, hogy a 17. századi prédikátorok és az aktív evangelizáció pártolói közül sokan voltak, akik egyetértettek ezzel a gondolattal.

²²⁷ Smith p. 116.

²²⁸ Kaislaniemi pp. 61-62.

²²⁹ Smith pp. 232-233.

²³⁰ Uo. p. 140.

²³¹ Uo. p. 118.

²³² Uo. p. 63.

²³³ Uo. p. 126.

²³⁴ Smith p. 253.

Cotton Mather, bostoni puritán lelkész, is támogatta az evangelizációval foglalkozó társaságok létrejöttét, ezt a „Vallásos Tengerész” című prédikáció előszavában is megírja:

„Uram, bocsásd meg a bűnös hanyagságát a protestáns népeknek, amelyben a hajózást az Illusztris Tervnek alávetik, hogy közvetítsék a Legdicsőbb Úr megismerését az univerzum minden részébe, és engedjék a jámbor és buzgó népelnek megfontolni, milyen szégyen az, hogy a protestáns népek, amelyek úgy meghaladják a pápistákat hajózásukban, mégis elmaradnak tőlük, hajózási törekvéseikben, hogy propagálják a kereszténység nemes hitét. Remélem, nem tart sokáig, míg társaságokat állítanak fel a protestáns népek, amelyek számtalan módját tanulmányozák majd, annak, hogyan múlják fölül a pápistákat, hogy szent vallásunk kegyét külföldre küldjék, olyan régiókba, ahova hajóinkat küldjük, hogy szent vallásunk felülmúlja a római vagy a pogány bálványimádást. Isten meg fogja áldani útjaitokat, ó ti keresztény társaságok [...] hogy az Úr Jézus Krisztust megismerjék a vizeken.”²³⁵

Az evangelizációval is kapcsolatban, az angolok ismerete a helyi nyelvekről eleinte kevés volt, amely nehezíthette a vallással kapcsolatos dialógusokat. Több lingua franca fedte át egymást a térségben, legfőképpen a maláj, portugál, hindusztáni és a perzsa, amelyeket meg kellett tanulnia az ott akár csak kereskedni akaróknak (többek között az európaiaknak, perzsáknak, indiaiaknak, sziámiaknak, jávaiaknak, kínaiaknak), tehát általában olyan nyelven történt a kapcsolatépítés, kereskedelem, vallási dialógus, amely egyik félnek sem volt az anyanyelve.²³⁶ Az iszlám szférában az arab, urdu míg az ázsiai partvidékeken a portugál volt általában a fő közvetítő nyelv.²³⁷ Azonban megemlítendő, hogy az, hogy például a portugál egy ázsiai lingua franca, nem az egységességet jelenti, hanem épphogy variációkkal teli jelentésekkel bír.²³⁸ Emiatt is támogatták több alkalmazottuk nyelv tanulását és 1710-ben azt a javaslatot tették, hogy a lelkészek tanuljanak helyi és portugál nyelveket, hogy ezzel is elősegítsék a tanítását és a terjesztését a protestáns vallásnak, valamint iskolamestereket is kívántak küldeni a főbb lerakatokba.²³⁹

A kereskedelmi társaságok egyfajta végrehajtási keretet adtak a politikai-, akadémiai-, és társadalmi vitáknak, amelyek a vallással foglalkoztak és összekötötték ezeket Angliával.²⁴⁰ A valamilyen szintű vallási tolerancia nem egy liberális ideológia része volt, hanem egyrésről

²³⁵ Mather n.pp.

²³⁶ Kaislaniemi p. 65.

²³⁷ Uo. p. 63.

²³⁸ Uo. p. 68.

²³⁹ Penny pp. 122-124.

²⁴⁰ Smith p. 24.

kötelezettség, szükség és felismerésből jött létre, mint például az ökumenikus vallási kormányzat (lásd madrászi városvezetés), amely helyett adott a politikai-, jogi- és vallási inklúzióért.²⁴¹ Ez nagyban eltért az addig jellemző európai – főleg portugál, katolikus – hozzáállástól.²⁴² Ezáltal az angol protestantizmus és a passzív evangelizáció egy jobb változatnak látszott, mint az aktív evangelizáció és az ibériai stílusú vallási kormányzat.²⁴³ Az ökumenikus vallási kormányzat mellett, a vallási épületek védelme is szerepelt feladatként, valamint a zárandoklatokra is profitszerzési lehetőségekként tekintettek.²⁴⁴ A vallási imahelyek fenntartásának finanszírozásával a társaság nagyobb befolyást kívánt szerezni a hindu és muszlim adminisztrációban és hatalomban.²⁴⁵

A hitelhagyás elleni félelem ellenére a társaság lelkészi vallási kormányzatának²⁴⁶ idején is, amely megelőzte az ökumenikus vallási kormányzatot, az Angol Kelet-indiai Társaság támogatta a többi, más vallású emberrel való együttműködést és az evangelizációt példamutatással (passzív evangelizációval) kívánták elérni, nem kényszerítéssel, így elősegítve a társaság gazdasági előmenetelét a vallási kavalkádban.²⁴⁷ A társaság nem igazán kívánt beleavatkozni a vallási helyzetbe, ahogy egy szerző is idézi:

„Megítélhetsz egy oroszlánt a mancsáról és tisztán látható milyen kis reményünk van és mennyire veszélyes megtéríteni ezeket az embereket, ők nem olyanok, mint a ti meztelen és durva amerikaiaitok, hanem egy kifinomult- és politikai nemzet, akik igen buzgóak vallásukban vagy inkább babonáikban, de még a saját különböző kasztjaikon belül is olyan kibékíthetetlen utálat van, amely sokszor véres következményekkel járt.”²⁴⁸

Annak ellenére, hogy a társaság megpróbált a vallási sokféleségben megfelelően mozogni és valamennyire toleránsnak lenni, a nemzeti identitás, vallás és lojalitás kérdése egy fajta paranoiaként volt jelen: a katolicizmus jelenléte mellett, az iszlám populáció segítségére is szükségük volt. Emiatt Angliában tartottak attól, hogy a társaság emberei a portugálok és a Mogulok irányába szimpatizálnak és ezért lojalitásukat folyamatosan megkérdőjelezték.²⁴⁹ Tehát a felekezeti-, vallási identitás, mind a messzi szülőföldjükön, mind a szubkontinensen kihathatott a különböző irányú lojalitás(ok) megkérdőjelezéséhez. Emellett a paranoia egy

²⁴¹ Smith p. 208.

²⁴² Uo. p. 217.

²⁴³ Uo. p. 220.

²⁴⁴ Uo. pp. 237-238.

²⁴⁵ Uo. p. 224.

²⁴⁶ Ennek lényege a lelkészek kiküldése volt a Kelet-Indiák területére.

²⁴⁷ Smith p. 141.

²⁴⁸ Bruce Vol. I. p. 455.; Anderson p. 270.

²⁴⁹ Smith p. 238.

másik megjelenése lehetett az európai kora újkori boszorkányság és mágia vádak felbukkanása Indiában, akár a helyiekkel szemben, akár a társaságon belül.²⁵⁰

5.5. Az Angol Kelet-indiai Társaság vallásossága otthon:

Az angol királyságban, a 16-17. század folyamán, az állam vagy uralkodó vallásának stabilitása nem volt jellemző. A trónutódlások több alkalommal is vagy katolikus vagy angol protestáns dominanciát hozott, melyek nagymértékben korlátozni próbálták az előttük kialakított vallási sémákat.

Tradicionalisan az angol reformáció idejét I. Erzsébet korával befejezettnek tekintették, de a „hosszú reformáció”²⁵¹ tekintetében ez egészen a 18-19. századig elhúzódott. Az angol reformációnak kutatóit három csoportra lehet osztani: egyesek úgy tartják ez egy lassú, alulról jövő reformáció volt, mások felülről jövő lassú reformációnak és a harmadik, mára már elévültnek gondolt „rapid reformáció” támogatóinak mondhatóak. Az a feltételezés, hogy a felülről jövő vallásváltás a társadalomban is ugyanolyan gyorsan bekövetkezett téves, a protestantizmus lassan, de folyamatosan nyert teret. Például, úgy tartják, hogy a nemzeti és nemzetközi kereskedelemben részt vevő területeken gyorsabban tették magukévá a protestáns hitet, míg a távolabbi, vidéki területek tovább maradtak konzervatívabbak.²⁵² Christopher Haigh a protestantizmus terjedését annak is tulajdonítja Angliában, hogy a felső papságot túlságos lekötötte a politika, míg az alsó papság túl szegény és műveletlen volt, hogy a hívők személyesebb részvételével és a dinamikus reformációval sikeresen felvegye a harcot.²⁵³ Továbbá látható, hogy a Stuart-, Cromwell-, Hannover-dinasztiák idején még rendkívül sokszor előkerül a vallás kérdése, akár az uralkodó személyével kapcsolatosan, akár öröklésnél, de intézményileg is.

Mindenesetre a 17. században a vallás létfontosságú része volt az egyén, a közösség, természetesen az egyház, valamint a világi hatalomnak is. Nem volt ez másképp az Angol Kelet-indiai Társaság vallásosságával sem. A 16. században kialakult és alakított reformáció hatására több protestáns felekezet jött létre, amelyek különböző módokon gondolkodtak, viszonyultak Istenhez, néha nagyobb, néha kisebb különbségekkel.

²⁵⁰ Smith p. 240.

²⁵¹ További szakirodalom a témáról többek között: Nicholas Tyacke: England's Long Reformation 1500-1800 és Peter Marshall: (Re)defining the English Reformation.

²⁵² Bates p. 1052

²⁵³ Haigh p. 997

A reformáció mellett, a felfedezések vagy expanziók sem elhanyagolhatóak ebben a korszakban és ezek össze is kötődnek egyes aspektusokban. A társaság is pont egy ilyen metszetbe tartozik.

Az Angol Kelet-indiai Társaság, sőt a későbbi, megújult Társaság(ok) Igazgatói Tanácsa (Court of Directors) mindvégig (1601-1858) szükségesnek tartotta a társaság minden operációs lépcsőjében az (angol) egyház lelkészeit, embereit elhelyezni (az utazásoknál, a lerakatokban, és a helyőrség berkein belül is).²⁵⁴ Az angol egyház és a társaság kapcsolata már a kezdetektől közeli volt. Az egyház a királlyal eleve kapcsolatban volt és az egyház az oktatásban is fontos szerepet töltött be. Az egykori londoni püspök, William Laud (1573-1645), támogatta például az oxfordi egyetemen az arab tanszék felállítását 1636-ban.²⁵⁵ A társaság kapcsolata viszont, a polgárháború során hatalomra került vallási kisebbséggel és a köztársaság idején uralkodókkal, eleinte nehezebb volt és a kereskedelem is hanyatlani kezdett, részben a vallási ellentétek miatt. A társaság vallási-politikai helyzetekre való reagálása Angliában elkerülhetetlen volt és ez a lelkészekben is meglátszott.²⁵⁶

Az *interregnumot* és az abból fakadó vallási, uralmi változásokat az indiai szubkontinensen tartózkodó társasági alkalmazottak szintén megéreztek. A társaság mindig is adaptívnek mutatkozott, ha a túlélésről volt szó, így még ha a király adta ki eredetileg, hagyományosan monopóliumukat, Oliver Cromwell lordprotektor kormányával is sikerült megegyezni, ahogy az az 1657-es megújított társasági kiváltságlevélből kiderül. Addig a tengerészeknek fel kellett esküdni a nemzetre a parlament utasítására, de az *interregnum* alatt ezt nehezebb volt elérni. A köztársaság alatt olyan is megesett, hogy egy William nevű hajót addig nem engedték ki a vízre, amíg le nem szedték róla a királyi címet és jelvényeket.²⁵⁷

A társaság azonban nem mondható kifejezetten köztársasági pártinak, célja „működési engedélyének” és privilégiumainak megtartása, esetleg kiszélesítése, valamint a nyereség. A Stuart-restauráció után, II. Károly (1660-1685) hatalomra kerülése alkalmából a társaság egy ezüst tálát ajándékozott a királynak.²⁵⁸ A társaság nyíltan nagy ajándékokat adott az uralkodóknak, a 17. század végén hitelt is. Hasonlóan ajándékoztak az *interlooperek* is, vagyis azok, akik hivatalosan illegálisan folytattak kereskedelmet az Angol Kelet-indiai Társaság monopóliumának területén. Ez fontos volt a király támogatásának megszerzésére és fenntartására. A 17. század végétől a társaság militáris-fiskális támasza lett az angol

²⁵⁴ O'Connor p. 1.

²⁵⁵ Uo. p. 6.

²⁵⁶ Uo. p. 7.

²⁵⁷ Uo.

²⁵⁸ Uo.

királyságnak.²⁵⁹ Az ajándékozás fontos része volt a diplomáciai kapcsolatok kialakításához, melyhez az Európában, Ázsiában, a világban fellelt különleges tárgyak nagyban hozzájárulhattak.

5.6. A vallási környezet bemutatása egy településen keresztül:

Ebben az alfejezetben a társaság egyik kiemelkedő központján keresztül kerül bemutatása egy korabeli lerakat vallási élete. Fort St. George-ot (Madrász) 1639-1640-ben alapította a társaság. Madrász benépesítésével kapcsolatosan Love munkájából az derül ki, hogy 1641-re az addigi tizenöt vagy húsz halászkunyhó helyén hetven vagy nyolcvan ház állt és, hogy 1640 végére háromszáz vagy négyszáz szövő család költözött oda.²⁶⁰

Földrajzi helyzetéből adódóan megfelelő volt rövid- és hosszú távú kereskedelemre egyaránt, de ennek ellenére érdekesség, hogy természetes kikötővel nem rendelkezett, így a hajók több mérföldre kellett horgonyozzanak és utasaikat, szállítmányaikat kisebb hajókon, például masula²⁶¹ hajókon vagy katamaránokon, kellett a szárazföldre szállítani.²⁶² Több vallásos könyv és lelkész is ilyen módon került Madrász városába.

A lakosság száma növekedett a 17. század második felében. Madrászban, 1670-ben a populáció száma körülbelül 40.000 főre volt tehető – ez a szám a már az újonnan letelepülőkkel együtt értendő.²⁶³ 1675-ben a lakosság már 60.000 főt tett ki, ehhez, az is hozzájárult, hogy a térségben háborúk zajlottak, és emiatt a társaság alkalmazottait, kereskedőket Madrászba helyezte, mivel az akkora már erődítve volt.²⁶⁴

Madrász települése a vallási tolerancia, a szegregáció, a rasszizmus, és a multikulturális atmoszféra paradox egyvelege volt, legalábbis első tekintetre. Itt kiemelendő, hogy nem a 20. századi nyugati szférában kialakult értelemben értendők ezek a fogalmak, hanem a korszaknak megfelelően, anakronisztika nélkül. Madrászban elkülönültek az angol, európai, örmény, zsidó csoportok és a helyiek, de ezen belül a helyiek egymástól is elkülönülten éltek, dolgoztak, temetkeztek, de a településen belüli átjárások általánosak voltak – gazdasági, kereskedelmi okok miatt is.

²⁵⁹ Travers p. 100.

²⁶⁰ Love p. 35.

²⁶¹ A masula vagy masulah hajókat főleg a Koromandel-partvidéken használták.

²⁶² Zukas http://worldhistoryconnected.press.uillinois.edu/13.1/forum_zukas.html#_edn14 (2019.10.07)

²⁶³ Raj p. 250.

²⁶⁴ Raj p. 250.; Penny p. 99.

Az indiai, hindu varnák valószínűleg megkönnyítették Madrász elkülönített szisztémáját.²⁶⁵ A lakosok foglalkozás és társadalmi szinten is elkülönültek, valamint jobb és bal kézre²⁶⁶ is csoportosították magukat az egyes vallásúak – ezt például az angolok nem igen értették.²⁶⁷ Két hindu templom (pagoda) építése is megtörtént a városban, melyet a társaság egyik helyi segítőtje, Beri Thimmana – a társaság egyik fontos hindu kapcsolata Madrászban – építtetett. Ő egyezkedett a hindu lakossággal, amikor „sztrájkba” kezdtek, valamint amikor nem akarták fizetni a „higiéncia adót” (például az utcaseprésre). Ugyanő volt a choultry vezetője, ami egy olyan intézmény volt, mely vámházként, bíraskodási helyszínként, és városházaként is szolgált Sir Streynsham Master reformjai előtt, az 1680-as évekig.²⁶⁸

A vallási tolerancia valamelyest létező formája ellenére a település több szinten is szegregált volt. Egyik szinten az „újonnan” érkezett angolok és a „helyiek” közt, és egy mélyebb szinten a társadalmon belül, a lokális populáción belül is megtalálható volt az elkülönülés. Esetenként a társaság más keresztény felekezeteket is támogattak templomépítések során. Madrászban még a 17. század folyamán építettek angol protestáns templomot, örmény templomot, hindu és muszlim, valamint már portugál kegyhely is volt a környéken.

A rasszizmusra elsődlegesen a város területi felosztásából következtetnek. A településszerkezet Madrász esetében két részre oszlott. Madrász St. George erődje és az európaiak által lakott területe először keresztény, majd White Town-ként (Fehér Város) jelenik meg, míg a többi területet előbb gentue-²⁶⁹, majd Black Town-ként (Fekete Város) említik, ez utóbbi volt az óváros.²⁷⁰ A fekete-fehér elnevezések valószínűleg az amerikai és Nyugat-Indiák területéről érkezhetett, például az ott szolgáló hajólegénység által,²⁷¹ ebből is látható a több réttű kapcsolat a világ két „végéről”.

Madrász esete kiemelendő mivel itt a sokszor békés egymás mellett élés a társaság „beilleszkedésével” együtt folytatódott. Ez már egy genetikailag, identitásában is sokszínű társadalmat tett még variáltabbá. Az „elkülönült egymás mellett éléssel” párhuzamosan azonban a társaság sok esetben támogatta a helyi nőekkel való házasságkötést, ám ennek ellenére és a hivatalos, toleráns irányelvek mellett, megjelenik a félelem, hogy dolgozóik áttérnek

²⁶⁵ Nightingale p. 62.

²⁶⁶ A hinduizmusban a jobb kezet a tisztasággal azonosították, míg a bal kezet tisztátalan tevékenységekre (például mosdatásra) használták. Itt valószínűleg „tisztá és tisztátalan” foglalkozás alapján osztották fel magukat.

²⁶⁷ Wheeler pp. 8-10.

²⁶⁸ Veevers p. 180.

²⁶⁹ A hinduk, teluguk, a nem muszlim helyi lakosság korabeli megnevezése az európaiak által, még a hindu terminus előtt. Más változatai a gentilek vagy gentoók.

²⁷⁰ Nightingale pp. 47-48.

²⁷¹ Nightingale p. 69.

házastársaik vallására, és így egyre jobban kiesnének a társaság ellenőrzése alól,²⁷² valamint, hogy gyermekeik sem az angol kereszténység szerint nevelkednének.

Emiatt is gondot okozott az Angol Kelet-indiai Társaságnak az indiai szubkontinensen fenntartani az angol protestáns közösséget. Eyre Chatterton szerint, aki anglikán püspökként szolgált Indiában a 20. század elején, Gerald Aungier, aki Bombay második társasági elnöke volt (1669 és 1677 között), úgy tartotta, hogy az angol protestáns közösség csökkenése az angol nők hiányából ered.

A társaság teljes mértékű szolgálatot követelt, de korán szembesültek azokkal a kérésekkel, hogy az egyes alkalmazottak feleségei csatlakozhatnak-e az utakhoz, amelyek akár több évig is eltarthatnak.²⁷³ Volt olyan, aki azt javasolta, hogy a társaság olyanokat alkalmazzon, akiknek a feleségeik hajlandóak velük tartani, mivel úgy sikeresebb lehet az út, mert úgy hiányuk nem fogja elterelni figyelmüket²⁷⁴ A társaság viszont úgy tartotta, hogy pont, hogy inkább feleségük védelme lenne elsődleges, így kevesebb kockázatot vállalnának a gazdasági profitszerzésért.²⁷⁵ Az amúgy is hanyatló morál miatt aggódtak a nők jelenléte miatt a hajóutakon és inkább bónuszokat adtak és alkalmazottaik fizetésének egy részét a hátramaradt feleségek átvehették otthon.²⁷⁶ A különböző rangúak, származásúak kérvényei más-más fogadtatásban részesültek, az indiaiak kérését rögtön elutasították, míg egy angol kapitány kérését hosszú időn keresztül fontolgatták.²⁷⁷ Eleinte, így az alkalmazottak feleségeiket nem vihették magukkal az utakra, de 1660-tól engedélyezték ezt, remélve, hogy ez elősegíti majd a letelepedéseket Szúratban és más kereskedelmi központokban,²⁷⁸ valamint ez erősíteni fogja az angol protestáns közösséget a szubkontinensen.

Probléma volt az is, hogy ha nem az angol egyház előírásai szerint házasodtak, például kisebb botrányt okozott egy angol, aki Iszfahánban örmény nőt vett feleségül, de nem az angol egyház szerint.²⁷⁹ A többi európai társaság alkalmazottai is kötöttek házasságokat a helyi lakossággal.²⁸⁰ Sőt, később bátorították is ezt, valamint a helyi nőkkel való házasságokat is, az „angol” populáció növelésének céljából.²⁸¹ Ezen kívül sok házasságon kívüli kapcsolat is létesült a társaság működésének minden helyszínén például Bantamban az angolok és az

²⁷² Stern 2017 pp. 108-109.

²⁷³ Schleck pp. 85-86.

²⁷⁴ Uo. p. 95.

²⁷⁵ Uo. p. 90.

²⁷⁶ Uo. p. 87.

²⁷⁷ Uo.

²⁷⁸ O'Connor p. 41.

²⁷⁹ Schleck p. 97.

²⁸⁰ Kerr p. 500.

²⁸¹ Schleck p. 98.

indonéz nők között. Mindez zavarta a társaságot, mivel úgy tartották alkalmazottaik nem koncentrálnak eléggé üzleti feladatokra.²⁸²

A társaság nem tudott angol nőket „toborozni” alkalmazottainak és így az anglikán, protestáns számok azáltal is csökkentek, hogy az emiatt is kötött vegyes házasságok során született gyermekek nem feltétlenül az angol vallásban nevelkedtek,²⁸³ mivel az angolok általában portugál nőket vettek feleségül, akik szigorúan tartották a római katolikus vallást, és akik elvárták, hogy gyermekeik saját hitük szerint nevelkedjenek. Ahhoz, hogy a lakosságban növekedjen a protestánsok száma különböző megoldásokat próbáltak ki az angolok. Az egyik ilyen az volt, hogy a vegyes házasságokból született fiúgyermeknek két pagodát (itt pénznem) adtak, ha az Úr napján elmondták a katekizmust – a lánygyermekről nem tettek említést.²⁸⁴

Aungier a fenti problémáról levelet is küldött a londoni központba. A levélben a helyi katolikusok mellett, a portugálokat és gyermekeiket is őslakosoknak nevezi az író, amely magyarázható azzal is, hogy a portugálok a 17. század második felére már majdnem kétszáz éve (erősen) jelen voltak a szubkontinensen.

„Minthogy, angol nők hiányában, sok angol és más protestáns katona portugál meszticeket (fél-kasztú nőket) [vett feleségül], a sziget őslakosait, akik római katolikusok, [...és] az említett protestáns apák hanyagsága miatt, a gyermekeik a római katolikus elvek szerint nevelkednek, ez nagy megszegésére és gyengeségére [van] a protestáns vallásnak és érdekeknek; tehát ahhoz, hogy megelőzzük a gonosz következményeit, amely idővel ebből származik, a társaság ne csak bátorítsa angol nők kiküldését, de emellett hozzanak létre egy állandó érvényű parancsot is, miszerint az összes protestáns apa gyermekeit gondos protestáns vallásban neveljék, még ha anyjuk római katolikus is és hogy szigorú büntetéseket rójanak ki az elkövetőkre, főleg a padrékra, akik arra törekednek, hogy más hitre kereszteljék az említett gyermekeket vagy bármilyen kísérletet tesznek arra, hogy eltereljék vagy elcsábítsák őket a protestáns hittől.”²⁸⁵

²⁸² Shcleck p. 96.

²⁸³ East India Company (II.) pp. 13-14.

²⁸⁴ Penny p. 73.

²⁸⁵ Chatterton <http://anglicanhistory.org/india/chatterton1924/03.html> (2022.01.11)

Egy pár évvel későbbi madrászi feljegyzésből kiderül, hogy a téma még mindig felmerült a társaság tanácskozásain. Hétfőn, március 22-én 1680-ban egy Tanácskozáson, ahol az egész tanács jelen volt, Streynsham Master kormányzóságának idején felmerült a vegyes házasságok kérdése, mivel:

„[...] egy angol szabad ember, Phinehas Brewster feleségül vett egy portugál származású özvegyet, akinek előző férje szintén angol volt, de a probléma nem is ez volt, hanem, hogy egy portugál egyházi személy, Antonio Farnandis adta össze őket, aki nem odavalósi volt és azóta el is hagyta a területet, hogy elkerülje a büntetést. Emiatt, az eset miatt felmerült, vajon összeegyeztethető-e, vagy érdekes szerint való-e az angol protestáns vallásnak a protestánsok és a római katolikusok házassága; és három pontban döntésre jutott a gyűlés: 1. Sem az egyház, sem az angol törvények nem ellenzik protestánsok és római katolikusok házasságát és Angliában is gyakran előfordul. 2. Az ottani római katolikusok nem angolok, tehát a római katolikusok elleni angol törvények nem vonatkoznak rájuk; leginkább portugálok és a portugál király vazallusainak tekintik magukat. 3. Érdekünkben állnak ezen házasságok, főleg a „mi” férfaink és az „ő” nők között, hogy elkerüljék a paráználkodást; nincs is elég angol asszony ott, és a közkatonák fizetésükből nem is tudnák eltartani az angol nőket és gyermekeiket, azonban a helyi nőket jobban el tudják tartani, mert nem annyira drágák, de hasonlóan szerények és segítségükkel már sok protestáns neveltetésben élő gyereket köszönthettünk. Valamint, nem szabad elfelejteni, hogy a római katolikusokat, a portugál katolikusokat, a társaság hívta, hogy telepedjenek be a városba, földet adtak nekik egy templom építésére, engedélyezték egy francia papnak, hogy buzdítsa őket az ottani életre, háború alatt lojálisak és szolgálatkészek voltak és kereskedelmükből is bevétele származik a Társaságnak.”²⁸⁶

A San Thoméban²⁸⁷ élő portugálok közt rengeteg római katolikus pap volt és sok portugál és nem portugál hívőnek tartottak szertartásokat a madrászi White Town-ban és Black Town-ban. A római katolikusok száma akkora lett White Town-ban, hogy három évvel alapítása után, egy francia pap kérvényezte egy kápolna felállítását az angol St. George erőd kormányzójától és így történt, hogy az angol településen rendhagyó módon, az antipápista Erzsébet királynő égisze alatt kialakított társaság településén volt egy római katolikus templom, egy pappal, aki vezet, de se temploma se lelkésze nem volt az angol alapítású protestantizmusnak ott.²⁸⁸

²⁸⁶ Madras pp. 18-19.; Frowde p. 456: A portugálok 1654-ben elismerték az angol keleti monopóliumot, de jelen maradtak a területen.

²⁸⁷ Madrász „külvárosa”.

²⁸⁸ Barlow pp. 47-48.

Madrász angol kiépülésének kezdetén nem volt temploma a társaságnak, de lelkésze sem, mivel a társaság nem gondolta, hogy szükséges egy káplán egy ilyen kis létszámú közösségnek. Valószínű, hogy ennek hiányában a kormányzó vagy annak megbízottja olvasta fel az istentiszteletet vasárnap reggel és este, mivel a kis létszám ellenére a korban igenis fontos volt a vallásosság.²⁸⁹ 1645-ben a társaság ágense kérvényezett egy anglikán lelkészt a településre és azok után a káplán reggeli és esti imákat tartott az év minden napján az erőd erre kijelölt szobájában és a fiatal alkalmazottaknak kötelező volt rendszeresen járni, különben megbüntették őket.²⁹⁰

A társaság nem csak az angol protestáns közösség fenntartására kellett odafigyeljen, hanem arra is, hogy az angolok gyermekei ne „vesszenek el” a szubkontinens más kultúráiban és az angol, később brit nevelésre is gondolniuk kellett. Madrászban 30 évig nem szólt bele a társaság az oktatásba, ezáltal utat engedve a római katolikus hatásoknak, de Patrick Warner átmeneti lelkész, többszörös levél küldése és angliai visszatérte után nem sokkal már küldtek egy protestáns iskolamestert a városba. Azt írták,

„hogy mivel már sok házas család van St. George-ban, elküldik Mr. Ralph Orde iskolamestert, aki minden gyermeket angolra fog tanítani, és írni [...] ingyen, és ha bármelyik más őslakos, mint a portugálok, a gentook, vagy mások küldenék gyermekeiket az iskolába, azt kívánjuk, hogy őket is ingyen tanítsák, és hasonlóképpen tanítsa őket a protestáns vallás elveire is.”

Ralph Orde 1677-ben érkezett meg azzal a levéllel, ami tájékoztatta a helyi alkalmazottakat az eljövételéről – ekkor kezdődött meg a társasági kormányzati oktatás Madrászban, amely később oly nagyra lett.²⁹¹

Viszont amellet, hogy fontos volt az angol, brit származású gyermekek nevelése nem sokkal később felvetődött a helyi gyerekek oktatásának kérdése is. 1688-ban felmerült, hogy a társaság iskolát építsen Black Town-ban, a helyi gyerekek tanítására: angolul beszélni, írni, olvasni, számtanra és a kereskedők dolgaira, de a társaság madrászi vezetése arra hivatkozott pár évvel később, hogy nem kapták meg a megfelelő tőkét erre, még ha az adóztatási jogot igen.²⁹² Azt mondták, hogy a lakosság Black Town-ban nem volt hozzászokva ehhez a fajta adózáshoz és tartottak attól, hogy amiatt nagy kivándorlás lenne a településről, így nem jött létre a helyi iskola. Azonban a White Town-ban lévő iskola működött, angolok, eurázsiaiak, indiaiak, keresztények és hindu gyerekek sokaságával. Végül a Szent Mária Templom

²⁸⁹ Barlow p. 47.

²⁹⁰ Uo. p. 48.

²⁹¹ Barlow p. 89.

²⁹² Barlow p. 90.

káplánjára bízták a vezetését az iskolának, de később úgy döntöttek az ottani protestáns egyháziak, hogy nem szabadna az egyháznak irányítania és inkább az Angliában ismert „jótékonyági” iskolák mintájára egy helyi, ingyenes iskolát kell kreálniuk a szegény brit származású gyerekeknek, amely 1715-ben létre is jött.²⁹³ Ezzel együtt azonban a nem európai származású gyerekek iskoláztatása megszűnt ott, de ugyanebben az évben a Society for the Promotion of Christian Knowledge több iskolát is létrehozott Madrászban az indiai és a helyi gyermekeknek, így az 1715-ös év az angol protestáns missziós társaságok oktatási munkájának kezdeti dátuma, még ha kezdetben egy dán lutheránus misszióknak kérték is a segítségét.²⁹⁴

Nem csak a gyermekek vallási élete volt napirenden. A társaság megbírságot alkalmazottait káromkodásért, blaszfémiaért, a vasárnapi és szerdai imák kihagyásáért, az erőd engedély nélküli elhagyásáért és részegségért, az ebből befolyt összeget egy dobozban tartották, amely (általában angol származású) szegénynek segélyezésére volt fenntartva, amit eleinte csak Szúratban és Fort St. George-ban, de később a bengáli öböl kisebb lerakatiban is előírtak.²⁹⁵ 1672-ben érkezett meg George Wilcox, Bombay főbírója, aki először böjtöt, majd proklamációt fogalmazott meg a megszegett sabbátért²⁹⁶, a profánság, a részegség és a tisztátalanság ellen.²⁹⁷ A részegség sok helyen, a katonák körében és a tengerészeknél is probléma volt és erre prédikációkban is felhívták figyelmüket. Mather úgy fogalmaz, hogy az első ember, aki hajót épített (Noé) is a részegség bűnében esett, így egy fajta módon „természetesnek” tekinti, hogy hajlamosok erre a tengerészek és kiemeli, hogy ez még az „állatias bűnöknel” is rosszabb, mivel az állatok nem részegednek le és hozzáteszi, hogy a részeg ember csak egy régi angol szó, amely a megfulladt emberre utal és óva inti a matrózokat, hogy ne felejtsek el, hogy részegesek nem örökölhetik Isten országát²⁹⁸ utalva 1Kor. 6:10 passzusára.

Vallási egyenrangúság, egyenlőség szempontjából fontos megemlíteni a madrászi angol városvezetői tanácsot (*government*), melyet 1687-ben hozták létre, melynek élén a polgármester állt (ő az elnöknek felelt, aki nem tartozott bele a tanácsba). Ekkor, azonban, a madrászi angol populáció elenyésző volt.²⁹⁹ A polgármester segítésére, tanácsadására tizenkét „városatyát” írtak elő, melyből három kötelezően a társaság berkein belülről került ki, míg a további kilenc fő a madrászi vallási és etnikumi (például: örmény, portugál, zsidó, hindu, muszlim) képviselőkből kellett, hogy álljon.³⁰⁰ A városvezetői tanács

²⁹³ Barlow p. 91.

²⁹⁴ Uo. pp. 91-92.

²⁹⁵ Penny p. 201.

²⁹⁶ Itt a vasárnapi istentiszteletről és pihenőnapról van szó.

²⁹⁷ 'Rules to be observed by all Englishmen that live in the factory of Sratt', 2 July 1696, BI, IOR, G/36/95. fo.47

²⁹⁸ Lásd Mather pp. 16-17

²⁹⁹ Prakash p. 148.

³⁰⁰ Fischel p. 175.

– mely a második legidősebb az egykori Brit Birodalomban – feladatává vált a város kormányzása, adóztatás (például a városház, az angol iskola, a börtön fenntartására, a bérekre, és a higiéniai intézkedésekhez) és a védelem megszervezése.³⁰¹ Az első polgármester Nathaniel Higginson volt, aki később, Elihu Yale leváltása után, Madrász elnöke lett. A városvezető képviselők összeállításának módja, szabályzata a 17. század végén remekül mutatja a térség sokféleségét, mivel a különböző jelenlévő vallási- és etnikai csoportok is képviseltették magukat. Azonban ennek a toleranciának és együtt működésnek leginkább gazdasági okai voltak.

A társaság nagymértékben támaszkodott a helyiekre és nagy befolyással volt a lokális gazdaságra.³⁰² A helyi elit is integrálódott a társaság mindennapi működésébe egyeztetésekben, pénzügyileg és hálózataik is segítették az angolokat.³⁰³ Az indo-európai kereskedelem nem feltétlenül vált a helyi kereskedők hátrányára, a kisebb városokban még mindig a helyieké volt a piac.³⁰⁴ Az együttműködések nem mindig voltak sikeresek és sokszor konfrontációk is adódtak az európaiak és a helyiek között.³⁰⁵

6. Az Angol Kelet-indiai Társaság és kettős (vallási) mentalitása a 17. században

„A kereskedő az összes ember közül a legszorgalmasabb életében, a legkalandosabb munkájában, a legbékésebb a tengeren, a leghasznosabb a szárazföldön, igen, a kereskedő egyesíti a földeket és az országokat.”³⁰⁶

Jelen fejezet célja betekintést nyújtani a társaság kettős mentalitásába, a madrászi település és a londoni központ között, valamint, bemutatni az ázsiai és az európai társasági, alkalmazotti különbségeket a 17. század második felében, ennek okait, céljait, lehetőségeit és megvalósulását.

Ehhez szükséges az angliai háttér egyes aspektusainak körvonalazása 16. századtól az 1707, 1709-es évekig történt nagyobb eseményeinek, hatásainak megemlézése és az ezzel egyidejű madrászi történések rövid összefoglalása. Ezen információk bemutatásából és

³⁰¹ Raj p. 252.

³⁰² Nightingale p. 63.

³⁰³ Erikson p. 195.

³⁰⁴ Roy p. 139.

³⁰⁵ Wheeler p. 14.

³⁰⁶ Wilkinson p. 17.

egymással való párhuzamosításából jobban láthatóvá válnak a vallási mentalitásbeli különbségek a társaság „két ágán” belül.

Európa a 17. században több módon is a vallás és a vallások tényleges és elméleti harcterévé vált. Az 1500-as évek protestantizmusa, reformációja, apokaliptikája, a protestáns felekezetek, egyházak és a katolikusok ellentétei az angol királyságban, egy, a trónért folytatott, több nemzedéken, felekezeten keresztül vívott küzdelemmel megerősödött. VIII. Henrik törvényes, idősebb kort megélt gyermekei, mind utódai is lettek az angol trónon, rövidebb-hosszabb ideig, ennek a kettősségnek és az ebből adódó harmadik (az angol egyházi) úton próbáltak „eligazodni” úgy, hogy trónjukat is meg tudják tartani.

I. Erzsébet nem élhette meg az általa kiváltságlevelet kapó társaság sikerességét. Az őt követő királyok annyira kiszélesítették a társaság monopóliumát, jogköreit, hogy idővel állami szerepköröket is gyakorolt Ázsiában. 1690-ben, például zamindarrá vált a társaság, vagyis földtartóvá Bengáliában, Madrászban és környékén, ez azonban még formálisan nem jelentett autonómiát, hanem helyi fennhatóságot jelentett, vagyis a Mogul Birodalom alá tartozott.³⁰⁷ Az angol társaság területein a különböző nemzetiségekre, etnikai csoportokra, kereskedőkre az európaiak jelenlétének kezdetén saját jogi normáik vonatkoztak.

A 17. század közepéig csak az uralkodó újíthatta meg a társaság kiváltságlevelét. A köztársaság vagy interregnum idején, Oliver Cromwell Anglia, Skócia és Írország lordprotektora azonban szövetségben állt a társasággal, olyannyira, hogy az akkor csőd szélén álló kereskedelmi csoportosulást megmentette és újjá alakította.³⁰⁸

A Stuart-restauráció után már újult erővel működött a társaság és már a legitim hadviselésre, törvénykezésre, pénzverésre is lehetőségük volt II. Károly kiváltságlevele által. Ilyen körülmények között, egy egyre erősödő társaság és egy többször „megkérdőjelezett” dinasztia közt helyezkedtek el azon jogok, kiváltságok melyek összekötötték a kettőt. Új működési okiratuk II. Károlyt, I. Károly halálától számítva uralkodónak, az interregnum nem merül fel, ami érthető, mivel az uralkodó adta ki ezen iratot.

A társaság londoni tagjai közt, a korabeli európai mentalitásban élve, érthetőnek tűnik az az elgondolás, hogy téríteni kell. A kontinentális Európába a 16. század óta a nyugati kereszténységen belüli felekezeti harcok ellenére valamelyest egységesíteniük kellett, az iszlám erejével és a török hódításokkal szemben, viszont Indiában, a Mogul Birodalom területén egy sok vallású birodalomban, éppenséggel muszlim uralkodó dinasztia volt jelen.

³⁰⁷ Travers p. 108.

³⁰⁸ Bown p. 107.

A keletre kiküldött társasági ágensektől való túlzott függőség nagymértékben zavarta a társaság vezetőit,³⁰⁹ ebből is érzékelhető, hogy egy fokon autonómak voltak a szubkontinensen, amely a gazdasági potenciálból is adódott. Ennek további okai, egy részről, az adott távolság, másrészt, a társaságon belüli decentralizáltság, ami a megengedett, de limitált privát kereskedelemről is adódott.³¹⁰ A keleten lokalizált alkalmazottak kezében volt tehát, de facto, a társaság Kelet-Indiákon történő élete és a londoni központ és az „európai irányelveik, politikájuk” egy módon irrelevánssá, olykor negatív hatásúvá váltak, mivel nem tudtak lépést tartani az ázsiai történésekkel.³¹¹ Ehhez hozzájárult a levelezés hiánya vagy késedelme, amely sokszor nyugtalanító lehetett.³¹² Emiatt több konfliktus is adódott, annak ellenére, hogy a társaság egy funkcionáló levelező-, információs- és adatgyűjtő rendszerrel rendelkezett.³¹³ Itt kerülnek megint előtérbe, a privát kereskedelem további fontos funkciói.

A magánkereskedelem decentralizáltsága és a társaság kereskedelmének párhuzamossága, flexibilitása hozzájárult a terjeszkedésének, adaptációjának és szociális hálózatának sikerességéhez.³¹⁴ Emellett nagyobb vagyonszerzés lehetőségével is kecsegtetett, ami miatt az alkalmazottak akár tovább is hajlandóak voltak a keleti térségben maradni, valamint az ily módon megközelített kikötők is részévé váltak a társaság egyre növekvő kereskedelmi, piaci hálózatának.³¹⁵ A társaság modellje sikeressé vált és a tehetségnek nyitott volt a ranglétra.³¹⁶ A prioritást az egyéni és általa a társasági vagyonszerzés adta, a gyakorlati kereskedőknek gazdasági és nem vallási céljaik voltak, míg az elméleti vezetők Londonban másképp gondolkoztak. A kihelyezett angol ágensek, lerakat vezetők inkább az angol alkalmazottak vallási életét, protestáns populáció megtartását helyezték előbbre, mint a helyi populáció megtérítését.

Látható már az előző fejezetben említett önkormányzat szabályzásából is, hogy Madrász, ahogy a szubkontinens túlnyomó része is, kevert népeiséggel rendelkezett. A keresztény populáció sem volt egységes: protestáns, katolikus, ortodox, valamint ezeknek több felekezete is megtalálható volt itt. Ennek a kevert populációnak az egyik hatása a vegyes házasságok általánossá válása volt. Az angol protestánsok száma a szubkontinensen nem növekedett nagy mértékben, a több etnikumú, vallású területen kisebbségben voltak. A

³⁰⁹ Roy p. 147.

³¹⁰ Erikson p. 5.

³¹¹ Poole p. 140.

³¹² Stern 2017 p. 110.

³¹³ Aslanian 2011 pp. 99-100.

³¹⁴ Erikson p. 5.

³¹⁵ Uo.

³¹⁶ Das pp. XXV-XXVI.

portugálok, franciák többsége katolikus, a helyiek hinduk, muszlimok, más vallásúak voltak, az örmény és zsidó diaszpóra is a saját vallását követte és a vegyes házasságok által sem növekedett an angol protestánsok száma.

Angliára visszatérve, az 1688-1689-es angliai dicsőséges forradalom után a megerősödő parlament és az új uralkodók (III. Orániai Vilmos és felesége, II. Mária) helyzete több aspektusból rendezetlen maradt és éppen egy ilyen helyzet volt az Angol Kelet-indiai Társaság kérdése. A dicsőséges forradalom 1688 őszi történéseinek híre Bombaybe csak 1689 decemberére jutott el, az is egy holland hajóról, így ezt gyanúsnak tekintették, és az első hivatalos információkat a koronázásról (1689. április 11.) csak 1690 május 28 -án kapták meg.³¹⁷

III. Vilmos koráig a külföldi kereskedelemmel foglalkozó társaságoknak a kiváltságlevelét, monopóliumát királyi fenség adta ki, de onnantól kezdve a parlament is igényt tartott erre a jogra.³¹⁸ A parlament egy része, hogy érvényesítse erejét, egy új társaságot támogatott, amelynek már a parlamentnek is megfelelő kiváltságlevelet adhattak ki. A parlament kiadott egy „vádlistát”, amely 13 cikkelyből állt, mely több szempontból megkérdőjelezi a „régii” társaság működésének jogosultságát és kiváltságainak hatásköreinek túllépéseit. A társaság cikkelyeként válaszol a vádakra, és itt amellet, hogy érveltek a kelettel kapcsolatos tudásukkal, kapcsolataikkal, ismereteikkel, tapasztalataikkal, a létrehozott önkormányzatukban jelen lévő zsidók és a településen lévő örmény kereskedelmi diaszpórával való kapcsolatait is megvédték.³¹⁹

Az Angol Kelet-indiai Társaság a 17. és a korai 18. század egyik fő angol tengeri kereskedelmi társasága és különböző politikai- és gazdasági szempontból vagy éppen nagyon fontos volt a nemzet jólétéért vagy pont éppenséggel a nemzeti vagyon kimerítésében játszott nagy szerepet.³²⁰ A társaság kritikusan ellen azonban nagy érv volt, hogy hasznos volt a nemzetnek mivel rengeteg tárgyat importált. A társaság ásványokat, élelmiszert, állatokat, különleges és mindennapi tárgyakat vitt vissza Európába, valamint már a kezdeti időszakban elkezdtek feljegyezni adatokat, információkat a hajóutakról, Ázsiáról, melyek megalapozták a társaság tudását az elkövetkezendő évszázadokra. Ugyanakkor a nagy mennyiségű nemesfém export és negatív hatása például az angol textiliparra rossz fényt is vetett a társaságra.

³¹⁷ Stern 2017 p. 113.

³¹⁸ Bohun p. 65.

³¹⁹ East India Company (I.) p. 2.

³²⁰ Ogborn p. XVII.

John Flavel, 17. századi angol puritán presbiteriánus lelkipásztor, is bizonyára negatívan láthatta a kelet lelki hatásait, ahogy az a következő idézetből is érzékelhető, amely a „Navigation Spiritualized: Or, A New Compass for Seaman” vagyis, „Navigáció Spirituálizálva: Avagy, egy új iránytű tengerészeknek” című munkájában található.

„Nagyon nyomta a szívem, hogy mely és mennyi bűnös csábításnak vagytok kitéve a külföldi országokban, ahol nincsenek törvényes jogorvoslatok, sok bűvös tárgy van és a kísértés erősebb [...] az eltitkolás reményében. Valóban, egy ember, akinek a szíve nincsen átítatva alaposan vallással és istenfélelemmel, ha ilyen társaságban részt venne [...] anélkül, hogy beszennyeződne bűneikkel [...] az oly nagy csoda lenne, mint ha három gyermek jönne ki egy tüzes kemencéből anélkül, hogy egy hajuk szála is> meggörbült volna vagy, hogy a ruhájuk tűz illatú lenne.”³²¹

A vallási térítéssel kapcsolatosan a társaság sokszor élt azzal az érveléssel, – aminek alapja is volt – hogy a társaság Indiában szolgáló alkalmazottai, ottani ága, az ázsiai, indiai szokásokat, helyzeteket, elitet, vallási színteret sokkal jobban ismeri, mint bármelyik más angolai „külsős” (nem társasági) – mint például a parlament tagjai.³²² Ezért még ha a „londoni ág” és az angol szintén még (habár nem a kezdetektől) meg is volt a vágy, akarat, hogy az indiai területeken élő népességet megtérítsék, a konkrét helyszínen lévők, akarva, akaratlanul sem voltak ugyanezen a véleményen. Azonban látható Flavel fenti idézetéből is, hogy saját vallásosságuk megtartása fontos szemponttá vált, mivel sokan úgy tartották, hogy a keleti kincseivel együtt a bűnbeesések száma is növekszik.

A parlament, a király és a társaság közti vita elhúzódott. Az 1690-es évek elején, több éves egyezkedések után a régi társaságnak kiadták a felmondási határozatot, de az új társasággal évekig párhuzamosan működött, míg végül 1709-ben egyesültek, létrehozva, a már sokkal jobban hírhedt és expanzív Egyesült Brit Kelet-indiai Társaságot.³²³

Összegezve, az Angol Kelet-indiai Társaság madrászi és londoni vallási mentalitásának kettőssége, különbözősége az európai és az indiai szubkontinenseken lévő különböző kulturális-, vallási-, társadalmi szokásokból, valamint a távolság és a társaság Indiába helyezett alkalmazottai adaptív képességeiből, flexibilitásából, „autonómiájából” adódott. A későbbi „újonnan” született egyesített társaság idején már jobban érzékelhetővé válik, hogy a cél már nem csak a keleti kincsek megszerzése, hanem egy komolyabb birodalmi célirányosság is kibontakozik.

³²¹ Flavel p. 384.

³²² East India Company (I.) p. 3.

³²³ East India Company (III.) p. VII.

6.1. A társaság az ázsiai sokszínűségben:

Figyelembe kell venni – amennyire lehetséges az adott kérdés, téma teljességének vizsgálatáért – azt a kulturális-, vallási-, társadalmi-, mentalitásbeli háttérrel, amelyből az Angol Kelet-indiai Társaság „indult” és amelybe „megérkezett”. A földrajzi „felfedezések”, a hajózás fejlődése, az új tengeri-, óceáni utak kialakulása a kora újkortól kezdve megerősítette, „gyakoribbá, közelebbé tette”, egy módon, képzeletben „összezsugorította” a földet. „Az európai kelet-indiai társaságok szimbólumai, manifesztációi voltak azon új fejleményeknek, fejlődés(ek)nek, amelyek a nyugati nemzetek (nations) történelmében játszódtak le a 17. század óta. Ezek közé tartozik a hajóépítészet művészete (art), a navigáció, az újvilági kolóniák és az, hogy képesek voltak olyan vállalkozásokat szervezni és menedzselni, melyek távoli kereskedelemmel foglalkoztak, valamint ez új pénzügyi intézetek formájában is jelentkezett. A kereskedelmi társaságok mindezekhez és további fejlődésükhöz hozzájárultak.”³²⁴

Hozzá kell tenni, hogy nem teljesen volt ismeretlen az ázsiai, afrikai szféra, összeköttetés addig is volt, de ekkor már birodalmi aspektusok is közrejátszottak a globalizálódásban és egy módon „közvetlenebbül”, megfoghatóbbá vált a „csodás keleti egzotikum”. Még akkor is, ha luxuscikkeknek minősülő áruval kereskedtek, melyeket kezdetben csak az elit értékelhetett, a társaság hajó igényével, melyhez mesterek és alsóbb rétegek járultak hozzá és alkalmazottak sorával több társadalmi réteg részese lett a keleti (és nyugati) afféroknek és emiatt elkezdődhetett egy birodalmi kollektív tudat kialakulása is.

A Kelet-Indiákon a 17. századi, sőt a mai napig is majd minden téren diverzitás lelhető fel. Diverzitás és egység mást és mást jelent európai szemmel és más kultúrákból kiindulva. Ez a jellemző, általános „egységes” diverzitás (vallási, etnikai) magában hordozza a kölcsönhatások, konfliktusok, háborúk, de ugyanúgy a békés egymás mellett élés „szokását” is. Ahogy az indiai szubkontinens, úgy a szigetvilág sem volt egységes vallásilag, sem etnikailag. Jáva szigetén például keresztény és muszlim vallási vezetők is jelen voltak, de ennek ellenére a népesség saját helyi vallásait is megtartotta.³²⁵

Az Angol Kelet-indiai Társaságon keresztül rengeteg hatás és kölcsönhatás érte Angliát és minden kikötőt, területet ahová beléptek. Az társaságot nem csak egy kereskedelmi társaságként, vagy kereskedők csoportosulásként kell számontartani a 17. század első

³²⁴ Chaudhuri p. 462.

³²⁵ Kerr pp. 144-146.

harmadától, de mint egy potenciális politikai alakulatot, mely már ekkor is egy szinten autonóm, sajátos módszerekkel működött a térségben.

A 17. század közepe táján a társaság több háborúban is részt vett a térségben, itt kiváltképpen még fő európai riválisával szemben, a Holland Kelet-indiai Társaság ellen. Az I-II angol-holland háborúk (1652-1654, 1665-1667) békekötései nagymértékben befolyásolták a későbbi gyarmati történelmet. Ezek közül fontos megemlíteni, hogy Run szigetét³²⁶, amely a Banda szigetek (mai Indonéz szigetvilág) tagja és az egyik legfontosabb szerecsendió lelőhely, „fűszer-sziget” volt, az 1610-1620-as évek közt négy évnyi háború után, csellel, angol kézről holland fennhatóság alá került, de csak a II. angol-holland háború békekötésénél (bredai békeszerződés, 1667) került hivatalosan is holland kézbe, és csak Új-Hollandia egy részéért (mai Manhattan szigetért, New Yorkért) cserébe.

Visszatérve az Angol Kelet-indiai Társaság növekedésére, a hatalmi harcok a hollandokkal és a szigetvilágból és azzal együtt a Fűszer-szigetektől való kiszorulás végett a társaság immár az indiai szubkontinensre „koncentrálhatott”. Már a 17. század elején, 1608-ban lerakatot létesítettek Szúratban (Mogul engedéllyel) a szubkontinens nyugati partvidékén és több, kisebb településen. Viszont a század közepétől egyre több és erősebb lerakatokat hoztak létre, egyeseket erődítésekkel együtt. Ezek a lerakatok a későbbiekben erősödni fognak, kiváltságaik és erejük növekedésével egészen addig, hogy a 18. század közepe táján már területiállás, politikai hatalommá, majd hogyanem önálló, autonóm állam alakulattá erősödött a társaság és annak irányítása alatt az a terület, mely nominálisan a Brit Birodalom részeként, gyarmataként létezett és amely később a birodalom ékköve lett.

A brit kormány csak a szipojlázadás (1857) után erősítette meg, tette közvetlenebbé hatalmát India felett, amikor a Brit Kelet-indiai Társaságot feloszlatták. Az a tézis, hogy a társaság már ekkor, a 17. században önállóbb, más megközelítés, mint a fő irányvonal ezen téma kutatásában.

A társaság története, vallással kapcsolatos hozzáállása nem ismerhető meg teljesen a szekulárisabb világ – a politika, gazdaság, diplomácia – vizsgálata nélkül, melyre későbbi fejezetekben fog sor kerülni. Szükségesnek tartom a vallás kiemelését és megvilágítását ahhoz, hogy egy komplexebb képet kaphassunk arról hogyan is válhatott a társaság oly nagyhatalommá a térségben – és a vallásokhoz való hozzáállás ehhez hozzájárulhatott.

Erre a korszakra már a nagymértékben keresztény Európában maga a nyugati kereszténység „szétszakadt”, és a protestáns irányzatok megerősödtek, teret nyertek. Az

³²⁶ A Banda szigetek fontos fűszer lelőhelyek voltak, Run szigetén nagy mennyiségű szerecsendió termett, míg a hollandok ki nem vágják a növényeket.

apokalipszis elméletekben az Antikrisztus már nem csak a pápa személyekéként jelenhetett meg, de az Oszmán Birodalom is efféle színezetet kapott. Az Oszmán Birodalom hódításai és az iszlamizációs próbálkozások ellenére a kereszténység megmaradt Európában, sőt a birodalmon belül is maradtak keresztények és más vallásúak is.

Ebből az egységesebb vallási-mentalitásbeli háttérből érkező érdekesnek tekinthető az európaiak hozzáállása az indiai szférában található több szultánátushoz, királysághoz és birodalomhoz, melyek közül jó pár az iszlám vallást követte. Hozzá kell azonban tenni, hogy az ide érkező európai emberek, olyan, többségben nyugat-európai országokból jöttek, amik nem tartoztak közvetlenül az Oszmán Birodalom háborús zónájába, *actio radius*ába.

A primer források ezen vallási témához elsősorban szekulárisak, az Angol Kelet-indiai Társaság alkalmazottainak naplói, levelezései („társasági írások”), az indiai angol lerakatok, települések jegyzőkönyvei, valamint a társaság központjából kiadott rendeletek, közlemények, valamint kiváltságlevelék és az angol parlament és a társaság írásos vitái, a madrászi angol önkormányzat gyűlésének jegyzőkönyvei és egyes útleírások, útinaplók. A szekunder források ehhez az egyes vallásokkal, közösségekkel, diaszpórákkal és a társaság különböző aspektusaival foglalkozó szakirodalom.

Míg a felekezeti hovatartozás megfigyelése egyszerűbbnek tűnhet, ez az indiai szférában nehezebb, itt már nem csak a keresztény vallásnak különböző felekezetei voltak jelen, mint Európában³²⁷ hanem több vallás és azon belüli különböző irányzatok is. Így, itt a teljesség igénye nélkül legfőképpen azon vallási közösségekről írok, amelyekkel az Angol Kelet-indiai Társaság találkozott, kapcsolatot tartott fenn és együttműködött a 17. század folyamán. Ebből kiindulva esetleg jobban megismerhető lesz, hogy a vallási tolerancia, vallási-, kulturális-, transzkulturális hatások milyen mértékűek voltak ebben a korszakban. Nem elfelejtendő, hogy a kultúrákon átívelő kapcsolatok, még ha kereskedelmileg aktívak is, nem jelenti, hogy barátiak lennének, a forrásokban sokszor előfordulnak etnikai előítéletek, negatív sztereotípiák, bizalmatlanság és ellenséges retorika és tényleges agresszió is.³²⁸ Az európai országok közötti rivalizáció elért a Kelet-Indiákra is, ahol már az ázsiai, helyi erőkkel szemben is versengeni kellett és a folyamatos európai előretörés ellenére is megmaradtak bizonyos sztereotípiák a helyeikkel szemben.³²⁹

A társaság a kereskedelmen keresztül egy fajta módon kapcsolódott a helyi társadalom minden rétegéhez. Az angol-indiai vallási közösségek kapcsolódási pontjainak helyszíneit

³²⁷ Természetesen a hódító Oszmán Birodalom és a kisebb vallási közösségek is jelen voltak a 17. századi Európában, itt a keresztény vallás dominanciájára gondoltam, a *Respublica Christiana*t is észben tartva.

³²⁸ van Meersbergen p. 12.; pp. 19-20.

³²⁹ Uo. pp. 20-22.

leszükíteném, egyes lerakatokra (factory³³⁰), hajókra és a környezetükben ismert és velük együttműködő közösségekre. Az Angol Kelet-indiai Társaság és az indiai szubkontinens vallásai, vallási közösségei közötti kapcsolatokat röviden összegezném és a társaság hozzáállását saját hitéhez és a helyi vallásokhoz. A társaság prioritása a 17. században elsősorban gazdasági volt még ekkor és habár gyorsan nagy profitra tettek szert, sokszor a csőd szelére kerültek ebben a „korai” 100 évben. Ebben az időszakban a társaság az indiai szubkontinensen nem igazán lépett fel térítési szándékkal – sok más korabeli társasággal ellentétben. Más részről ez még korai időszaka a társaságnak és ekkor még nem is rendelkezett olyan privilégiumokkal és erővel sem, amelyek lehetőséget nyújthattak volna ilyesfajta érdekeiket, szándékaikat biztosítani.

Az Angol Kelet-indiai Társaság jelenlétének területein a szubkontinensen a vallási tolerancia mellett párhuzamosan jelen voltak a szegregáció egyes formái, valamint a kommunalizmusra is akadnak már itt példák. A kommunalizmus, mint hatalmi eszköz és stratégia, sokáig jelen volt az angol, brit imperialista, gyarmati politikában. Ennek során egy adott területen élő, általában kevert, vegyes lakosságnak a kisebbségi (vallási, etnikai, etnovallási) csoportjait emelték fel a politikába, hierarchiába és részesítették előnyben, privilégiumokban. Az indiai kereskedőkkel, belső kereskedelemmel kapcsolatban sajnos kevesebb kutatás készült egyelőre, az európai- és a gyarmati központú „európai világtörténelem” miatt.

A következőkben említendő vallások, felekezetek nem teljes listája az ott található vallási színtérnek. Ahhoz, hogy a társaság 17. századi működése, története, majd a későbbi évszázadokban történt és kialakult helyzetek és a 20. századi problémák (köztük a világháborúk) és az erősödő dekolonizációs korszak átláthatóbb legyen, létfontosságú – még akkor is ha a szekuláris világ kezdett teret nyerni – a vallás és a vele sokszor együtt járó (etnikai, vallási) identitás. Megemlítendő, hogy a több százéves „együttműködés” és „együttélés” vagy „egymás mellett élés” egyaránt idő volt mindenfélnek a tapasztalatszerzésre más vallások, kultúrák, birodalmak és stratégiák terén.

³³⁰ Kaislaniemi p. 61: A factory elnevezés a portugál feitoria szóból eredeztethető.

6.2. A társaság és a helyeik vallásosságának kérdése:

Kutatásom céljához úgy gondolom szükséges bemutatni, még ha csak nagy körvonalokban is, a többi, indiai szubkontinensen fellelhető vallást, felekezetet, amelyek kapcsolatba kerültek, kerülhettek az angolokkal a 17. században. Az itt említett különböző vallások, irányzatok nem fedik le az összes ott fellelhető közösséget, de a források és a feljegyzések alapján ismert kapcsolatokat, hatásokat kiváltó egyes vallásokról, felekezetekről írnék bővebben, hogy látható, legyen, hogy mennyi vallási és kulturális hatásnak voltak voltak kitéve az angolok és, hogy az egymásra ható kölcsönhatások mellett, mennyire fontos volt saját európai kereszténység megtartása.

A társaság kapcsolata a helyeikkel mindenképpen sokrétű. Évszázados ott létük alatt beleszövödtek (akár erőszakkal is) a helyi milieube. A korai időszakban azonban még az „ismerkedés” fázisában volt a társaság a helyi erőkkel és az ázsiai lakossággal. Az nem meglepő, hogy leginkább gazdasági kapcsolataikról maradtak fenn források, de mindazonáltal megkerülhetetlen tény, hogy „egymás mellett éltek” a társaságiak és a lerakatokban élő, kereskedő, dolgozó egyének.

Ez itt megemlített indiai vallási közösségek, azok, amelyek a leginkább kapcsolódtak a társasághoz vagy befolyással voltak rájuk. A csoportok közt egy módon kivétel a szikhkek közössége, mivel ők leginkább saját vallásuknak és közösségüknek fenntartásáért és túléléséért küzdöttek a Mogul birodalommal, amelynek hatásaképpen a birodalom gyengülni kezdett és azáltal is a későbbi Brit Kelet-indiai Társaság előnyre tudott szert tenni az indiai szubkontinens változó politikai helyzetében a 18. század folyamán.

Az Angol Kelet-indiai Társaság alkalmazottainak nagy részének az identitása, vallása megőrződött a különböző népcsoportokkal való együttélés során (és későbbi birodalmuk alatt is). A vallás és vallási térítés szempontjából különböző módokon álltak a hitbeli sokszínűséghez Indiában és Angliában. A vallás mindenre kiter és kihat, identitás képző faktorról rendelkezik, sok esetben nem magánügy az adott korszakban, de az angol evangelizáció a szubkontinensen sokáig passzív maradt. Erről James Anderson, Viktória királynő egyik káplánja, az Angol Egyház külföldi történelmének szentelt munkájában arra utal, hogy az angolok, a külföldi körülmények miatt nem tartották fontosnak keresztény mivoltuknak demonstrálását és ez sok „gonoszságnak” volt forrása.³³¹

³³¹ Anderson p. 269.

Az Angol Kelet-indiai Társaság tudása a helyi vallásokról nagy részben abban merült ki, amelyeket a kereskedelmük alatt megismertek. A prédikációk szerzői ezekből építkeztek, valamint saját tapasztalataikból és a különböző útleírásokból, naplókából, beszámolókból.

A helyi kereskedők etnikailag, vallásilag különböző háttérrel rendelkeztek. A hinduknál a kereskedő kaszt tagjai és többen a dzsainizmus követői közül, muszlimok, az örmények és a zsidók valamint több európai, ázsiai etnikum képviselői is jelen voltak. A társaságok egyes embereken keresztül kerültek kapcsolatba a helyi kereskedőkkel, hálózatokkal, az összekötők sokszor bankárok vagy pénzváltók, kiemelt kereskedők, vezetők, fordítók, tehát befolyásos emberek voltak.³³²

Egy kiemelhető eset ezzel kapcsolatosan Jadow története. Szúratban és Madrászban több hindu kereskedővel fontos kapcsolatot építettek ki a társaság emberei, melynek nem csak gazdasági aspektusai voltak, de a kalmárok mintegy közvetítőként is működtek a hindu lakosság és az angolok között. Ilyen volt Jadow is – akinek teljes, valódi nevét homály fedi – aki 1608 és 1635 közt állt kapcsolatban a társasággal, üzletkötőként (*broker*)³³³, de együtt is lakott, kalandozott az angolokkal, valamint kultúrák közti közvetítőként is szolgált, amelybe beletartozott a Mogul udvari etikett és a diplomáciai ajándékozás ismerete.³³⁴

Jadow egy fontos láncszem volt a régi és az új ágensek közt, aki nélkül a túlélés nehezebb lett volna. Henry Middleton, a társaság egyik korai kapitánya, utasításokat hagyott, levelekben, amelyeket Jadow-ra és más helyiekre bízta, míg az új angol hajók meg nem érkeztek és ők voltak a közvetítők az újonnan érkezők felé és ilyen értelemben, a korai időszakban, a társaság folyamatosága jobban függött a helyi ágensektől, mint az angoloktól.³³⁵ Jadow története érdekes kérdést vet fel az üzletkötők státuszát illetően. A helyeik nem csak egy társaságnak vagy embernek dolgozhattak.³³⁶ Jadow egyszer börtönbe került angol üzletkötőként, de a Mogulok nem végezték ki és csak egy angol engedtek eljárni az ügyében, vagyis egy transznacionális társaság embere kellett intézkedjen egy helyi ügyben. Jadow Mogul alattvaló volt és kereskedő Szúratban, de társasági alkalmazásában és nemzetközi kapcsolatokkal. A társaságok (az angol, holland és mások is) részben éreztek valamilyen felelősséget helyi embereik iránt. Így a közvetítők egy fajta szürke zónában voltak a helyiek és a külföldiek között³³⁷

³³² Markovits p. 146.

³³³ A bróker itt azokat az egyéneket jelentette, akik ágensekként, összekötőkként dolgozhattak különböző termelők, a helyiek és a társaságok között.

³³⁴ Sen p. 43.; pp. 46-47.

³³⁵ Uo. p. 50.

³³⁶ Uo. p. 45.

³³⁷ Uo. pp. 53-54.

A kereskedők nem csak árucserével foglalkoztak, hanem megrendelésekkel, pénzügyekben is jelen voltak, kölcsönadtak, bankárok, váltók lehettek, adóbérlettel rendelkezettek, kicsi, de erős réteg volt, mely nagy hatással volt a gazdaságra és így közvetve a világkereskedelemre³³⁸ és közrejátszhattak az Angol Kelet-indiai Társaság működésére Ázsiában.

Két fő csoportra oszthatóak a korai társaságot segítő helyiek. Az egyik a lascarok, vagyis az indiai matrózok, akik eredetileg jobb fizetést is kaphattak, helyismeretük, valamint az angolok nagy halálozási rátája miatt, amely olykor sürgős új legénységeket követelt. A másik csoport a már említett, üzletkötők és a fordítók vagy közvetítők, akiket sokszor baniannak (hindu kereskedőnek) neveztek. A társaság hindu kapcsolatokkal is rendelkezett, de a banianok nem feltétlenül a vaishya varna tagjai, dzsainok is beletartozhattak, amely miatt a külföldieknek még nehezebb volt különbséget tenniük az egyes csoportok között. Specifikus kasztra és vallási identitásra, de főképp a muszlim kereskedőktől való megkülönböztetésre használták az angolok ezt az elnevezést.

A banianok voltak a fiskális rendszer alapjai Szúratban. A bania shroffok vagy saraffok³³⁹ rég felállítottak egy pénzmozgósító rendszert, hundit használva, amelyeket váltóként használtak, (más városba, más valakinek) így a pénz valóságban nem kellett elmozduljon. Emellett valutaváltóként is működtek, főleg, amikor a Mogul pénzverdék nem tudták fenntartani a lépést a kereslettel, de főképp az áruk mozgósításával foglalkoztak, amelyekben oly mértékű függetlenséget mutattak, hogy a társaság kellett alkalmazkodjon hozzájuk.³⁴⁰

A helyi értelmiség, poliglottaként, sokat segített a társaságnak. Alkalmazásuk alatt fordítókként, írnokokként, jogi szakemberekként dolgoztak általában az adminisztrációban.³⁴¹ Sokszor a társaság olyan egyéneket keresett, akik már több nyelven tudtak. Voltak alkalmazottak, akik tudtak törökül, a levantei kereskedelem miatt, és ez a Mogul udvarban hasznos volt, de nem mindenki volt többnyelvű. Rengeteg nyelven beszéltek a szubkontinensen, így a perzsa vagy a török tudás önmagában nem volt feltétlenül elegendő, de például Anglia első nagykövete sem beszélt egy keleti nyelven sem.”³⁴² A kereskedők többnyelvűsége nem volt újkeletű igény és már gyakornokként (Európában)– a latin mellett –

³³⁸ Markovits p. 159.

³³⁹ Pénzügyi szolgáltatásokkal foglalkozó személy, főleg Dél-kelet Ázsiában a Közel-Keleten az újkorban, valamint a gyarmati időszakban.

³⁴⁰ Sen p. 44.

³⁴¹ Raj p. 253.

³⁴² Sen p. 52.

akár több európai nyelven megtanulhattak, tehát mire Ázsiába érkeztek spanyolul vagy portugálul is tudhattak vagy akár az észak-afrikai- vagy levantei kereskedelem miatt akár arabul vagy törökül is, de általánosan elmondható, hogy a helyi lingua franca-k, helyi dialektusok, kereskedői zsargonok és mindennapi szavak sokakra ráragadt, de ez nem jelentette feltétlenül, hogy írni, olvasni, beszélni tudtak volna rendszeresen ezeken a nyelveken.³⁴³ A fordítók sokszor közvetítők is voltak, így létfontosságúak voltak, azonban a „saját” társasági fordítók kinevelése sosem volt annyira sikeres, hogy ne keljen külsősöket felfogadni.³⁴⁴

Arról, hogy milyen etnikumú, vallású, anyanyelvi, ethnovallási csoportok voltak jelen az adott korban és hogy a különböző csoportokkal az Angol Kelet-indiai Társaság milyen kapcsolatban volt, fontos „adaléka” a kora újkori merkantilista globalizálódó kereskedelemnek. Fontos rávilágítani, hogy habár a kereskedelmi szándék vezette a társaságot sok, ezen túl ívelő kapcsolat, ismeret alakult ki a keleti szférában, amely, még ha nem is globálisan, de nagy befolyással volt a történelemre. Ezért is fontos, hogy ne csak a globális kereskedelem újkori szakaszára koncentráljanak a kutatások, hanem egy sokkal emberközpontibb szemszöveget is vizsgáljanak. Itt a vallásosság kerül előtérbe az újkori multikulturális gazdasági társaságnál.

A protestáns hatalmak közül kutatásom az angolokra koncentrál, azon belül is egy elsődlegesen kereskedelmi társaságra, de így is rengeteget tudhatunk meg a saját és a körülöttük élők vallásáról, vallásosságáról az adott korban. Fontos műveknek tekintem ebből a szempontból Ovington és Terry műveit, akik az egyház emberiként, a társaságot szolgálva érkeztek a Kelet-Indiákba.

A kora újkori indiai szubkontinensen is megjelenő, jelenlévő vallások közül többek között a kereszténység, a judaizmus, az örmény ortodoxról és az iszlám volt jelen Európában is ebben a periódusban és egyes indiai közösségek kapcsolatban álltak az Angol Kelet-indiai Társasággal. Természetesen az összes ekkor létező körzetet, szentélyt, vallási szokást nem ismerték meg az angolok és az akkor kelet-indiai térségként ismert terület vallásossága máig igen összetett. Rengeteg vallás, hit, babona volt jelen a térségben a 17. században az animizmustól kezdve az akkor nem régiben megalapított angol protestánsig.

Kereskedelmi társaságként a tolerancia, főleg idegen környezetben, nagyon fontos volt céljaik eléréséhez. A diffúzionizmust megemlítve felmerül a kérdés, hogy vallási diffúzionizmusról is lehet-e szó? A válasz röviden az, hogy igen. A kereszténység relokációs

³⁴³ Kaislaniemi p. 62.

³⁴⁴ Uo. p. 64.

diffúzionizmussal való terjesztése itt is jelen volt, már a kora újkori európai kirajzások előtt, még ha csak kis mértékben is.

A vallási, felekezeti tolerancia több kategóriába sorolható a társaság területein. Az első kategória egy semleges, neutrális hozzáállás, vagyis a társaság nem avatkozott bele az egyes vallások gyakorlásába. A második kategóriába tartozik a felekezetek, vallások egy fajta támogatása például az örmények esetében az 1688-as egyezményükben a társaság azt ígérte, hogy telket biztosítanak, segédkeznek templomépítésben, és vallási vezetőt is fizetnek nekik³⁴⁵ – ezt az ígéretet valószínűleg elősegítette, hogy az örmény Nor (Új) Julfa központú kereskedő hálózatok a Perzsa Birodalom selyemkereskedelmével foglalkoztak, mellyel így az angolok is biztosabb kapcsolatokat véltek kiépíteni.³⁴⁶

Ehhez kapcsolódóan fontos megemlíteni, főleg, ha felekezetről és identitásról van szó a 17. századi indiai szubkontinensen, a diaszpórákat. Ezek közül főleg a zsidó és az örmény közösségeket emelném ki. Diaszpórához minimum három generációs jelenlét kell az adott területen. Ezek közt kereskedelmi diaszpórák (trade diaspora) is előfordultak, melyek erősítették az etnikai gazdaságukat (ethnic economy). Ezen közösségek később birodalmi kisebbségek lettek, de sokszor magas pozícióba kerülhettek egyes tagjaik. Az indiai szubkontinens keleti partvidékén található madrászi örmény diaszpóra tagjaival az Angol Kelet-indiai Társaság 1688-ban kötött megállapodást – a szerződés szövege szerint az egész örmény „nemzet” nevében – mely értelmében az angol alattvalókkal egyenlő vallási és letelepedési jogokat, szabad utazási lehetőséget és korlátlan hozzáférést adott a közhivatalokhoz a társaság.³⁴⁷ Az örményeket Madrászban is tekinthetjük közvetítő kisebbségnek (middlemen minority). A közvetítő kisebbségeket sokszor egy hiátus (status gap) betöltésére hívja be egy-egy uralkodó és kedvezményekkel, privilégiumokkal láthatják el őket. Sokszor természeti, politikai okok miatt jól jött mindkét félnek ez az (átmeneti) megoldás. Ezek a kisebbségek elősegíthették a hatalom stabilizálódását, gazdasági aktivitásuk modernizációs faktorként is szolgálhatott. Egy idő után azonban ezen kisebbségek sokszor bűnbakká váltak a többség szemében.

Az említett örmények már az európai jelenlét előtt éltek az indiai szubkontinensen. A madrászi örmény kereskedő diaszpóra viszont viszonylagosan fiatalabb volt. Ők a Szafavida uralkodó, I. Abbász sah idején kiépített főváros, Iszfahán melletti Új-Julfából érkeztek. Oda a sah idején hurcolták az örményeket 1604-1605 telén. Az ottani örmény diaszpóra idővel

³⁴⁵ Aslanian 2015 p. 202.

³⁴⁶ Kirkland p. 29.

³⁴⁷ Aslanian 2004 p. 50.

sikeressé vált, oly mértékben, hogy az Angol Kelet-indiai Társaság ellen licitáltak az iráni térség selyem kereskedelmi jogáért, amit meg is szereztek. Az angol kereskedők több szerződést is kötöttek az örményekkel a 17. század folyamán. Ennek egy része a kereskedelemről, áruszállításról, védelemről és különböző kedvezményekről szólt.

Ehhez hasonló diaszpórának tekinthetjük az ottani zsidó közösségeket. Több csoportjuk található meg a szubkontinensen, más-más eredet- és származástörténettel. A madrászi paradesi zsidók portugál származásúak voltak, de egyes csoportok Salamon király idejéig vagy a tíz elveszett törzshöz³⁴⁸ vezetik vissza eredettörténetüket, akiket az Újasszír Birodalom idején deportáltak keletre. Többen a drágakő kereskedelmet folytattak és egy részük fordítónak dolgozott a társaságnak. Őket dubashoknak (fordítónak, közvetítőnek) nevezték és sokszor indiai-zsidó vegyes házasságból származtak.

A társaság vallásokhoz való hozzáállását tehát az is mutatja, hogy különböző felekezeteknek, vallásoknak saját, bérelt területein engedélyezte vallási épületek építését, finanszírozását. A békés együttélés ellenére egyes vallások rítusai ellen voltak kifogások (például a hindu száti³⁴⁹ ellen) és konfliktusok is adódtak, de inkább pénzügyi, gazdasági, hatalmi és nem vallási, etnikai diszkriminációs indíttatású.

Az iszlám, hinduizmus, buddhizmus, kereszténység és egyéb ősi és helyi vallások mind jelen voltak egymás mellett. Ebbe a vallási kavalkádba érkeztek meg az európaiak. Az Angol Kelet-indiai Társaság madrászi „ága” nap, mint nap szembesült eme vallási sokszínűséggel, míg a hazaiak nem lehettek teljesen tisztában az ázsiai helyzettel, lehetőségekkel, környezettel. Míg a – főleg kontinentális – Európában a muszlim Oszmán Birodalom általánosan az Antikrisztus birodalmával, de minimum ellenségként volt tekintve, addig India egy része felett uralkodó Mogul Birodalom szintén iszlám vallású volt, így alapvetően maga az iszlám vallás és a muszlim lakosok, kereskedők irányába térítés nem történt, nem is volt valószínű, sem profitáló, sem lehetséges.³⁵⁰

Az angolokat sok esetben segítették a helyiek és erre az angoloknak szüksége is volt megerősödésükig és sok esetben a segítség és a támogatás kölcsönös volt. A vallási kérdés „elodázása, hanyagolása” – ha egyáltalán foglalkozniuk kellett volna ezzel – jó megoldás volt a társaság részéről, viszont a társaság londoni központjában erősen felmerült a vallási térítés gondolata.

³⁴⁸ KG 2Kir. 17:6: „És Hóseásnak kilenczedik esztendejében bevette Assiria királya Samariát, és elhurcolta az Izráelt Assiriába; és Halában és Háborban a Gózáni folyó mellett, és a Médek városaiban telepítette le őket.”

³⁴⁹ A száti rituálé a hindu vallásban az özvegyasszony önkéntes máglyahalála a férje halotti máglyáján.

³⁵⁰ Wheeler p. 23.

Az Angol Kelet-indiai Társaság az indiai szubkontinensen és a Kelet-Indiákon sem nagyon végzett vallási missziós tevékenységet a 17. században. Protestáns káplánok, lelkészek érkeztek ugyan az indiai angol lerakatokba, de nem igen foglalkoztak missziós tevékenységekkel. A hittérítés 1658-ban merült fel a társaságnál, de csak 1681. június 17-én hagyták jóvá.³⁵¹ Ehhez hozzá tartozott a keleti nyelvek tanulásának támogatása, ingyenes iskolák alapítása, pénz küldése vallásos könyvekre Ázsiában.³⁵² Azonban előfordultak áttérések angol részről is és arra is volt példa, hogy egy iszlám vallásra áttért angol vezetett oszmán támadást angol hajók ellen a Mediterrán tengeren, de akár az Atlanti-óceánon is.³⁵³

Mivel India számtalan vallásnak add otthont (például: kereszténység, hinduizmus, iszlám, buddhizmus, szikhizmus, judaizmus), az az „irányelv” a társaság ázsiai részéről, hogy ne foglalkozzon vallásos térítéssel, nagymértékben segített kialakítani és megtartani pozícióikat a térségben. Ennek csak egy ellenpéldája a portugál jezsuiták jelentős evangelizációs tevékenysége, mely miatt egyes uralkodók ki is tiltották őket és a kereskedelmi kiváltságokaikat is visszavonták. Copland is drasztikusan fogalmaz a portugálok erőteljes evangelizációs gyakorlatáról egyik prédikációjában, amikor arra próbálja felhívni a társaság figyelmét, hogy több időt kellene a hittérítésbe fektetniük a keleti területeken.³⁵⁴

Az indiai szubkontinensen jelenlévő kereszténységen belüli felekezetek mellett más, akár régebb óta jelenlévő vallások és hiedelmek is voltak, vannak. Főleg hindu és muszlim államok jellemezték ekkor a térséget. A hindu és a jelenlévő különböző népi vallások, hiedelmek, kereszténység, judaizmus, zoroasztrizmus mellett megjelent az iszlám és a kora újkorra már birodalmak, szultánátusok vallása lett a szubkontinensen. Edward Terry szerint *„Kelet-Indiában, mióta Tamerlane (Timur Lenk) meghódította, a helyiek keveredtek a mohamedánokkal, és annak ellenére, hogy számuk kevesebb a pogányokénál, ők parancsolnak [...] Ezek mellett, nagyszámú perzsa és tatár, akik mohamedánok vallásuk szerint, most már helyiekké váltak.”*³⁵⁵

Ez a vallás muszlim kereskedők és térítők, valamint hódítás (tehát felsőbb nyomás) által került a szubkontinensre és a délkelet-ázsiai szigetvilágba. Felhívnam a figyelmet egy fontos különbségre: míg a muszlim térítők, kereskedők „beolvadtak” a lakosságba, addig az európai hittérítők agresszívebbek, különállóbbak voltak, kereskedőik lerabolták, kizsákmányolták a

³⁵¹ O'Connor pp. 49-50.

³⁵² Uo. pp. 50-51.

³⁵³ Dalrymple p. 18.

³⁵⁴ Lásd Copland p. 30.

³⁵⁵ Terry 1777 p. 121.

területet, amely még több ellenszenvet váltott ki egyes területek lakosságából.³⁵⁶ Tehát, annak ellenére, hogy import vallásnak számított eleinte az iszlám, amikor az európaiak nagyszámban megérkeztek a területre már nagymértékben elterjedt a térségben.

Az iszlámnak, mint ismeretes, több ágazata is volt már a 17. században. A Mogul Birodalom uralkodó dinasztiája szunnita iszlám követő volt. Muszlim kereskedők éltek a már említett Madrász angol településén és nekik is „engedélyezve” volt a vallásgyakorlás, ugyanúgy, mint a hinduknak³⁵⁷ és egy mecset is épült a városban, az 1670-es években.³⁵⁸ A Mogul elit is részt vett a kereskedelemben³⁵⁹ és a társasággal is kötöttek üzleteket.

A 17. században a Mogul Birodalom elitje nagy részben muszlim volt és több törvényben is igyekeztek a népességet áttérésre buzdítani, kényszeríteni. A hindu lakosságból főleg az avarna, tehát a dalit (érinthetetlen) réteg tért át, mivel az iszlám több egyenlőséget és előmeneteli lehetőséget ígért számukra.

Terry az indiai szubkontinensen töltött ideje alatt megfigyelte a helyiek szokásait, viselkedését, megjelenését:

„A helyi kelet-indiaiak termete, olyan, mint a miénk, de általában nagyon egyenesek [...] Ennek egyik oka az lehet, hogy amikor alszanak [...] teljesen kinyújtják magukat, anélkül, hogy bármi megemelné fejüket [...] olíva színűek, olyan fekete hajjal, mint egy holló [...] Nem kedvelik a nagyon fehér vagy szőke férfiakat vagy nőket, mert (ahogy ők mondják) az a leprások színe, amely gyakori köztük.”³⁶⁰

Hajviseletükről a következőket írja:

„szokás a mohamedánoknál, hogy leborotválják összes hajukat fejükről, csak egy fürtöt hagynak [...] hogy Mohamed felhúzza őket a mennybe (ahogy ők szeretettel hiszik) [...] A hinduk is leborotválják hajukat, de ők az összeset, de kopaszságukat nem venni észre, mert fejükön folyton egy koszorúnyi keskeny callico³⁶¹ szövet van sokszor körbe tekerve, amelyet soha nem vesznek le, ahogy mi szoktuk üdvözléskor [...] A sokszori és gyakori borotválás miatt sok a kiváló borbély van köztük.”³⁶²

Önmagában a hindu vallás egyes aspektusai is kitesznek több monográfiát, a témát tekintve, azonban le kell szűkíteni a vallás ismertetését olyan részletekre, amellyel valamilyen szinten az Angol Kelet-indiai Társaság alkalmazottai találkoztak a 17. század folyamán. A

³⁵⁶ Crawford pp. 275-276.

³⁵⁷ Wheeler p. 23.

³⁵⁸ Muthiah 2004 p. 30.

³⁵⁹ Sen p. 42.

³⁶⁰ Terry 1777 p. 125.

³⁶¹ Callico vagy kalikó: egy fajta szőtt textil, általában pamutból.

³⁶² Terry 1777 p. 126.

forrásokból kiderül, hogy az angolok nagy része nem értette az elkülönülésük rendszerét, okát még saját településükön belül sem.

A hindu varnák (a portugál *casta* szóból kialakult kaszt elnevezés nem a legmegfelelőbb) közül (bráhmin, ksatrija, vaiszja, súdra vagy dalit) a társaság a ksatrija és a vaiszja réteggel volt leginkább kapcsolatban. A felső három varna férfi tagjai dvidzák, tehát kétszerszülöttek. A varnák sok alcsoporttal rendelkeznek és ezek mellett párhuzamosan léteznek dzsátik (djati) is, elméletben ezek endogám csoportok, általában örökletes foglalkozásokkal, adott hierarchiával, stabil, de nem állandó rendszerrel.³⁶³ Többnyire a ksatrija a gazdasági, agrár elit, a vaiszja a kereskedő, kézműves réteg. Hinduk másfajta kapcsolatban vagy alkalmazásban is álltak az európai társaságokkal, például 50 fő és vezetőjük az angolok védelme érdekében biztonsági funkciókat láttak el.³⁶⁴

A kereszténységre (és az iszlámra) sok hindu – főleg a dalit, tehát az érinthetetlenek avarnájába (varnán, kaszton kívüliek), csoportjába tartozók közül tértek át, főképp az egyenlőség és előmeneteli lehetőségek miatt.

Míg az angolok leginkább „toleránsnak” vagy érdektelennek mutatkoztak a helyi vallások, szokások, rituálék iránt, egy szertartás ellen nagyon is próbáltak tenni már a 17. századtól. Ez a száti, vagyis a hindu özvegyasszonyok „önfeláldozó” máglyahalál rituáléja. Egy korabeli orvos, utazó és társasági alkalmazott a következőket írja a szátiról: „*A mohamedánok eltemetik hallottaikat, a gentuek elégetik őket; és a férj lángjaiban a feleség felajánlja magát áldozatként (férje) szellemének, [...] fél örülten beveti magát a tűzbe, és ők nagy rönkökkel készek a máglya halmon tartani.*”³⁶⁵ Ez a szertartás több délkelet-ázsiai régióban megtalálható volt. A társaság több alkalmazottja a korszakban próbált tenni ellene, sőt egészen a 19. századig feszültség forrása volt az angolok és a hinduk között,³⁶⁶ és még a 20. század második felében is tudnak a rituálé gyakorlásáról és akkor is konfrontáció forrásává vált.

Visszatérve a 17. század második felére, Sir Streynsham Master madrászi vezetősége során betiltotta a száti gyakorlatát,³⁶⁷ de ennek nem volt nagy hatása, mivel, ha még a településen nem is annyira, de azon kívül folytatódta az ilyen rituálék. A társaság – annak ellenére, hogy sok állami szerepkört magáénak tudott – sem tudott ez ellen a hagyomány ellen sokat tenni, és mint látható, egészen a közel múltig van információ ilyen esetről. A tiltás ellenére folytatódta a szertartások, mely során önként vagy kevésbé önként, de az özvegyasszony feláldozta magát

³⁶³ Markovits p. 155.

³⁶⁴ Madhava p. 39.

³⁶⁵ Fryer p. 33.

³⁶⁶ Lewis p. 73.

³⁶⁷ Uo. p. 72.

halott férje máglyáján. Ekkoriban a hivatalos tiltás mellett az egyik társasági alkalmazott, Job Charnock azonban cselekedett is. Úgy tartják, hogy egy szátira „önként érkező” özvegyasszony szépségétől megbabonázva és annak látható máglya elleni ellenkezése miatt, Charnock kiszabadította és megmentette az asszonyt,³⁶⁸ végül összeházasodtak, több gyermekük született és szeretetben éltek le életüket.³⁶⁹

A buddhizmus elterjedt volt az indiai szubkontinensen, de több hódítási hullám miatt háttérbe szorult az adott korban és az Angol Kelet-indiai Társaság még nem nagyon találkozott buddhista szanghákkal (közösségekkel) ekkor és csak a 19. századra vált nyilvánvalóvá a briteknek, hogy a buddhizmus külön különálló vallás a hinduizmustól.³⁷⁰

Dzsainizmus is jelen volt a térségben, melyet sokszor az európaiak a hinduizmus egy szektájának vélték. A 16-17. században a Mogul Birodalom térnyerésével őket is üldözték, kivéve I. Akbar Mogul sah (1556-1605) ideje alatt, aki uralkodása idején vallási toleranciát hirdetett.

A párszik közösséget fontos megemlíteni, ha az Angol Kelet-indiai Társaság indiai szubkontinensen lévő, helyi kapcsolatairól van szó. A párszi diaszpóra, akik iráni zoroasztrák, az iszlamizáció elől, valamint kereskedelmi okokból telepedtek át a szubkontinensre, valószínűleg egy fajta kereskedelmi alkalmazkodás végett, az indiai és az iszlám világ között.³⁷¹ A párszik főképp India nyugati partjainál, Gudzsarát területén éltek a 17. században. Elnevezésük perzsát jelent, mely eredetükre világít rá. Ez egy etnovallási közösség, mely a középkorban, a 8-10. század körül érkezhettek az indiai szubkontinensre a Szasszanida Birodalomból, az iszlám terjeszkedése elől menekülve. Szentírásuk az Aveszta, avesztai nyelven (óiráni nyelvcsoport) íródott. Az Angol Kelet-indiai Társaság megérkezésével új lehetőségek nyíltak az addig leginkább földművelésből megélő párszi közösségeknek. Részben elűzött közösség is volt, de már évszázadok óta kereskedtek az indiai szubkontinensen. Kereskedelmi diaszpórákat alakítottak ki és részt vettek a Közel-Kelet és India kereskedelmében, tehát nem csak agrár, hanem kézműves közösségről is lehet beszélni már a tárgyalt korszakban.³⁷² Egyik főközpontjuk Szúrat volt, mely az indiai szubkontinens nyugati partjának egyik legfontosabb kikötője és kereskedelmi központja a 17. században. A szúratinak már kialakított hálózataik voltak áruk és nemesfém mozgósítására és erre az angol társaság is

³⁶⁸ Verne Gyula „Nyolcvan nap alatt a Föld körül” című könyvében is hasonló özvegyasszonyi máglyahaláltól mentik meg Auda hercegnőt a főhősök.

³⁶⁹ Hamilton p. 8.

³⁷⁰ Almond p. 7.

³⁷¹ Dobbin p. 79.

³⁷² Uo.

támaszkodott.³⁷³ Szúrat így az ázsiai belső kereskedelem egyik központja lett, összekötve a Távól-Keletet és az Arab-félszigetet.³⁷⁴

A párszik már 1600 előtt jelen voltak a térségben, főképp a mezőgazdaságban, de például sok hajóács is volt köztük és az európai kereskedelem nagy számban vonzotta őket oda.³⁷⁵ A Mogulok és az európai társaságok egyes párszikat főüzletkötökként alkalmazták, de saját kereskedelmet is folytattak, valamint a helyi kereskedőkkel is dolgoztak.³⁷⁶ Bombayban, például, állandó szövet szállítmány volt szükséges és a társaság szövöket kívánt bevonni a városba és velük együtt az üzletkötők is jöttek. Rastamji Manakji is ilyen ember volt. Először fordítóként, majd üzletkötökként tűnik fel több európai társaságnál, később a párszi közösség vezetője lett Szúratban. Az ő fia volt elméletileg az első párszi, aki Angliába ment, de a család több nemzedéken keresztül fellelhető maradt Bombay városában.³⁷⁷

A közösséget azért fontos megemlíteni, mert részt vettek a társaság kereskedelmében és magas tisztségekbe kerültek több angol indiai településen, nem csak az indiai szubkontinensen és kisebbségként sokáig fontosak voltak az angol birodalom hatalmi rendszerében.

Áttérve egy másik vallási csoportra, a szikhek közösségét, mely máig erőteljes, a 15. században alapították. A szikh szó jelentése tanítvány, vezetőjük a guru. Ez a monoteista hit a legújabb világvallásnak számít. Azért fontos megemlíteni őket mivel már korán ellenszenv alakult ki a Mogul Birodalom és a szikhek között. A közösség eredetének a hindu Bhakti mozgalmat tartják. A mozgalomnak több szektája volt és egyik fő lényege az volt, hogy a helyi nyelveken prédikáljanak, hogy elérhessék a tömegeket. Az első tanításokat Nának guru (1469-1539) – egy Bhakti szent – fogalmazta meg a 15-16. század folyamán. Vallásukban Vahegurunak (Waheguru) nevezik istenüket, mely alaktalan, időtlen, megfoghatatlan. Az emberekben öt fő gyengeséget tartanak számon, melyeket az „öt rablónak” neveznek, ezek a vágy, harag, irigység, kötődés és az ego. Hisznek a reinkarnációban és a toleranciában, mely több indiai vallásban – a hinduizmusban, dzsainizmusban – is megtalálható. Hitükben fontos az igazságos, erényes élet.

Második gurujuk, Angad guru, bevezette a gurmukhi ábécét, mely nagy népszerűsége tett szert. Az ötödik guru kivégzése után a szikhek elkezdtek militarizálódni. A nyolcadik guru hét éves korában halt meg. A 17. században a Mogul Birodalom iszlamizációs törekvései odáig vezettek, hogy két gurut is kivégeztek. A kilencedik guru mártírhalált halt, amikor kényszer

³⁷³ Sen p. 40., p. 43.

³⁷⁴ Uo. p. 41.

³⁷⁵ Roy p. 139.

³⁷⁶ Dobbin p. 77.

³⁷⁷ Uo. p. 80.

alatt sem tért át az iszlám hitre és ezzel a hindukat is védeni próbálta a további kényszerszertétéstől.

A guruk utódjukat maguk jelölik ki, nem öröklődő titulus volt. A tizedik guru kilenc évesen vált azzá (apja, a kilencedik guru, halála után). Ő támogatta a szikhek fegyverességét és több ütközetben is részt vett. Létrehozta a khálszát, mely a szikhek olyan csoportja mely feladata az ártatlan vallási üldözöttek védelme. A khálsza beavatás után a férfiak a Szing (*Singh*) (oroszlán), míg a nők a Kaur (hercegnő) titulust, nevet kapják meg és ez újjászületésnek minősül. Valószínűleg a Mogul üldözések miatt is, a közösségnek a tizedik – és egyben az utolsó emberi – guruja, utódjának egy könyvet, a Granth Száhib gurut tette meg, mely azóta is az egyetlen és élő gurunak számít. Ez a szentkönyvük, amely egyben az öröklött guru és amelynek jelenlétében már tartható vallásos szertartás.

Hamvasztásos temetést preferálnak. A szikheket militarizálódottság jellemzi, de elméleti vallásosságukból ez nem eredeztethető, maximum a védelmezés szempontjából. A Mogul Birodalom „hátszágában”, Pándzsáb (Punjab) területén alakult ki vallásuk eredeti központja. Annak ellenére, hogy a szikh vallás magában hordozza mind a hindu, mind a muszlim vallás egyes elemeit, mindkettőtől különbözik és nem valamelyiknek a „leágazása”. Az egyenlőség fontos része hitüknek, nem térítenek és úgy tartják egyetlen vallási hagyomány sem fedheti le az abszolút igazságot. A későbbi Szikh Birodalom nagymértékben gyengítette a Mogul birodalmat, mely elősegítette az angolok térnyerését.

Az, hogy a korai időszakban a társaság a helyiekkel hogyan tudott kapcsolatokat kialakítani és hogyan tudták integrálni őket a transznacionális szervezetbe nagyon fontos volt a társaság túléléséhez. A helyiek és a Mogulok is aktív résztvevői voltak a helyi és expanzívan fejlődő kereskedelemnek, ennek ellenére, azonban, sok esetben, a helyiekről az archívumok nagyrésztben hallgatnak.³⁷⁸

Összegezve, az Angol Kelet-indiai Társaság emberei a 17. századi indiai szubkontinensen vallási rengetegbe csöppentek és flexibilitásuk, saját vallásuk és környezetük felé bizonyos mértékű toleranciájuk, mind hozzájárultak túlélésükhöz és sikerükhöz a Kelet-Indiákon. Míg a 17. századi Európában a kereszténység dominált, addig a Kelet-Indiák és az indiai szubkontinens vallásilag sokszínű maradt.

³⁷⁸ Sen p. 38.

6.3. A „másik irány”:

Az utazások nem csak egy irányúak voltak: ahogy az Újvilágból érkeztek őshonos „amerikaiak” az angol királyságba, úgy „kelet-indiaiak Shakespeare Angliájában”³⁷⁹ is jelen voltak.

Példának okáért, 1614-ben egy indiai ifjút, aki a bengáli öböl környékéről származhatott, elvittek az angol királyságba és ott megtanult angolul és latinul. Az Angol Kelet-indiai Társaság egyik lelkésze, Patrick Copland hozta az ifjút a királyságba, abból az elgondolásból, hogy az anglicizálódás és latinosodás után a fiú majd remek eszköze lesz a térítésnek Ázsiában. A társaság fizette útját, és ott tartózkodását, taníttatását majd körülbelül egy év elteltével, 1616-ban a lelkész úgy tartotta elérkezett az idő a nyilvános keresztelésére, mint „India első gyümölcse”.³⁸⁰

Patrick Copland maga is hírt ad erről az ifjúról:

*„Talán itt beszélhetek valamiről saját tapasztalatomból, a pogányok általános hajlandóságáról a világ minden keleti részén, ahol utaztam, hogy milyen készek az evangélium befogadására [...] Közülük egy különlegeset hoztam magammal, Indiából Angliába, és egy éven belül megtanítottam (én nem tudtam máshogy beszélni hozzá, és ő se hozzám, csak jelekkel) beszélni, olvasni és írni az angol nyelvben és kézben [...] úgy, hogy Őfelsége és sokan a nemesség közül csodálkoztak írásaitól; három éven belül megtanítottam neki a vallás alapjait és Szent Pál leveleinek legtöbbjét szívből és hogy nyilvános hitvallást [tegyen] hitéről aznap, mikor megkeresztelték a híres gyülekezet előtt, itt a városban, a tiszteletreméltó Kelet-indiai Társaság előtt.”*³⁸¹

A kereszteléshez köze volt a királynak, a Canterbury érseknek, az Angol Kelet-indiai Társaság és a Virginia Társaság elnökeinek és még sok magas rangú kormányzati tagnak. A név választás elvileg a király feladata volt, ezért is érdekes a „Pope” vezetéknev választása egy protestáns királyság uralkodójától.³⁸²

Érzékelhető a résztvevők köréből, hogy milyen nagy jelentőséggel bírt az ifjú indiai megkeresztelése és hogy milyen fontos volt a vallás és annak integráló ideológiája a kora újkori kereskedelmi szektorokban. Megjelenik az *állam*, mint az erő, a *hittérítő*, mint a kulturális ideológia megtestesítője, mely alátámasztja az erőt (evangelizáció által) és e két tényezőnek

³⁷⁹ Habib p. 1.

³⁸⁰ Uo. p. 3.

³⁸¹ Copland pp. 29-30.

³⁸² Habib p. 4.

közös „szövetségese”, a gazdasági nyereség képében megjelenő *kereskedő*. Az ifjú kelet-indiai megkeresztelése ebben az értelemben India meghódítását jelentette szimbolikusan a protokolóniális angol politika számára.”³⁸³ Két héttel a keresztelő után az ifjút visszaküldték Indiába valószínűleg, mint indiai lelkészt vagy misszionáriust, de ezek után elveszik a történelemben.³⁸⁴

Fontos megjegyezni, hogy nem Peter Pope – ezt a nevet kapta az ifjú a keresztségben – volt az első, más kontinensről származó illető Angliában, több, különböző vallási hátterű ember – nők és férfiak – is éltek Angliában, mind Londonban, mind vidéken és már előtte is és maradtak fenn források az ő keresztelőikről és házasságaikról.³⁸⁵ Például a forrásokban feltűnik egy 15 éves indiai lány – Loreto – is, akit felcserként említenek, valamint Catherine Bengal, akit kilenc évesen hozott a társaság Angliába, hogy gyermekgondozó legyen.³⁸⁶

Ha névváltoztatásra került a sor, az idegenek angolosított névadásánál sokszor bőrszínük³⁸⁷, származási helyük, de akár vallási hovatartozásuk alapján adhattak vezetéknevet nekik, de előfordult, hogy teljesen angolosított nevet kaptak, így mintegy „kitörölve” eredeti etnikumukat³⁸⁸ a történelem számára.

Felmerül a kérdés, hogyan kerültek ide ezek az emberek. Források szerint sokukat a társaság erőszakkal, akaratuk ellenére vitt el a szubkontinensről és tudvalévő, hogy rabszolga kereskedelemmel is foglalkoztak például Madrászban és több lerakatban is.³⁸⁹ A korai időszakból Angliában egy forrás maradt fenn 1621-ből, mely a társaságot és az emberkereskedelmet összeköti, azonban a 17. század végére gyakoribbá váltak a források az indiaiakról és útijaikról.³⁹⁰ 1550 és 1650 között majdnem 300 utalás található indiaiakról a kora újkori angliai irodalomban,³⁹¹ ezek mellett azonban a társasági „kötelékeken” kívül is éltek külföldiek a királyságban.

³⁸³ Habib p. 4

³⁸⁴ Uo.

³⁸⁵ Habib p. 5.

³⁸⁶ Habib p. 9.

³⁸⁷ Habib p. 6.: Az indiaiakat is feketéknek nevezték, de sokszor elé írták, hogy indiai vagy kelet-indiai.

³⁸⁸ Uo. p. 8.

³⁸⁹ Samson p. 9: A rabszolga kereskedelemben a spanyolok a portugálokra hagyatkoztak az afrikai kontinensen, de később már a hollandokhoz és az angolokhoz, köztük az Angol Kelet-indiai Társasághoz fordultak a 17. század folyamán, valamint erre már külön specializálódott társaságok is létre jöttek.

³⁹⁰ Habib pp. 10-11.

³⁹¹ Uo. p. 14.

7. Vallás és kereskedelem

„Isten kereskedőiről el lehet mondani [...] hogy ők királyok lesznek a mennyben”³⁹²

A felfedezések és expanzió idején az angol képzeletben Sir Francis Drake olyan volt, mint egy második Ádám az új Édenben: Drake lelkesen szolgálta a szent törvényeket, amelyek személyes és nemzeti érdekeket szolgáltak. Emellett megfelelő patrónussá vált az újonnan kialakuló „Anglikán birodalom” csonkított hitvallásának: Krisztus az összes férfit életre szóló szolgálatra hívja, ti őt és minket szolgáltok, míg mi őt szolgáljuk.³⁹³

Tehát, egy fajta értelmezésben az angol ember (akiket itt Drake takar) eljut a világ távoli pontjaira, az „új Édenekbe” és ott Istent és a nemzeti érdekeket szolgálja, tehát vallása mellett akár kereskedik, hatalma alá vonja, vagy csak képviselteti magát, ezt mind a kialakuló birodalomért teszik és míg ők (az angol) Isten szolgálatát teljesítik, eszközeik akaratának, addig a többiek (az új népek), szolgálják őket és ez alapján át is kellene térjenek az angol egyházba. Ez a séma az amerikai területeken egy módon beigazolódnak, mivel ott a térítés szándéka erősebben jelen van, mint a keleti társaságoknál. Azonban az Angol Kelet-indiai Társaság, még ha gazdasági szervezet is volt, vallásossága nem megkérdőjelezhető és ezt több fajta módon is próbálták biztosítani.

Amellett, hogy fontos volt vallásuk megtartása, a korai Angol Kelet-indiai Társaság eleinte többnyire tiszteletben tartotta a helyiek vagy más európaiak vallását, szokásait a tengerentúlon, ezt is leginkább az üzleti érdekek miatt. Ez kiderült egy 1635-ös levélből is, amelyet egy hajóútra, utazásra írtak, az abban résztvevőknek, és amely a vallási utasítások mellett a kereskedelemre is kitér.

„Utasítások Bornford és Wylde uraknak ugyanarra az útra, április 9, 1635.:

[...] Egy naplót kell tartani az út alatt; és ha megállnak Melakánál, információt kell gyűjtsenek a hely kereskedelméről és szokásairól. Amikor megérkeznek Makaóra, kétségtelen, hogy engedélyt kap a három kereskedő és még kettő vagy három, hogy a parton élhessenek; amelynek céljából szereztek egy házat, és szeretetben éltek együtt. Semmilyen botrány ne érjen titeket vagy ne tegyetek vallási szempontból (amelyre az a nemzet nagyon érzékeny), legyen a ti vallási gyakorlatotok állandó, de privát, anélkül, hogy zsoltárokat énekeltek, amely sehol sem engedélyezett a nemzetünknek a spanyol király gyarmatain, kivéve a nagykövetek házaiban.

³⁹² Wing p. 119.

³⁹³ Hodgkins p. 464.

*Engedjétek, hogy a mi vallásunk jól jelenjen meg az emberek közti beszélgetésekben, amely majd a legjobban kifejezi, hogy mi reformált keresztények vagyunk. Akárhogy is, ne engedjétek, hogy véleményeitek megzavarják gyakorlatukat, se a kíváncsiságotok, hogy megfigyeljétek a ceremóniáikat tönkre tegye őket a ti irregularitásotok és különbözőségetek miatt. Röviden, ti sem, és ne is engedjétek meg másoknak sem, hogy vétkezzenek vallási szempontból; de, figyeljétek meg a napokat és minden közömbös rendeletet, előnyben részesítsék viselkedésüket, mely integrálhat titeket az ő jó véleményükbe és megtisztelti nemzeteket a ti barátságosságotok, civilségetek és diszkrét viselkedésük [...] Figyelmet kell fordítani arra, hogy a portugál kereskedőket megakadályozzák, hogy becsapják a társaságot azzal, hogy hamis bejegyzéseket tesznek tömeg árukról vagy a kisebb cikkeket elbújtassák, valószínűleg néhány angol félrenézésével. Ki kéne találni a portugálok ezen gyakorlatát és követni.*³⁹⁴

7.1. Üzlet és kereskedelem:

Visszatérve az ázsiai térségbe, három faktort fontos figyelembe venni a kereskedelem szempontjából. Ezek a következők: a gazdasági viselkedés, a lokalitás és a tér problémája, valamint a szociológiai kapcsolat a kereskedők között.³⁹⁵ A szubkontinensen rengeteg kereskedő, kereskedőcsoport, kereskedő törzs volt jelen, melyek belső cserekereskedelemtől kezdve, nemzetközi export-importtal foglalkozhattak. Az ottani kereskedelem és piac spekulatív, a regionális piacok közt nagy különbségek voltak és a magas szállítási költségek és a riválisok miatt kisebb profit volt jellemző.³⁹⁶ Az indiai-, arab hajósok jobban preferálták a partok közelében hajózni, a biztonság fontosabb volt, mint a gyorsaság,³⁹⁷ de az európaiak a profit érdekében hajlandóak voltak ezt a kockázatot vállalni.

A kockázat kérdésével kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy 1688 körül egy kávéházban létrejött a Lloyd's of London, mely cég a mai napig biztosításokkal foglalkozik. A korszakban a Lloyd's kávéház újságot adott ki, mely hírt adott a világ különböző részeiről és segített meghatározni a kockázatokat az egyes utaknál.³⁹⁸ Hetente háromszor, kedden, csütörtökön és szombaton jelent meg a lap, összesen 76 számban.³⁹⁹

³⁹⁴ Factory Records, Surat, Vol. I. p. 363. In: Foster Vol. V. pp. 105-106.

³⁹⁵ Chaudhuri p. 136.

³⁹⁶ Chaudhuri p. 137.

³⁹⁷ Barendse p. 13.

³⁹⁸ Martin pp. 74-75.

³⁹⁹ Uo. p. 66.

A 17. századi kereskedelem nem volt egységes, instabil árak, rengeteg piac és extrém fragmentáció volt jellemző.⁴⁰⁰ A szövet import sem volt stabil, az angol-holland háborúk alatt nagy károkat szenvedett az importjuk.⁴⁰¹ Az árak is tovább növekedtek a 17. század utolsó évtizedében, mivel az irányelvek szerint a készleteket lecsökkenték és a szubkontinensen történő konfliktusok, valamint az európai háborúk is hozzájárultak ehhez.⁴⁰²

Itt is, ahogy például az információ áramlásnál, fontos tényező az idő és a távolság kapcsolata, mivel, ha a kereslet a kelet-indiai áruk iránt éppen megcsappant vagy növekedett és ehhez – ahogy tudott, de késleltetve – alkalmazkodott a társaság, csak évekkel később lett érzékelhető az angol piacon.⁴⁰³

A társaság pénzügyi története is elég mozgalmas a 17. században. Az 1670-1680-as években terjeszkedett a leggyorsabban volumenében és értékében a kereskedelmük, de ennek ellenére a pénzügyi menedzsment kaotikus volt. Az osztalékok, kifizetések megfelelő számviteli-, könyvelési bázis nélkül történtek, sokszor már a működéshez elengedhetetlen mennyiségű tőkét is nehezen tudták előteremteni. 1709 előtt hivatalosan nem tartottak feljegyzéseket az éves jövedelemről, működtetési-, üzemeltetési költségekről, a nettó nyereségekről és csak hét évente voltak hivatalos pénzügyi értékelések a társaság vagyonairól és kötelezettségeiről.⁴⁰⁴

A Kelet-Indiák mellett a Távolság-Kelet piacain is jelen kívánt lenni a társaság. A sziámi (thai) és japán (és kínai) kereskedelem az Angol Kelet-indiai Társaságnál kéz a kézben járt. Szappanfa, szarvasbőr, valamint rájabőrök vagy másnéven „cápbőrök” (amelyeket szamuráj kard nyelekhez használtak fel) cseréltek gazdát főképpen japán ezüstért.⁴⁰⁵ Habár Kambodzsában is kereskedtek az angolok, Sziám volt az utolsó megfelelő rakodó kikötő Japán előtt.⁴⁰⁶ A japán kereskedelem a shogun goshuin-jával (pecsétjével) működött. Ebben a kereskedelemben általában az angolok, japánok, sziámiak, kínaiak dolgoztak együtt.⁴⁰⁷ Japánban itt az angolok először teát, emellett a helyi és angol kapcsolatok formálisak és informálisak is lehettek, gyermekáldással is járhattak, viszont az angolok helyi öltözködésről nem tudni sokat, de sok szót vettek át a mindennap dolgokra, főleg azokra, amikre nem volt kifejezés angolul (mint például a kimono).⁴⁰⁸

⁴⁰⁰ Chaudhuri p. 136.

⁴⁰¹ Uo. p. 283.

⁴⁰² Uo. p. 324.

⁴⁰³ Uo. p. 285.

⁴⁰⁴ Chaudhuri p. 460.

⁴⁰⁵ na Pombejra pp. 51-52.

⁴⁰⁶ Uo. p. 64.

⁴⁰⁷ Uo. pp. 63-64.

⁴⁰⁸ Kaislaniemi p. 69.

Japán mellett Kína irányába is nyitott a társaság a 1670-es évektől a magasabb arany és ezüst árak miatt. „A 17. század végén kínai arany nem igen került Európába, inkább Bengáliában vettek árut rajta, amit utána Angliába exportáltak. A hosszú út miatt a haszonkulcs így jobb volt, mint ha kínai aranyat vittek volna oda. 1701-től viszont egyre gyakrabban importáltak kínai aranyat a Tower pénzverdéjébe.”⁴⁰⁹

Fontos megjegyezni, hogy Kína és az indiai szubkontinens is profitált a nyugati kereskedelemről, nemesfémeket importáltak, növekedett a jövedelem és a foglalkoztatottság, nőtt a textil export és a szubkontinens parti provinciáit nagy ipari régiókká emelte, a kereskedők és a termelők is hozzájárultak a kormányzati jövedelmekhez és az adókhöz a szubkontinensen, melyek miatt felülről is támogatták az európai kereskedelmet.⁴¹⁰

Nem elfelejtendő, hogy a kelet-indiai kereskedelem mindvégig fegyveres volt, nem csak a kalózok miatt, de riválisaik miatt is. A tengeri szuverenitás kérdése többször felmerült a korszakban, például portugálok úgy tartották övéké a felette lévő hatalom, míg, ahogy Hugo Grotius is kifejtette 1609-as könyvében, a Mare Liberumban, a tengerek „szabadok”.⁴¹¹

7.2. Gazdaság és vallás:

A kora újkori kereskedelmi társaságoknak fontos volt a mindennapi vallásosság, a társaság keretein belül is és hogy alkalmazottaik életében jelen legyen a vallás. Az Angol Kelet-indiai Társaság megérkezvén a világ keleti szférájába egy vallási „kavalkádba” is behajózott. A kor gazdasági sodrásában és a vallási sokszínűségben fontos volt saját vallásuk fenntartása, főleg, hogy a kora újkorban a külfölddel való interakció sokszor egyet jelentett a spirituális kockázatokkal és bűnös kísértésekkel.⁴¹²

Az indiai szubkontinensen és Európában is voltak vallási színezetű háborúk, és több helyen is próbálkoztak a különböző vallások, felekezetek téríteni (ha térítő vallásúak voltak). A Kelet-Indiákon a 17. században egyre több keresztény jelent meg az európai jelenlét növekedésével és idővel ez is konfrontációkhoz vezetett, maguk közt és a helyiekkel is.

Az Angol Kelet-indiai Társaság korai időszakában még a beilleszkedés, a helyi kereskedelmi privilégiumok megszerzése volt a cél, a vallási térítés gondolata a 17. század második felétől figyelhető meg, de az is leginkább a londoni központi akaratban, gyakorlati megvalósítása ekkor még elmaradt.

⁴⁰⁹ Chaudhuri p. 181.

⁴¹⁰ Uo. p. 462.

⁴¹¹ Travers p. 107.

⁴¹² Smith p. 113.

A népek közti kereskedelem nem volt újdonság a világ számára, különböző vallású, etnikumú népek kereskedelméről már az ókortól tudni, a Via Maris, Selyem út, a későbbi levantei és Hanza útvonalak is csak egy-egy példa ilyen közreműködésekre.

Itt egy 17. századi új társaságról, új környezetéről, új kereskedelmi partnereiről van szó, így valamennyire nyomon követhető, megfogható „pillanatok” találatok arra, hogy a vallás és a kereskedelem, hogy és mint fonódtak egybe vagy éppen váltak szét. A „vallásmentes” kereskedelem nem azt szeretné takarni, hogy ne lett volna a mindennapok része a vallás hanem, hogy megpróbálták „szekularizálni” amennyire lehetett az adott körülmények között, hogy a vallási különbségek ellenére, a kereskedelem működőképes legyen, és habár sok gyakorlott kereskedő volt jelen a társaságban, sok kihívás állt előttük.

A mai kapitalista globalizálódott világban is jelen van a vallás a mindennapokban és ez a 17. században még inkább így volt. A gazdaságnak és az egyházaknak régóta voltak kapcsolódási pontjai. A kapitalizmus és a merkantilizmus is, mint gazdasági-hatalmi struktúrák befolyásolták a társadalmi rétegek mindennapi életét, mentalitását, szellemiségét és ugyanez mondható el a vallásról is.

Egy korabeli prédikáció részlete arra utal, hogy az új gazdasági rendszer, még jobban összekötötte a világot és a kereszténység terjesztéséhez szintén hozzájárult (sok más vallás kárára).

„A hajózás teszi a világ gazdagságát közössé, és a kereskedőről valóban elmondható, hogy [...] ő az, aki összeszedi az összes nép szokását és vagyonát, aki jóváteszi az egyik hely szegénységét, a másik gazdagságával. [...] Menj hát, boldog tengerész, féld a te Istenedet, mindenek felett és ő majd elhozza a szeleket kincseiből, hogy megtelítse vitorláidat a jólét szelével: menj, terjeszd vallásod, törvényeid, illedelmed és szokásaidat az univerzumon keresztül és jutalmadért arasd le a folyók termését, szívj ki a mélység bőségét és a homokba rejtett kincseket.”⁴¹³

Látható, hogy a kereskedelem, a kereszténység és a tengerek világát milyen és mennyi módon össze lehetett kötni.

⁴¹³ Thomson p. 30.; KG 5Móz. 33:19b

7.3. Gazdasági elképzelések:

A gazdaság és kereskedelem nem volt újdonság a kora újkori világnak, de az új hajózási útvonalak, a technikai újítások és az, hogy monopóliumokkal igyekeztek távoli, például ázsiai területek gazdaságát integrálni a hazai gazdaságba, és nagyszámú jelenléttel tartózkodtak az új területeken sok mindenben változást hozott. A világ igényei és a lakosság növekedése hozzájárult a gazdaság gyarapodásához, amelynek már a technikai- és a technológiai fejlődés is lökést adott.

A korban a merkantilista gazdasági elképzelések dominálnak, de nem szabad megfeledkezni a kereskedő kapitalizmusról (merchant capitalism) sem ebben az időszakban. A kereskedő kapitalizmus nem keverendő össze a kifejlődő vagy kifejlett kapitalizmussal, célja inkább a termékek mozgatása olcsóbb piacokról olyan területekre, ahol azok akár luxuscikként is továbbíthatók és nem kívánja befolyásolni ezen termékek előállításának módját. Erre példát az Angol Kelet-indiai Társaságnál is találunk.

Az Angol Kelet-indiai Társaságnak a királyság nem biztosított tőkét, mint például a portugálok esetében, hanem a részvénytársaságban lévők biztosították azt.⁴¹⁴ Ami szintén kockázatot jelentett, sőt megkérdőjelezhető volt és sok támadás is érte a társaságot a korszakban az az a tény, hogy az európai merkantilista korszakban, az átlagos politikai és gazdasági irányultság ellenére a társaság nemesfémeket exportált a délkelet-ázsiai régióba, de végső soron profitot termeltek, így megfeleltek a merkantilista gazdaságpolitikának.⁴¹⁵ Deptford szolgált Anglia 17. századi „indiai” kikötőjeként, innen indultak és ide érkeztek meg a társaság hajói a Kelet-Indiákról és az orientális világ áruinak egy része Európába.⁴¹⁶ 1670-ben 360.000 fontnyi import érkezett – főleg szövetek, fűszerek, lőpor – a szubkontinensről az angol királyságba és onnan tovább reexportálták az Óvilágba és az Újvilágba egyaránt – ez az összeg a következő 30 év alatt megtriplázódott.⁴¹⁷

A monopóliummal rendelkező társaságok közül sok rövid időn belül csődbe ment, feloszlott, de az Angol Kelet-indiai Társaság ezeknek épp egy erős ellenpéldája, mely alapján látható, hogy egy csoportosulás mennyi hatalomra is tud szert tenni. A társaság még a merkantilista korszak szülötte, amikor a hazai tőke felhalmozása érdekében rendkívül fontos az import-export mérlege. Ennek fényében, még ha a társaság sok import áruval rendelkezett, ezek

⁴¹⁴ Metcalf p. 43.

⁴¹⁵ Nemesfém az indiai szubkontinensen is fellelhető, sőt aranya híres puhaságáról.

⁴¹⁶ Habib p. 5.

⁴¹⁷ Metcalf p. 45.

egy részének (re)exportjával – főleg az európai és amerikai kontinens területeire – már jó kereskedelmi mérleggel számolhattak és így a merkantilista rendszernek is megfeleltek. Erről a tényről Charles Davenant⁴¹⁸ is írt 1696-os *An Essay on the East-India Trade* című munkájában:

*„Mivel a fűszer kereskedelemből a hollandok kiszorítottak minket és a bors kereskedelmünk nagyrésze odaveszett Bantam elvesztésével, a fő befektetéseink vagy importunk a Kelet-Indiákról a különböző textilek, szövetek, selyem, salétrom, gyapot és más termékei ezen országoknak, amelyek egy része saját felhasználásunkra vannak, de nagyobb része békeidőkben francia, német, holland, spanyol, itáliai és saját ültetvényeinkre [kerülnek] [...] a kelet- és nyugat-indiai kereskedelemben lehet, hogy veszítünk egyes területeken, de összességében mi vagyunk a nyertesek és az általános mérlegben is.”*⁴¹⁹

A társaság egyik embere, Sir Thomas Mun (1571-1641), angol közgazdász is a társaság mellett állt ki „*A Discourse of Trade, from England unto the East Indies*” című művében, melyben kifejtette, hogy a társaság által exportált nemesfém értéke kevesebb, mint az abból beszerzett áruk reexportjának bevétele, tehát a gazdasági mérleg pozitív tartományba esik.

A kereskedelem és többi országba való export prédikációkban is megjelent, erre egy példa John Wood, 17. századi teológia doktor munkájának egy részlete:

*„Hajózás nélkül megfosztatnánk minden árucserétől és kereskedelemről a többi néppel: minthogy most, ennek használatával, a mi földünk nem csak olyan híres, mint bármelyik másik, a világ legtávolabbi részein; de azok az áruk, amelyekkel bővelkedve és amelyekből sok tartalék van, exportáljuk a többi ország előnyére: és azok a dolgok, amelyeket mi akarunk és amelyek nélkül nem tudnánk kényelmesen élni, kerülnek vissza: mint [...] olaj, fűszerek, gyógyszerek, ezüst, arany, drágakövek és amit nem szabad elfelejteni, halak, a sok szegény megkönnyebbülésére, ahogy azt minden nap látjuk szemeinkkel.”*⁴²⁰

A társaság tehát, az újra exportálással, eleget tett a merkantilista követeléseknek, de ugyanakkor például az angol textil ipar a 17. század végére már károsult az indiai szövetek nagyarányú importja miatt.⁴²¹ Az Ázsiából származó textíliákat olcsóbban tudták eladni, így a kereslete azoknak nőtt és nem a hazai termékeknek, és példának okáért 1614-ben 12000 darab, míg 1625-ben 220000 darab gudzsarati kalikót importált már a társaság.⁴²² A kormány igyekezett az angol textiliparnak kedvezni, több tilalom és korlátozás bevezetésével az indiai

⁴¹⁸ Charles Davenant (1656-1714): angol merkantilista nemzetgazdasági és politikai író, parlamenti tag.

⁴¹⁹ Davenant pp. 8-9.

⁴²⁰ Wood p. 16.

⁴²¹ Schama p. 489.

⁴²² Markovits p. 141.

szövetekre vonatkozóan, de ennek ellenére az utóbbiak kereskedelme virágzott.⁴²³ Ezen anyagok kedvező ára miatt szélesebb réteg hozzájuk tudott jutni, amelynek egyik oka, hogy a szubkontinensen a munkaerő ötször, de akár tízszer is olcsóbb lehetett, mint az angol királyságban.⁴²⁴ Emellett több fajta textíliát, mint például muszlinokat, könnyű gyapot és festett szöveteket a Közel-Keletre is reexportáltak. Az angol gyapjú exportálása Ázsiába a társaság egyik korai kudarcává vált,⁴²⁵ mivel leginkább a hegysek területein volt rá igény, de így sem volt megfelelő kereslet rá.

Egy korabeli értekezésben, mely a kelet-indiai kereskedelem angol előnyeiről szól, az író, Sir Josiah Child, alnevéen Φιλόπατρις, azaz Philopatris, tehát „Hazafias”, kitér arra egy fejezetben, hogy a kelet-indiai kereskedelem csökkenése vagy növekedése következményekkel jár, melyek kihatnak a szabadságra, tulajdonra és a protestáns vallásra az angol királyságban. A vallás és a kereskedelem kölcsönhatására tér ki, amelynek lényege, hogy a kereskedelem és a protestantizmus jótékony hatással vannak egymásra, valamint, ahogy sokan tartották a korban, hogy a római egyházból való kiszakadás is hozzájárult az angol sikerességhez:

„Nagyon hosszan és komolyan elmélkedtem, sok évnyi tanácskozással majdnem minden fajta emberrel, angolokkal és idegenekkel. Mindazonáltal, ha néhány dologban tévedek (mint humanum est) a jobb megértés akaratóban történik. De, hogy visszatérjek a tárgyra, tudna bármelyik ember, aki kinéz a világba, kételkedni annak a megfigyelésnek az igazságában, tudniillik, hogy a kereskedelem soha nem virágzik semmilyen országban, amely nem protestáns; bár különböző okok miatt nem mindegyikben van így [...] Nem egyértelmű minden ember számára, hogy Erzsébet királynő kora óta, a vámjaink 14000 font per annumról, 700000 font per annum fölé emelkedtek? Nem evidens, hogy az Egyesült Hollandia emberei, amióta protestánsok, kereskedelemben és vagyonban többet gyarapodtak 100 év alatt, mint az ókori és szerencsés rómaiak 400 év alatt tettek a virágzó köztársaságuk alapítása után? A franciák, amióta csak részben protestánsok és részben pápisták, többet növekedtek kereskedelemben és hajózásban 100 év alatt, mint az előtte levő 500 évben tették?”⁴²⁶

Nyilvánvaló, hogy a protestáns irányzatok kialakulása és elterjedése majdnem egy idejű a kora újkori felfedezésekkel és a globalizálódó európai kereskedelemmel és kezdeti gyarmatosításaival, tehát a tényszerű, hogy a fejlődő hajózással a gazdasági adatok – jobb esetben – növekedtek. Ahogy a szerző főképp azokat az országokat nevezi meg, akik a keleti kereskedelemben is részt vesznek, de mondanivalójának alátámasztásaképp belátható, hogy

⁴²³ Chaudhuri p. 277.

⁴²⁴ Markovits p. 141.

⁴²⁵ na Pombejra p. 64.

⁴²⁶ Φιλόπατρις pp. 27-29.

például nem igen tér ki az Ibériai-félsziget királyságaira, tudvalévő, hogy a protestáns országok „kirajzása” előtt a spanyolok is nagy vagyonra tettek szert (még ha gazdaságpolitikájuk miatt ez végső soron negatív következményekkel is járt).

A szerző értekezését azzal folytatja, hogy a tengeri hatalmak eleve jobbak, mint a tisztán szárazföldiek, mivel embereik „többet láttak a szenvedésekből”. Látható lesz itt is egy értelemben a „mi” és az „ők” nem csak protestáns-katolikus csoportosításban, de tengeri és szárazföldi hatalmak szerint is. Ez a franciák eseténél látszik a legjobban, mivel ahogy fentebb olvasható volt a „részben protestáns franciák kereskedelmükben növekedtek” és itt nem fűz hozzá negatív hangvételt a szerző, amíg a „pápista franciákról” ellenségesen vélekedik:

„Egy tengeri hatalom soha nem ijeszt meg minket, tengerészek sohasem, de nem is fogják soha tönkretenni saját országuk szabadságát: ők természetesen utálják a rabszolgaságot, mert annyi szenvedést látnak belőle más országokban. Az összes zsarnokság a világon szárazföldi seregek által van támogatva: semelyik abszolút fejedelemnek nincs nagy haditengerészete, vagy nagy kereskedelme: nagyon kevesük, annak ellenére, hogy nagy területeik vannak, tudnak Hamburg kicsi városának hajózásával versenyezni. [...] Kitől félünk, hogy tönkreteszi a mi szabadságunkat, tulajdonunkat és vallásunkat? (Amely három dolog lényegében egy.) Minthogy, a pápistáktól és a franciáktól; amely szintén két elnevezése egy dolognak [...] Most Isten gondviselése alatt, mi tudna nekünk a legjobb biztonságot adni tőlük, mint a mi tengeri erőnk, és amit különösen növel és támogat, a mi kelet-indiai kereskedelmünk, amit szerintem kellően bebizonyítottam.”⁴²⁷

Itt is érzékelhető, hogy a kereskedelem és a vallás nem kellett, hogy elkülönüljön. Feltűnik az értekezésben, a már említett, nyugatias felsőbbrendűségi eszme, de mint látható ez nem csak az Európán kívüli világra összpontosul, hanem megjelenik a protestáns-katolikus ellentétben, sőt protestáns és protestáns közt is.

Φιλόπατρις végül kifejti, hogy szerinte miért is köthető össze a protestantizmus a kereskedelemmel:

„A válaszom, először, hogy a kereskedelem nagy növekedése, nem egy konstans és biztos következménye a protestáns vallásnak; mert nem bizonyul annak az összes protestáns országban: de bármelyik nép, mely növekszik a kelet-indiai kereskedelemben, arányosan soha nem vall kudarcot más külkeresdelemben. Másodszor, bevallom, hogy a mi reformációnk a protestáns valláshoz volt az egyik fő oka kezdetben előre haladásunknak a kereskedelemben és a hajózásban; de most már nyilvánvaló, hogy a kereskedelemünk és

⁴²⁷ Φιλόπατρις pp. 27-29.

hajózásunk növekedése, remek eszköze Isten alatt, hogy biztosítsuk és megőrizzük a mi protestáns vallásunkat: a külkereskedelem vagyont hoz, a vagyon hatalmat, a hatalom megóvja a mi kereskedelmünket és vallásunkat; kölcsönösen dolgoznak egymás megőrzéséért.”⁴²⁸

Angol szempontból az, hogy a vallás indította el a globális kereskedelmet és a kereskedelmi hatalom cserébe megvédi azt, rejt magában némi kronológiai igazságot, de nem elfelejtendő, hogy az angol protestáns közösséget az indiai szubkontinensen nehézkes volt fenntartani, a hajóutakra többszörösen elő kellett írni az istentiszteleteket, mivel nem mindig tartották be azokat, sőt a lelkészek kiválasztása is egyre szigorúbbá kellett váljon, miután többen nem végezték el megfelelően feladataikat vagy erkölcsileg megkérdőjelezhetővé váltak. Tehát, míg elméletben és prédikációkon keresztül egyértelműek voltak az erkölcsök és a jótékony hatások, addig a valóság, nyilvánvalóan, sokszor árnyaltabb volt.

Max Weber *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme) című művében szintén összeköti a protestantizmust a gazdasággal és ugyanezt a megfigyelést teszi általánosságban, tehát, hogy a tőkés és a kereskedelmi területen képzettebb alkalmazottok túlnyomóan protestánsok.⁴²⁹ Az „egyházi forradalom” felé sokkal nyitottabbak voltak a jó iparral rendelkező területek, egyfajta módon azért mert már a tradicionálisabb gazdasági sémáktól eltávolodtak, amely a hagyományos (egyházi)hatalomban lévő kételkedést is megalapozhatta.⁴³⁰ Ehhez hozzájárul az a tény is, Weber szerint, hogy míg például sok esetben a katolikusoknál, az örökölt vagyonuk által a „tradicionális rend” hívei maradtak, addig az iparral, kereskedelemmel foglalkozó réteg megélhetéséhez elengedhetetlen volt egy hétköznapibb, dinamikusabb, „munkaközpontúbb” felfogás, amely sok protestáns felekezet a magáénak tudott. A protestáns vallások sokkal közelebb álltak a „földi javak” megszerzéséhez és a kapitalizmus szelleméhez, olyan értelemben, hogy sok felekezetnél fontos volt az utilitarizmus, és hogy a hasznos elfoglaltság megvéd a bűnbeeséstől. Így a protestáns etika a javak megszerzését, ahogy láthattuk fentebb is, már isteni eszköznek, egy módon célnak is tekintette, amely alapján híveik munkásságuk által is Istent szolgálhatták.

A gazdasági elképzelések valamilyen formában megjelentek egyes korabeli prédikációkban is. A „gazdasági prédikációk”, egy fajta „gazdaság, a vallás tükrében” színezettel íródtak, mivel rendkívüli módon fűzik össze ezeket az elemeket, még ha elsőre elég távolinak tűnnének is. Ezekben sokszor a merkantilista vagy egyéb világgazdasági rendszert

⁴²⁸ Φιλόπατρις pp. 27-29.

⁴²⁹ Weber p. 6

⁴³⁰ Weber pp. 7-8

írták le, általában kiemelve saját szülőföldjük nagyszerűségét és a kereszténységgel való pozitív kölcsönhatásokat. Ennek egyik példája Hughes egy prédikációjának részlete, melyben keresztezi a hajózás, a kereskedelem és a kereszténység jótékony hatásait egymásra:

„A jótékony teremtőnk áldásai olyannyira diffúzívak, mint amilyenek szánta őket. Mely tekintetben, megengedhető a filozófus⁴³¹ utalása a tengerre, melyben a világ vérének nevezte. Mivel, ahogy a vér életet, tápanyagot és életerőt kommunikál a testünk minden részébe, a tenger is ezt teszi a hajózás segítségével a világ összes részét közvetíti, nem csak a táplálékot, a vagyont és árukat, de más országok életét és szellemét, viselkedését, művészetét, irányelveit, hogy semmilyen nép, ha saját földjükön hiányosan kiosztottak a menny ajándékai, ne nélkülözzék a kényelmet és az élet örömeit; ha csak nem a saját erőtlenségük és lustaságuk [miatt]. Mert így lettek a legmeddőbb részei a világnak gyümölcsözőek és gazdagabbak.”⁴³²

Látható, hogy az isteni gondviselésnek és áldásának tulajdonítja a hajózást, olyan módon, hogy a „Föld vérén” keresztül, a kereskedelemmel együtt még „változatosabbá”, és „közelibbé”, „gyümölcsözőbbé” tette Isten a világot.

7.4. Prédikációk kereskedelemről, veszélyről és kereszténységről:

Az angol protestáns közösség fenntartása nem csak a szárazföldön volt fontos. A társaság alapvető munkásságából kifolyólag a hajózás és a hajón töltött idő nem volt elenyésző. Az óceánon, tengeren töltött időre sem lehetett a hit gyakorlását hanyagolni. Ezt hajólelkészekkel és tengeri imákkal kívánták biztosítani, amely nem csak az Angol Kelet-indiai Társaságra volt jellemző, hanem példaképpen az angol Levantei- és a Virginia Társaságnál, de más társaságoknál is találhatóak ilyen szónoklatok. A tengeri utak veszélye mellett más fontos témákat is említenek és dolgoznak fel ezekben a szövegekben. A prédikációk sokszor egy-egy hajóindítás vagy utazás előtti búcsúra készültek vagy magára az útra, de előfordulnak hálaadó szövegek is egy sikeres út és a túlélés köszönete képpen.

Több prédikáció (például a Levantei Társaságnál) a vagyon és a kereskedelem összeegyeztethetőségére utalt a kereszténységgel, mivelhogy úgy tartották, hogy ezek egymást segítik. A kereskedelemmel foglalkozóknak különleges feladatuk volt a kereszténység közvetítése.⁴³³ A kereskedelem Isten szolgálatára is hasznosítható volt. A vagyont és a

⁴³¹ Az eredeti szövegben nincsen utalás arra, hogy a szerző pontosan kire gondolhatott.

⁴³² Hughes pp. 10-12.

⁴³³ Glaisyer p. 98.

kegyességet összekapcsolták. Kereskedni és vagyonosnak lenni azt a különleges fellelőséget is jelentette, hogy Isten „kísérői” legyenek és segítsék a kereszténység terjedését például prédikációk és imakönyvek finanszírozásával.⁴³⁴

Ez egyik történet, amely több helyen is előfordul ezen társaságoknak írt szövegekben a kereskedő és a gyöngy története. *„Hasonló a mennyek országa a kereskedő emberhez, aki szép gyöngyöket keresett. Amikor talált egy sokat érő gyöngyöt, elment, eladta mindenét, amije csak volt, és megvette azt.”*⁴³⁵

Egy Hollandiában élő angol prédikátor, John Wing, szintén az Angol Kelet-indiai Társaságnak írt misét, és kereskedelmet, mint metaforát használja fel a jobb megértés érdekében. A szövegben a mennyei kereskedelemről ír és kifejti, hogy az mennyivel jobb, biztosabb és hasznosabb, mint a világi. Ezt, „A legjobb áru” kezdetű, 1622-ben kiadott prédikációjában ki is fejtette és részletesen elemezte a kereskedő és a gyöngy esetét.

*„Ő, aki megtalálta ezt a gyöngyöt, ment és mértéktelenül eladta mindenét, amije volt, hogy megvegye azt a földet, ahol el volt rejtve, [mert] ő egy igaz kereskedő volt, ehhez van hasonlítva a mennyek királysága. Az ifjú ember (ugyanebben az evangéliumban) ugyanezt szerette volna tenni, de nem akarta, megtartotta egyszerű földi szemetét, az igaz kincs megszerzéséért hamarosan csődbe ment, és elvesztette a mennyek vagyonát, hogy megszerezze a világ zsákmányát. A mi megmentőnk Krisztus, aki tudja, hogy gazdagítson meg minket, erre a gyakorlatra sarkalja az összes embert, hogy eladjanak mindent, és ellátja őket kincses zsákokkal.”*⁴³⁶

Wing kitér az eladott „dolgokra” és kilépve a hasonlat párhuzamából leszögezi, hogy az ember csak is bünt tud „eladni”, tehát attól kell megszabaduljanak, hogy megszerezhessék a felbecsülhetetlen gyöngyöt, vagyis a megváltást.⁴³⁷

William Gostwyke 1696-ben kiadott, A keresztény kereskedő című prédikációjának egyik részletében is a kereskedő és a gyöngy esetét dolgozza fel.

„A menny boldogsága olyan egy kereszténynek, mint egy nagyon drága igazgyöngy a kereskedőnek [...] Krisztus egyháza megszerzi a mennyországot, mint amikor egy kereskedő emberekből álló társaság megvesz egy nagyon drága gyöngyöt. [...] A jó keresztény, aki a továbbiakban a mennyországot célozza meg, olyan, mint egy kereskedő, aki saját legjobb érdekeit követi a Földön. [...] Az igaz keresztény nagyon hasonlít egy jól teljesítő kereskedőre [...] Ugyanúgy keresnek, ugyanúgy találnak, hasonlóan mindent eladnak, hogy vagyont

⁴³⁴ Glaisyer p. 99.

⁴³⁵ KG Mt. 13: 45-46

⁴³⁶ Wing p. 69.

⁴³⁷ Lásd Wing p. 74.

*szerezzenek vagy végül egy nagy vételt; vagyis, elégedetten mindentől megválnak, ami alacsonyabb árú, hogy drágábbat kapjanak, amíg nem tudják elérni a csúcsot, és boldogságuk teljes summáját mindenkorra elérjék.*⁴³⁸

Kiemeli az általa közösnek vélt jellemzőt, a keresztény és a kereskedő között, amely szerinte az elszántság. Mert, hogy ahogy írja a kereskedő (is) erkölcsös, értékes, elfoglalt, főleg azzal, hogy másokat (és magát) boldoggá tegyen, és egy keresztény ismérvei is hasonlóak.⁴³⁹ *„Készségesen és messze tovább keresi, mint bármelyik ember; ő majd megtalálja vagy halad per mare, per terras a legtávolabbi Indiákra, vagy az univerzum körül, de azért a jóságos gyöngyért lesz.”*⁴⁴⁰

Wingre visszatérve, még kiemeli, hogy a „gyöngyért” való hajzában a kereskedő ne feledkezzen meg vallásáról, még ha nagyon elfoglalt is. Mert hogy a kereskedő folyamatosan le van terhelve:

*„itt érkezik egy hajó a Kelet-Indiákról, amott egy másik indul Nyugatnak, párat várnak az Északi-tengerekről, másokat Délről; dolga van a Magellán-szoroson túl, és azoknál a közelebbi szorosokban a Mediterránon; a Perzsa-öbölben, és Velencében, a Kanári-, és a Maluku-szigeteken, mindben van valami, ami az övé, [...] itt ő kereskedő, ott tulajdonos; és mindenhol biztosító [...] egy fajta mindenütt jelenlévővé válik (mármint) kereskedelmében.”*⁴⁴¹

Fel is hívja a figyelmet külön is erre, hogy Krisztus elvárásainak megfeleljenek, hogy ne csak „civil” kereskedők legyenek „mert pogányok is lehetnek ilyenek”, hanem „lelkiek” is legyenek, mert arra csak az igaz keresztény képes.⁴⁴² Itt a szerző tehát kiemeli, hogy bármennyire is civil kereskedő az illető, nem felejtheti el, hogy közben keresztény is. Ha a passzív evangelizáció szempontjából nézzük, akkor ez azért is fontos, mert saját életmódjukkal is képviselték a kereszténységet.

Szövege főleg a civil, emberek közti kereskedelmet állítja párhuzamba, hasonlítja össze a „mennyei kereskedelemmel”, amely Isten és az emberek közti kapcsolatot kívánja lefedni. Úgy tartja, hogy az emberek közötti civil barterről van szó, amelyen sima árucseré meg végbe azonban az Istennel való „barterben” az emberek csak gonoszat és istentelenséget adnak, míg Isten csak jót és kegyelmet és ez utóbbit három pontban kategorizálja: nincsen benne civil gonoszság, mindig jó, és egyedül csak Istennel kell „vállalkozni.”⁴⁴³ Wing szerint ez a

⁴³⁸ Gostwyke pp. 2-4.

⁴³⁹ Lásd Gostwyke p. 4.

⁴⁴⁰ Gostwyke p. 12.

⁴⁴¹ Wing p. 97.

⁴⁴² Lásd Wing p. 130.

⁴⁴³ Lásd Wing p. 80.

kereskedelem (ebben a vonatkozásban) sokkal jobb, mint az aranyért vagy ezüstért való kereskedelem, mert itt nincs alkalom kényelmetlenségre bármilyen hitelező felé és „szabadabb” is, mivel sem idő, sem vevő, sem más kereskedő, sem ára nincsen az Istennel való kapcsolatban, mert nincs korlátozva az ember, hogy a legjobbat hozza ki belőle.⁴⁴⁴

Ehhez kapcsolódóan kitér a kereskedelem legtermészetesebb részére is, amely maga az áru és hogy az emberek „negyed penny-t” sem tudnak Istennek érte adni, a már említett istentelenségük miatt, és nem is várhatnak el tőle semmit, de Isten végsősoron végtelen jóval áldhatja meg az embert.⁴⁴⁵ Ám ha mégis elbizonytalanodna az ember, emlékeznie kell, hogy hogy gonosz áru is előfordul, mivel az ördög is tevékenykedik és mert olyan megtévesztő lehet, sokakat az „nyelt el”. Itt a szerző sok dologra gondolhatott: akár különböző felekezetekre, vallásokra, amelyek „elcsábíthatják” a hívőt vagy akár világi „kincsekre”, amelyek elhomályosítják és eltérítik az embereket keresztényi életüktől. Ezek mellett ő sem feledkezik meg a világ és a kereskedelem kockázatairól sem, amelyek a kereskedőket érinthetik, tudniillik a tenger, a kockáztatás, az áru minősége és alkalmazottaik korrupszága, mind befolyásolhatják egy-egy üzlet értékét, főleg, ha a „leggazdagabb és legritkább” árukról van szó, ám emlékezteti a hívőket, hogy a „mennyekkel való kereskedelemben” ilyen nem fordul elő.⁴⁴⁶

A mennyei áru – tehát az Istennel való kapcsolat – persze egészen más a világitól, nem vihető kikötőből, kikötőbe,⁴⁴⁷ habár ezt a térítő vallások és a missziós társaságok valamilyen formában igyekeztek megtenni.

Ezek mellett arról sem feledkezik meg, hogy arra utaljon, hogy a protestáns kereskedőknek, mint mennyei kereskedőknek, tehát Isten szolgálóiként, vannak „bűnös” vetélytársaik, akik szerinte a pápisták és az arminianusok, akik csak „beavatkoznak (vagy inkább házalnak) Isten kereskedelmével.”⁴⁴⁸ Valamint kifejti, hogy nem csak ők, de az „átlag” emberek is veszélyben vannak, mert az angol katolikusok egy módon „bántalmazzák” az embereket, mert becsapják őket, mert amit „Krisztus díszeként” kapnak tőlük, az igazából „antikrisztusi ürülék” és, így még ha a hívők abban is reménykednek, hogy a megváltás felé tartó úton járnak, igazából beszennyezik és megalázzák „lelkük ékességét és szépségét.”⁴⁴⁹

⁴⁴⁴ Lásd Wing p. 41 és p. 67

⁴⁴⁵ Lásd Wing pp. 7-8., 10-11

⁴⁴⁶ Lásd Wing p. 23.

⁴⁴⁷ Lásd Wing p. 63.

⁴⁴⁸ Lásd Wing p. 31.

⁴⁴⁹ Lásd Wing p. 17.

Látható, hogy a szerző mennyire tartja magát ahhoz, hogy a hitet és a kereskedelmet párhuzamba állítsa, hasonlatként, már-már szinonimaként használja a kettőt. Így érthetőbb, hogy miért is fontos az, hogy a mennyekkel „kereskedjenek” az emberek és elmagyarázza, egy fokon megnyugtató próbálja olvasóját, hallgatóját, hogy ez, vagyis a hit és a kereskedelem nem egyszerű feladat. Senki nem született kereskedőnek (hívőnek), senki nem lehet természetétől fogva vallásos, keresni kell, ki kell képezni az embereket a „mennyekkel való kereskedelemre” és ez hosszú időbe fog telni, de ha boldog emberek akarnak lenni mennyei kereskedők kell legyenek.⁴⁵⁰ Wing továbbá kifejti, hogy „Isten áruja jobb, mint az emberé”, bölcsessége és a kegyelme „végtelenül hasznosabb”, mint a földi vagyon,⁴⁵¹ és ezt a társaságnak – amelynek fő célja a profitszerzés volt – írt prédikációjában nagyon figyelmesen fogalmazza meg. Látható tehát, hogy a szerző több szempontból alaposan megmagyarázza, hogy azért is fontos a kereskedőnek kereszténynek maradnia, hogy a világi javak ne „nyeljék el őket”.

Sok lelkész nem csak a tengeri utazásra koncentrált, és nem csak a tengerészeknek és a kereskedőknek szóltak a prédikációk, hanem a hierarchia tetején lévő egyéneknek, akiknek figyelmét fel kívánták hívni a kereskedelem veszélyeire, előnyeire és a vele járó köteleességekre. Gostwyke fő mondanivalója is a keresztény kereskedőről és köteleességeiről szól, és kiemeli, hogy a keresztény mindig biztos alappal rendelkezik, míg a kereskedő folyamatosan kockáztat,⁴⁵² de kereszténységét nem „hagyhatja el” mert „nem fordulhat, mint zászlai, és medáljai minden széllel: nem változtathatja lelkiismeretének arcát, mint a kaméleon színét; olyanra, mint minden ország, amelybe belép.”⁴⁵³

Gostwyke kitér a különböző etnikumúakkal, vallásúakkal való kereskedelemre és láthatóvá válik a már említett „mi” és „ők” közötti különbségek, mivel természetesnek gondolja, hogy a keresztény kereskedő mindig igazságos és „szabad a zsidó bujaságától, a pogány érzéketlenségétől és a mohamedán érzékiségétől.”⁴⁵⁴

A szerző röviden összegezte a kereszténység előnyeit a kereskedelem felett:

„A kereskedő cédrusért, elefántcsontért és faliszőnyegekért; fémekért, fűszerekért, ékszerekért és értékes bútorokért [dolgozik] saját, és mások házába: legjobb esetben is csak a test díszítésére, és jólétére. A keresztény olyanért, amelyet sem moly, sem rozsdá nem érinthet, sem tolvaj nem vehet el [...] a hallhatatlan lelkének megváltásáért.”⁴⁵⁵

⁴⁵⁰ Lásd Wing pp. 8-9.

⁴⁵¹ Lásd Wing p. 20.

⁴⁵² Lásd Gostwyke p. 24.

⁴⁵³ Uo. pp. 18-19.

⁴⁵⁴ Lásd Gostwyke p. 18

⁴⁵⁵ Gostwyke p. 23.

Nathaniel Hardy, aki 1660-ban Rochester dékánja lett, Isten jelenlétére hívja fel a figyelmet 1659-os prédikációjában, amelyben Jákob (Izrael) történetén keresztül magyarázza ezt el. Kifejti, hogy Isten megőrzi azokat, akik bíznak benne, ezért ne forduljanak el tőle legveszedelmesebb útjaikon se és hogy mindenhol veszély fenyegethet, de nincs ok aggodalomra, mert ha Isten velük van nincsenek veszélyben.⁴⁵⁶ Hardy azt is hosszasan taglalja, hogy összesen két út van, a tenger és a szárazföld, amelyen az ember mehet és mindkettő különböző módokon rejt veszélyeket ám hozz egy történetet is megnyugtatóból:

„Ez egy szép történet arról, aki azt mondta, hogy az ő apja, nagyapja, és dédapja a tengeren halt meg; és amikor megkérdezték tőle, hogy akkor miért mész a tengerre? Válaszolt, hol halt meg a te apád, nagyapád és dédapád? Válaszolván azt mondta, az ágyaikban; szellemesen visszavágott, akkor te meg miért mész az ágyba? Az igazság az, hogy nincsen valódi oka annak, hogy bátortalanabbak, legalábbis aggodóbbak legyünk, amikor tengeren megyünk, mint amikor szárazföldön megyünk, de összeségében, mindkettőnek nagy a veszélye, annyira, hogy szükségünk van őrzésre, és ezt Jákob tudta jól.”⁴⁵⁷

Hardy, Istent, mint Jákob barátját jellemzi szövegében:

„Jákob ismerte az Urat, az ő nagyapja Ábrahám, az ő apja Izsák és ő maga úgy találták, hogy ő egy biztos, egy állandó barát; hibáztathatjátok őt, hogy az ő társaságára vágyott? Nincs jobb barátja az embernek bármilyen nehézségben, mint egy jó Isten és egy jó lelkiismeret.”⁴⁵⁸

Kitér azonban arra, hogy „az orare túl kevés szándék, laborare nélkül”, tehát azért, hogy megmeneküljenek, a „jó kikötőbe” kerüljenek tenniük is kell, és őszintén hinni a megváltásban és keresztényi életet kell élniük.⁴⁵⁹ Emlékezteti őket arra, hogy ésszerű, hogy viszonzni kell megmentéseiket és, hogy „Isten sokat vár attól, aki sokat vár Istentől”⁴⁶⁰ és egy példával folytatja: „Az a kereskedő nagyon jól tette (ha meg is tartotta) fogadalmát, amikor nyilvánvaló veszélyben volt, hogy [...] megfogadta Jupiternek, ha biztonságban partra viszi, hekatombényi áldozatot ajánl fel oltárán.”⁴⁶¹ Mert, ahogy Hughes írja, ki más ígérhette meg a kalandozóknak, hogy hajójuk előkerül a tengeri veszélyekből és, hogy „Noé sem merészkedett volna magától [a vízre], ha csak előbb nem tanította és bátorította volna Isten.”⁴⁶²

Erre John Ryther, wappingi prédikátor, is kitér, miszerint ki másban bízhatnának ezek az emberek? Ki biztosíthatná útjukat és sikerességüket? „Ki tudja megmondani, mi van a holnap

⁴⁵⁶ Lásd Hardy p. 32-33

⁴⁵⁷ Hardy p. 29.

⁴⁵⁸ Hardy p. 29.

⁴⁵⁹ Lásd Hardy p. 48.

⁴⁶⁰ Lásd Hardy p. 18

⁴⁶¹ Hardy p. 18.

⁴⁶² Hughes pp. 8-9.

*méhében? Akkor ki tudná megmondani, mi van a tizenkét vagy egy húsz hónapos hajóját méhében?”*⁴⁶³ Ha a viharokat és a tengert túl is élük, nem szabad elfeledkezni arról, ami a szárazföldön várhatja őket, az ellenséges törzsektől kezdve a különböző betegségekig, ezért is lenne fontos, hogy Istenben bízzanak a tengerészek, mivel útjuk minduntalan változó körülmények közé sodorhatja őket.

Fontos, hogy azonban ne csak saját vallásosságukra figyeljenek a kereskedők, hanem alkalmazottaikra is figyeljenek, hogy ők se káromolják Istent és, hogy életvitelük se legyen kifogásolható,⁴⁶⁴ mivel általuk van képviselve a keresztény vallás külföldön, és ha passzív evangelizációról van szó, akkor a megfelelő keresztény viselkedés az egyik legfontosabb eleme annak a hittérítési stratégiának

Mindemellett, a saját földre való visszatérés sem elfelejtendő szempont a prédikációkban és ezt Hardy alaposan kifejti:

*„Minden ember természetében benne van az apja házána szeretete, az ő szülőföldje, ahol (ahogy Lipsius⁴⁶⁵ elegánsan megfogalmazta) az első levegőnket szívtuk, és a lábunk az első lépést tette, ahol a csecsemőkorunk kivirágzott, a gyermekkorunk játszott, az ifjúságunk okult, ahol az egek, a folyók, sokszori látásra ismerősé váltak számunkra; ahol rég óta éltek rokonaink, barátaink és ismerőseink: egy szóban, ahol a boldogságunk tárgyai vannak, amelyeket mindenhol máshol hiába keresünk. [...] Amikor az emberek külföldi részeken vannak [...] gyakran gondolnak az apjuk házára: De loco peregrinationis propriae domicilii crescit affectus, az otthonunk iránti szeretetünk fokozódik attól, hogy távol vagyunk tőle és ezáltal, amikor személyünkben külföldön vagyunk, vagyunk otthon gondolatainkban.”*⁴⁶⁶

Még ha nem is foglalkoznak konkrétan apokalipszissal ezek a szövegek, néha beleszövik gondolatmenetükbe:

*„Ha visszaemlékszünk, az áldásokra, amelyeket Isten nekünk adományozott, főleg erre a mi népünkre, ebben a világ utolsó korszakában, még többet, mint a világ kezdete óta, a hajózás művészetének tökéletesítésére és új népek felfedezésére (amelyeket összehasonlításban hívhatnak új világoknak) [...] nem tudjuk csak csodálni Isten kegyelmét és jóságát, hogy ezt a tisztet megtartotta erre az utolsó és legrosszabb idejére a világnak.”*⁴⁶⁷

⁴⁶³ Ryther n.p.

⁴⁶⁴ Lásd Hardy p. 51. és Hughes p. 26.

⁴⁶⁵ Justus Lipsius vagy Joest Lips, holland jogfilozófus, filológus, humanista levélíró, áttért a protestáns hitre, de a későbbiekben visszatért a katolicizmusra.

⁴⁶⁶ Hardy pp. 38-39.

⁴⁶⁷ Wood p. 12.

Az apokalipszisnek vagy az utolsó kornak, azonban olyan értelmezése is lehet, hogy az addigi megélt utolsó korszak, a „világ felfedezése” előtti időszak, mely paradigmaváltást hozott az emberiség történelmébe.

Megemlítendő, hogy néhány társasági prédikációban megjelenik az interregnum időszaka is: *„Milyen csapást kapott Anglia a lehangoló ütésnél, amelyet néhai uralkodónk kapott [...] milyen gyűlöletesnek hangzott egy angol ember más országokban, nem kisebb címmel megtisztelve, mint az ördögé.”*⁴⁶⁸

Máshol az ország békéjére próbálják felhívni a figyelmet ezzel kapcsolatosan: *„Végül, ne csak békében térj vissza szülőföldedre de, hogy amikor újra visszatérsz, békében találj, az egyház és az állam közti rések meggyógyulván, mindenki élvezze saját jogait csendben, ülvén saját füge fája alatt, és munkájának gyümölcsét örömmel és hálával egye.”*⁴⁶⁹ Az előbbi részlet egy 1659-ban megjelent prédikációból származik, ezért is érdekes az egyház és az állam közti vitát megemlíteni a búcsúztató szövegrészben.

Egy 1622-ben kiadott, a Virginia Társaság hálaadó prédikációjában a már említett, neves lelkész, Patrick Copland figyelmezteti a társaságot, hogy amellet, hogy fontos a kereskedelem és a hit, nem szabad elfelejtkezni az olyan veszélyekről sem, amelyek nem feltétlenül jelennek meg azonnal – főleg, ha nagy messzi területekről van szó, ahova nagyszámú telepesek (vagy üldözöttek) érkeznek, mivel:

*„ha nagyobb mennyiségben bővelkedik benne, akkor a hajója és teste az államnak magába foglalja és bírja; de veszélyezteti is a testet és gyakran tönkreteszi azt: tehát még ha a király becsülete az emberek sokaságában van (ahogy a bölcs Salamon király mondotta), de ha az emberek sokasága meghalad egy nagy számot, a közös vagyon sok veszedelmes kellemetlenség tárgya lesz, úgymint éhínség, szegénység, és különféle egyéb csapások.”*⁴⁷⁰

Előfordult, hogy az írásra felkért lelkész részt is vett egy-egy hajóúton vagy akár több ideig tartózkodott távoli területeken és átérték azon veszélyeket, amelyek hiányáért imádkoztak. A következő részletben is megfigyelhető a „mi” és az „ők” különbségei:

*„Nem fogjátok elhinni, hogy milyen veszélyben voltunk, amikor hajótöröttek lettünk, az állítólag elvarázsolt szigeteken; amikor valamennyiünk találkozott a véres ellenségekkel a Nyugat-Indiákon; amikor sokunk meghalt az úton; és amikor azok közül, akiket élve hagytak, néhány eltűnt a parton ellátást keresvén és másokat a vadak ijai és nyilai öltek meg, amikor partot értünk.”*⁴⁷¹

⁴⁶⁸ Rainstorp pp. 20-21.

⁴⁶⁹ Hardy p. 52.

⁴⁷⁰ Copland pp. 30-31.

⁴⁷¹ Copland pp. 8-9.

8. Az Angol Kelet-indiai Társaság és a tengerészek:

Vallás földön és vízen

„Milyen boldog, milyen kedves dolog lenne, ha hajóitok, mint kis lebegő templomok lennének?”⁴⁷²

A kora újkori világban a „kalandozások” lényege a kereskedelem, a territórium- és piacszerzés, de emellett a vallásról sem feledkeztek meg. Akár hittérítés küldetéstudatával indultak, akár csak saját hitéletük megtartásának célja volt a lényeg, az óceánok, tengerek hajóin és a messzi szárazföldeken mindenhol, ahol európaiak voltak, jelen volt valamilyen formában az európai jellegű katolicizmus és protestantizmus. A protestáns és a katolikus ellentétek az ázsiai szférában, sokszor inkább a közösen vallott kereszténység miatt, átalakultak egy fajta barátsággá és diplomáciai kötelékké.⁴⁷³

Az Angol Kelet-indiai Társaság keletre hajózva egy diverz vallási élet „mikrokozmoszába” érkezett a Kelet-Indiákon. Az első Brit Birodalom, a másodikhoz képest nagyrészt egy tengeri (maritime) birodalom volt, óceáni kereskedelemmel, telepésekkel. Védelmét flottái adták. Emiatt is érdemes a társaság és az indiai szubkontinens vallásai, vallási közösségeinek fontossága mellett kitekinteni a hajóutak és tengeren töltött időre.

A hajóutakon a halálozási ráta elég magas volt, így sokszor útközben kellett új matrózokat toborozni, így megeshetett, hogy a legénység jelentős része nem beszélte (de talán megértette) a toborzók eredeti nyelvét, vagy mint az „európai ázsiai” lingua franca, a portugál volt a közös nyelv.⁴⁷⁴

8.1. Navigáció és prédikáció: A víz, mint (vallási) „élettér”:

Ez a fejezet, az előzőből kiindulva, a 17. századi Angol Kelet-indiai Társaságról, annak vallásosságáról és olyan imákról, ima gyűjteményekről, értekezésekről szól, amelyeket vagy a társaság rendelt meg, állíttatott össze vagy a társaságnak írták különböző okokból és nem arra kíván kitérni, hogy a 17. századi matrózok vallásosak voltak-e vagy, hogy annak megfelelően viselkedtek-e, hanem hogy a vallás és az Angol Kelet-indiai Társaság milyen alakban fonódott össze ebben az időszakban. A vallási élet gyakorlásáért a hajókra is kötelezően előírták egy

⁴⁷² Mather p. 25.

⁴⁷³ Smith p. 126.

⁴⁷⁴ Kaislaniemi p. 66.

lelkész vagy káplán jelenlétét, akinek egyéb feladatai mellett, kötelező volt istentiszteleteket és közös imádkozásokat tartania adott napokon. 1700-ban, hajókra nyomtatott verzióban is küldtek imákat, és utasításokat adtak, hogy naponta használják őket, de még két év múlva sem volt ez szokás.⁴⁷⁵

A tenger kulcsszerepe a kora újkori Európában még inkább kiemelkedett, de Angliának, szigetország lévén, mindig is különösen fontos volt és Wood így fogalmaz erről:

„A mindenható Isten hatalmas áldásai a mi kis szigetünkre, mióta lerázódott a római egyház babonás bálványimádása és őszintén prédikálják az igaz katolikus hitet köztünk [...] és keresztény gondoskodással, azzal, hogy előre külditek a nagy flottáitokat a Föld legtávolabbi részeire, a mi hitünk alaposan megjelenítődik a világban; és a mi Földünk híressé tétetik a legtávolabbi részein: és ti nem tehetek mást, mint hálásan emlékeztek és elismeritek a mi nagyszerű Istenünk tiszteletét, hogy ő hogyan öntötte ki áldásait a ti flottáitokra sokkal bőségesebben, mint bármelyik határos szomszédunkra.”⁴⁷⁶

Minden, ami „külvilági” volt – információ, kereskedelem, háború – minden a tengeren érkezett a szigetországba, így nem meglepő, hogy mennyire természetes része világuknak a hajózás és a „tengeri élet”. Ez nem volt másképp az Angol Kelet-indiai Társaság embereinél sem, akiknek egy része sok időt töltött az európai, afrikai és ázsiai partok között az óceánokon és tengereken. Edmund Chishull, egykori Török (Levantei) társasági káplán, egy prédikációjának részleteiben kifejezi, hogy amikor az *„új vizek világa hozzáadatott a Földhöz, akkor az emberi kíváncsiság határtalanságát legyőzték a csodák fajtái. Terrorral és ámulattal utaztak át a nyomtalan óceánon”⁴⁷⁷* az újkor emberei, hogy felfedezzék az új világokat.

William Thomson, egy lelkész, az essexi Leighben íródott, a „Tenger kincsei” című prédikációjában, a víz elemét jobban „megvizsgálta”:

„Ha komolyan megvizsgáljuk a természetét eme vizes elemnek, azt találjuk, hogy ő is annyira nyugodt, mint a többi, és nem kevésbé előnyös az emberi természetnek: mert míg a kapzsi Föld, amikor megremeg, nem kímél embereket, se városokat és a változékony levegő ártalmas szellőkéséssel nyomaszt minket, és a tűz megperzseli vérünket, addig öreg Neptunus kezelhetőbb hajlamú, és ha az ő mérges lánytestvére (Juno, a levegő), békén hagyja, soha nem mulasztja el, hogy kedvező legyen a világ érdekeinek [...] az összes elem közül, ez a legősibb és [...], egyik sem annyira magasan fejlett a vallás misztériumában [...] [hogy] az összes nemzet, megfigyelve tisztító erejét, adoptálták vallási szertartásaikba és misztériumaikba.”⁴⁷⁸

⁴⁷⁵ Penny p. 125.

⁴⁷⁶ Wood. n.p.

⁴⁷⁷ Chishull pp. 14-15

⁴⁷⁸ Thomson pp. 1-3.

Érdekessége, ennek a prédikációnak, hogy nem a tenger veszélyeit emeli ki, hanem épphogy pozitívumait és, hogy vallásilag is mennyire fontos a víz eleme több vallásban is.

Hughes is igen rendhagyó módon közelítette meg a tenger témáját:

„Először azt említeném, hogy a tenger magasabban van, mint a föld, mégsem csordul ki! [...] [Ez] szemügyileg is demonstrálható, mert, hogy távolról, a szárazföldről, először a hajó árbócait látjátok meg felétek közeledve, mielőtt a testét vagy magát a hajót látnátok meg: amely sokkal szebb tárgy a láthatáron, amelyet feltétlenül először kellene látni, ha az óceán egy szinten lenne. [...] [ez, hogy] folytonos mozgásban, apadva és áradva és nem árasztja el, hanem ellenkezőleg egy folyékony test természetéhez, magukat halmokban tartják, megfelelő helyükön, ésszerűtlenül csak a mindenható szónak erényéből oldódott meg.”⁴⁷⁹

John Flavel egyszerűbben fogalmaz, amikor a vízen keresztül mutatja be, amikor azt írja, hogy annak ellenére, hogy egy lövedéket nem tud megtartani a víz, de „Isten gondviseléséből” adódóan a fa és a víz sóssága miatt, az óriási terhű hajókat „képes megtartani.”⁴⁸⁰

A hajózás fontossága több prédikációban is kiemelt szerepet kapott, sokszor kihangsúlyozva azt, hogy az angolok sehogy máshogy nem tudnának kötődni se Európához, se a kereszténységhez, se a világhoz:

„Az volt, ami megnyitotta az utat a párbeszédre és az emberiséget megismertette egymással, amely új vallásokat fedezett fel, és benépesítette a Földet és nagy nemzeteket csinált, amely a világot eggyé tette, a legtávolabbi országokat egyesítvén, még azokat is, amelyek úgy tűntek a természet elvágott a többtől és elzárta bármilyen kommunikációtól. Enélkül, valószínűleg [...] a mai napig magányos, ismeretlen világok lennének [...] Divisos orbe Britannos: és nem vagyunk elvágva a világ többi részétől [...] Nincsenek olyan emberek a menny alatt, akik jobban adósai lennének Isten jóságának, mint saját magunk, a hajózás feltalálásáért, amely nem csak a mi támaszunk és díszünk, hanem bevehetetlen erődünk is. Ez hozza haza a világ kincseit és az ajtónk előtt rakja ki őket; és biztosítja nekünk birtoklásukat, [és véd] szomszédaink erőszakától.”⁴⁸¹

A Bibliában is több módon, sokszor előfordul a tenger, a víz, mint egyes történetek helyszíne vagy épp toposzként, ahogy a tengerészek, halászok, valamint a kereskedők is, mint fontos szereplők bizonyos részekben. Az ilyen bibliai passzusok, történetek különböző módon, rendkívül sokszor megjelennek a 17. századi vallási szövegekben, akár szóról szóra, akár

⁴⁷⁹ Hughes p. 18.

⁴⁸⁰ Flavel pp. 406-407.

⁴⁸¹ Hughes pp. 12-13.

parafrazeálva, sokszor általánosan használva ezeket a „szereplőket”, de ugyanakkor gyakran tovább gondolva, a bibliai és a világi tudás összefűzésével igyekeznek a szerzők lelki útmutatást adni a tengerészeknek és a kereskedőknek.

Cotton Mather, akinek hullámzó volt a kapcsolata a tengerészekkel, ugyanakkor szintén a hajósok kivételességét is kiemeli, miszerint sok tengerész elsőrangú keresztény és hogy sokakat felülmúlnak kegyességben, feddhetetlenségben, jótékonyágban és leszögezi, hogy *„amikor Urunk, Jézus Krisztus kiválasztotta tanítványait, ő tengerészek társaságát választotta. Valóban, az Urunk, Jézus Krisztusnak, nincsenek igazabb vagy nagyobb tanítványai a mennyország alatt, mint azok közt, akik napjaikat nem a földön, hanem a tengeren töltik.”*⁴⁸²

Ahogy Máté apostol megírta, ők a „lelkek halászaí”: *„És monda nékik Jézus: Kövessetek engem, és én azt mívelem, hogy embereket halászzatok.”*⁴⁸³ Látható, hogy már a kezdetektől fogva a tengerészeknek, halászoknak különleges helyük van a Bibliában, történelemben és a kereszténységben és ez a kora újkori „kalandozásokkal” csak növekedett.

Wood szerint fontos figyelembe venni a tengerészeket, mivel sok esetben ők állnak a „legközelebb” Istenhez, ők élik át a tenger háborgását, ők érzékelik leginkább Isten természet által megmutató erejét, „haragját” és hogy emiatt ők sokkal jobban látják Isten mindenhatóságát és kegyelmességét a világban.⁴⁸⁴

A hajózásban már a 16. században is jól tudták, hogy a hónapokig tartó, kis helyen való összezártság, fékezetlen káromkodás és szerencsejáték morális romláshoz vezet.⁴⁸⁵ Fontos volt a legénység és a társaság alkalmazottainak vallási és morális jóléte és ehhez sok útmutató, kézikönyv és prédikáció készült. A morális vezetés útmutatóinak kereslete magyarázható a reformáció „mindenki lelkészségének” elvével és a „vallási individualizmusával”, amire sokan az Új Szövetség lelkiségének újjá ébredéseként tekintettek.⁴⁸⁶ A spirituális útmutatóknak volt már az előző századokban is római katolikus precedense⁴⁸⁷ és a 17. századra mindenhol jellemzővé vált a protestantizmusra. A 16. században sok tengerész útmutató készült, mind magán, mind nyilvános szertartásokra a tengeren. Ezen szövegek sokszor említették a hajósok csökkenő hitéletét:

⁴⁸² Mather p. 9.

⁴⁸³ KG Mt. 4:19

⁴⁸⁴ Lásd Wood p. 16.

⁴⁸⁵ Kverndal p. 8.

⁴⁸⁶ Kverndal pp. 11-12.

⁴⁸⁷ Példának okáért Loyolai Szent Ignác „Lelkigyakorlatok” című műve.

„Ahogy régen mondták, 'ő, aki imádkozni tanulna, engedjétek a tengerre'⁴⁸⁸: de most, milyen sokáig kell egy embernek a tengeren lennie, hogy halljon egy hajóst imádkozni! [...] Halljátok Isten hangját a zúgó tengerekben; de mikor hallhatta Isten a ti hangotokat imában? Látjátok Isten csodáit a mélységekben, a teremtés csodáit, a megőrzés csodáit; de közben, ti magatok a legnagyobb látnivaló csodák vagytok a tengeren: férfiak, akik közvetlenül Istentől függnék életükben, szabadságukban és vagyonukban, minden pillanatban és egyszer sem [...] ismeritek el őt imával.”⁴⁸⁹

A vízen való erkölcsösebb élet támogatásának érdekében, a tengerészeknek és kereskedőknek sokszor előírták az istentiszteleteken, prédikációkon való részvételt, de hogy valójában mennyire volt „hatásos” az előírás, vagy az elhangzott prédikációk, az egy másik kérdés. A prédikációk eredeti céljai, valós használatuknak és befogadásuknak eredményei közötti különbségek óriásiak lehetettek. A szerzők mentalitása – akik lehet, hogy soha nem hagyták el szülőföldjüket – és azoké között, akiknek íródtak a vallásos szövegek, hatalmas eltérések feltételezhetőek. Így, még ha bármennyire is drámaian írták meg a lelkészek szövegeiket, nem feltétlenül rezonált a valós, „megélt” tengeri veszélyekben működő (túlélő) mentalitással.

A veszéllyel teli megélhetés miatt a tengerészek mindig is egyfajta kettősségben éltek és ezt több szerző is megfogalmazta már a kezdetektől, ahogy Flavel is rámutat egy ókori párbeszéd átvételével:

„Urak, azt találom elbeszélve Anakharsziszról⁴⁹⁰, hogy amikor valaki megkérdezte tőle, hogy vajon az élők vagy a holtak vannak-e többen? Ő azt válaszolta, hogy 'előbb meg kell mondja nekem (mondta ő), hova soroljam a tengerészeket': ezáltal közölvén, hogy a hajósok, talán egy harmadik csoportba tartoznak, sem az élőkhez, sem a holtakhoz nem tartozván, életük folyamatosan előttük lebeg.”⁴⁹¹

Ehhez hasonlóan írja le prédikációjában Copland a tengerészek, majdnem folytonos, „küzdelmét” a túlélésre az óceánon és a tengereken:

„A tengerészek, sem az élők közt, de még a holtak közt sincsenek: úgy, hogy csak néhány hüvelyknyi deszka van köztük és a halál közt, a kettő közt lógnak; készek felajánlani lelkeiket minden szellőkésnek és hullámnak [...] A tengeren élő tengerészek, majdnem, mint a halak, a

⁴⁸⁸ Flavel p. 396: Qui nescit orare, discat navigare. Itt az eredeti angol szövegben van némileg félre fordítva, valószínűleg a hatás kedvéért: „he that would learn to pray, let him go to sea”. Latin fordításból „Aki nem tud imádkozni, tanuljon hajózni” lenne a pontosabb.

⁴⁸⁹ Flavel pp. 396-397.

⁴⁹⁰ Anakharszisz: Kr.e. 6. században élt szkíta költő, író, filozófus.

⁴⁹¹ Flavel p. 228.

*víz a legszükségesebb elem számukra [...] amikor élet és lélek készek kezét fogni, és elhagyni ezt a jelen világot; akkor, még ezek a semmit sem félő emberek, ezek a dölyfös férfiak is remegnek a félelemtől.*⁴⁹²

James Janeway a népszerű de üldözött puritán lelkész is hasonlóan fogalmaz „sokszor az értelmük elvesztéséhez sodorja őket, életük vége előtt; mert a biztos elkerülhetetlen halál kilátása rettenetes kell legyen a húsnak és a vérnek.”⁴⁹³ Azonban kételyeit is megfogalmazza a tengerészek kapcsolatosan, mert ő szerinte mindent megtesz lelkeik megóvásáért, de nem tudja nem észrevenni, hogy mennyi tengerész mennyire érzéketlen, pedig ők folyamatosan „a halál és az örökkévalóság látványában élnek és mégis, úgy élnek, mint ha nem lenne élet ezután.”⁴⁹⁴ Ezt az érzéketlenséget bűneikkel magyarázza, legtöbbjüket „iszákosnak, örültnek és bolondnak” nevezi. Ugyanakkor ezt a paragrafusát prédikációjának naturalisztikusan azzal zárja, hogy: „nem rég volt, hogy hajóitok fedélzete csúszós volt barátaitok agyvelejével és vérével, mit tanít ez nektek, mint hogy életeitek és lelkeitek elmondhatatlan veszélyben vannak; és aki elhanyagolja életében Krisztus fontosságát és a saját lelkét, annak nem kellene tengerésznek lennie.”⁴⁹⁵ Azonban pontosan ugyanezért is válhatnak érzéketlenné a hajósok, látván, hogy bármikor vége lehet életüknek, inkább „bűnben élnek”. Ennél a prédikációnál még érdekes Janeway fogalmazása, mert a tengerészeket egy ponton külön „törzsnek” nevezi és, ahogy Flavel is írta, egy fajta „harmadik” emberként is jellemezheték a hajósokat, se nem az élőkhöz, se nem a holtakhoz tartozván.

Mások is sok intelmet adnak lelkük megőrzésének fontosságával kapcsolatosan, mivel úgy tartják, ha: „hajók elvesznek, újat kaphattok [...] de a lélek elvesztése helyrehozhatatlan veszteség” és mindennél többet ér mégsem biztosítják azt.⁴⁹⁶ Flavel is hasonló kétséget vett papírra, amikor azt részletezi, hogy a folyamatos hajózások során a tengerészek beleremegnek egy nagy vihar láttán, de mégsem gondolnak bele, hogy „Isten dühének összes hulláma, mely örökre ellepi lelkeiket”⁴⁹⁷ mennyivel szörnyűsebb lesz. Majd ő is a sokszor használt tengeri hasonlatokkal él, amikor azt írja, hogy lelkeik „beszállnak az örökkévalóságba, ahova minden szél fújja őket és gyorsan a mennyország vagy a pokol kikötőjébe kerülnek.”⁴⁹⁸

Látható, hogy a prédikátorok is érzékelik, hogy bármennyire is erkölcsösnek, keresztényinek festik le a tengerészek, beleszövik kételyeiket is ezzel kapcsolatosan. A

⁴⁹² Copland pp. 3-4.

⁴⁹³ Janeway 1698 n.pp.

⁴⁹⁴ Janeway 1672 n.pp.

⁴⁹⁵ Janeway 1672 n.pp.

⁴⁹⁶ Ryther n.pp.

⁴⁹⁷ Flavel p. 230.

⁴⁹⁸ Flavel p. 229.

társasági iratokból kiderül, hogy a hajókon és a lerakatokban is sokszor problémás volt betartatni az előírt vallásos tevékenységeket.

Emiatt sok esetben felhívják a figyelmet, hogy milyen veszélyeknek vannak kitéve és figyelmeztetik a tengerészeket, hogy ne feledkezzenek meg arról, hogy mivel is tartoznak Istennek. mégha a hajózás sokat is fejlődött, akkor sincsenek *„messzebb a haláltól, mint a víztől, amely csak két vagy három hüvelyknyi távolságra van [...] amelynek alján sok ezer szegény nyomorult teremtmény fekszik, akiket bűneik süllyesztették el, nem csak a tenger alá, de a pokolba is, ahová az isteni bosszú üldözte őket.”*⁴⁹⁹

A megmeneküléseik miatt tehát a tengerészeknek van a legtöbb kötelességük Isten felé és Ryther azt írja, hogy „Isten számon fogja kérni” ezeket és ne gondolják, hogy Isten a világi kísértések elérésért kegyelemzett meg nekik és figyelmezteti közönségét, hogy:

*„Ó, de Istennek van egy 'Emlékezés könyve', amelyben minden fel van jegyezve és amelyből ítélve lesztek, az összes szív titka manifesztálódik aznap; a sötétség minden elrejtett dolga kihozatik a fényre, minden titkolt bűntudat otthon vagy a fedélzeten, a Föld távoli részein; minden titkos bűnök Isten arcának fényében van.”*⁵⁰⁰

Ám, mi másról is szólhatott egy prédikáció, egy hajón, egy távoli helyen? Erre egy példa William Lesk, lelkész, 1617. május 18.-án „A Sovldania⁵⁰¹ öbölben horgonyzott Globe-on prédikált szentbeszédének” egy részlete, amelyet a társaságnak írt:

*„Nulla gens tam essera, nulla natio tam barbara, cui non infideat hac notio, esse Deum, Nincsen (mondja ő) olyan nép, amely annyira durva, sem népek, annyira barbárok, ahol az az elv, hogy egy Istent imádni kell, ne lenne elismerve és elfogadva, mint egy kétségtelen igazság: mind (mondom én) egyetértenek ebben, de az engedetlenség miatt megfosztattak az igaz ítélet szemétől, mindig is, és a mai napig súlyosan és durván hibáznak, mind kitalálni a személyét, annak, akit imádni kell, és hogyan kell [...] népek, országok, és emberek különleges indukcióval imádják a Napot, a Holdat, tüzet, vizet és más elemeket [...] sok példával macskákról, tehenekről [...] melyeket úgy gondoltak, nem méltatlanok az isteni imádatra; ennyire mély ez az elv, Hogy van egy Isten, az ember szívében [...] hogy ahelyett, hogy ne legyen Istene, ő boldog, hogy aláveti magát a legalapvetőbb lényeknek, amelyeket meg lehet nevezni.”*⁵⁰²

A hajóutak lelkészeit a legénység moráljának megmaradásáért, az Istenbe vetett hitt erősödéséért és a veszélyekkel szembeni segítségükért alkalmazták. A fentebb közölt részlet érdekessége, hogy kiemeli, hogy bármilyen alakban vagy alakokban, de mindenhol,

⁴⁹⁹ Flavel p. 229.

⁵⁰⁰ Ryther. n.pp.

⁵⁰¹ A Saldanha-öböl a mai Dél-afrikai Köztársaság területén található.

⁵⁰² Lesk pp. 2-3.

mindenkinek létezik Isten és mindegy hogyan jelenik meg, inkább azt választják, mint az istentelenséget. Ebben a részletben érzékelhető, a korban is hagyományos, „mi jobban tudjuk, jobban ismerjük, mint ők” nyugati szemléletmód, de azzal a különbséggel, hogy kiemeli az író, mindenhol van Isten, csak még nem találták meg vagy nem a megfelelő alakját. Ez a részlet azért is fontos, mivel a hajók és legénységeik a világ különböző tájaival, embereivel érintkeztek és egy módon tisztázni „kellett” a vallási különbségeket, amely sokszor magában rejtette a kulturális diverzitás részleteit.

Ryther is hasonló meglátásokat fogalmaz meg szövegében a „pogány” tengerészekről és az indiánokról:

„Nem azt mondják a szegény indiánokról, hogy az ördögnek ajánlanak fel áldozatot; és ők azt mondják, hogy van egy jó Isten; és ő nem fogja bántani őket: tehát nem kell szolgálják őt, de van egy rossz Isten, vagyis az ördög és ő kínozni fogja őket, ha nem áldoznak neki [...] Ezeknek a pogány tengerészeknek [...] van sejtésük valamilyen legfőbb lényről, aki le tudta csendesíteni viharait, akár a Nap, a Hold vagy a csillagok [...] Ezek lehettek talán a tengerészek istenei. [...] mivel] jelentősek a hajózásban, a szegény pogányok talán könnyen istenségeknek ismerik el őket és így veszélyeikben rájuk tekintenek fel segítségért.”⁵⁰³

Prédikációjának későbbi részében is visszatér erre a témára, azonban már kiemelve, hogy ha még nem is a „megfelelő” Istenhez fordultak, az, hogy imádkoztak már egy pozitív jellemvonásuk: *„a szegény [pogány] tengerészek, látjátok, feljebb néztek, tehát, ők imádkoztak az ő Isteneikhez: ez egy keresztény szellemiség.”⁵⁰⁴*

Egyértelmű már ezekből a részletekből is, hogy akárhányszor „pogánynak” vagy „hitetlennek” nevezik a „nem-európaiakat” látszik, hogy valamilyen fajta hitéletet feltételeznek, láttak tőlük.

Visszatérve azonban magukra a társaságra és a tengerészekre, ahhoz, hogy bármilyen közös történelem létrejöhessen, a Kelet-Indiákra kellett eljussanak és hosszú, veszélyes, betegségekkel teli hajóút állt bárki előtt, aki odakészült. Ezekre az utakra sok prédikáció és vallásos mű készült, mint például, John Wood egyik műve is, amelyben kettősen fogalmaz az „útról”: egyszer, mint a hajóútról ír, mely messzi földekre viszi hallgatóját, de ugyanakkor, mint a mennyek felé vezető utazást is érti alatta, amelyben „ha nem a jó pilótánk útmutatását” követik, elvesznek lelkeik.⁵⁰⁵

⁵⁰³ Ryther pp. 28-29.

⁵⁰⁴ Ryther p. 162.

⁵⁰⁵ Lásd Wood p. 82.

A fogalmak kettős használata több korabeli prédikációban is fellelhető különböző módokon. A tenger is megjelenik meg ilyen módon ezen szövegekben, akár mint az életút metaforája vagy mint, az életben adódó fenyegetések forrása és ahogy írja a tengerészek az állandó veszélyek miatt folyamatosan éberek és a keresztényeknek is annak kell lenniük.⁵⁰⁶

„A tenger nem egy olyan hely, ahol az ember élhet és maradhat [...] és tele vannak örömmel, amikor észreveszik a kikötőt, amely felé útjukat veszik: tehát a világ tengere nem élőhelye és maradási helye a keresztényeknek, mert úgy vannak és élnek benne, mint az idegenek és zarándokok [...] és tudják, hogy, amikor ez a földi háza tabernákulumuknak elporlad, örökké tartó lakhelyük lesz majd a mennyekben; és így, mint a tengerészek, úgy használják a világot, mint a hajósok a tengert, mint az átvonulás útját, [és ez] soha nem olyan boldogságos, mint amikor útjuk halállal végződik és jó kikötőbe vitetnek [...] és] elhagyhatják hajójukat a [...] mennyben.”⁵⁰⁷

Chishull arra tér ki, hogy a hajósok és a kereskedők nem értékelik, hogy milyen kivételes szakmájuk, hivatásuk van – és nem csak kereskedelmi szempontból. Úgy tartja, hogy azokra, akik külföldi területeken dolgoznak egy „szent és felbecsülhetetlen küldetés” van bízva, vagyis „vallásuk és szülőhazájuk hitele” és ehhez elengedhetetlen emberiségük, józanságuk. őszinteségük kereszténységük és igaz angolságuk.⁵⁰⁸

Wood prédikációjának további részében a tenger hasonlatáról áttér a hajó metaforájára tovább erősítve a tengerészek kivételességének gondolatát, azáltal, hogy kiemeli, hogy Isten alapította meg a hajózást, ezáltal magát a tengerészek hivatását is.

„Látván, hogy te magad (Ó Úristen) voltál az első írója ennek a művészetnek; utasítva szolgálodat, Noét, hogy megépítsen egy bárkát [...] Látván, hogy ezzel a művészettel, amelyet tanítunk és gyakorlunk, a kereskedelem és árucseré népi és népi közt megőrződik és fenntartatik és a te igaz mondásod elvitetik, azokra a helyekre a földön, ahol nem ismertek téged. Látván a tengert, amelyen keresztül utazunk, képe a világnak, és a hajó, amelyben utazunk a te egyháznak képe; és az életünk egésze a tengeren taníthat minket, arra, hogy spirituálisan hogyan viselkedjünk a te szolgálatodban. Végül, látván a te fiadat, a mi megváltónkat, amíg a földön élt, nem csak megerősítette és megengedte a mi szakmánkat, de kitüntette saját személyével, azzal, hogy belépet egy hajóba és benne hatalmas csodát művelt a tengeren és ezáltal teljes bizonyosságot és biztosítékot adott istenségéről és isteniségéről.”⁵⁰⁹

⁵⁰⁶ Lásd Wood pp. 84-85.

⁵⁰⁷ Wood pp. 84-85

⁵⁰⁸ Lásd Chishull pp. 22-23.

⁵⁰⁹ Wood p. 111.

Ahogy a tenger, úgy a hajó képe azonban nem csak az egyházra volt használható, hanem az emberek életére is. Janeway elmagyarázza, hogy a hajó törékeny, a „szellő felborítja, egy lék elsüllyeszti”, tönkremegy és az „agyag tabernákulum” tehát a test, amely porból lett elvész utalván arra, hogy az örök lét nem a fizikai, világi dolgokban fog megmaradni, hanem a mennyeekben.⁵¹⁰

A hajóépítés művészetét is össze tudják kötni Istennel, mivel úgy tartották ő a hajóépítés „ősatyja”, aki átadta Noénak ezt a tudást. Wood azt írja, hogy a „profán történések” szerint Atlasz, aki a mennyeiket tarja vállain, találta fel a navigációt és a hajózást, ellenben a keresztények, a Szentírás alapján tudják, hogy mindkettő egyenesen Istentől származik, bizonyítva ezzel, hogy milyen dicső dolog ezeknek a tudása.⁵¹¹ Wood írásából következtethető tehát, hogy már az „első” bárka is az egyházat jelenthette, mivel Isten olyan hajót készített Noéval, mint egyházának képe és ezáltal „*minden keresztény tanulhat a tengeri utazóktól, hogyan hajózzák át a világ tengerét*” és hozzáteszi, hogy „egy hajó igaz hasonlata lehet sok szemszögből Krisztus egyházának.”⁵¹² Thomson elismeri, hogy nem csak az európai civilizáció rendelkezett hajókkal, de egy módon érzékelhető egy európai fölényesség is abban, ahogy ír róla, mivel úgy fogalmaz, hogy „*később, rengeteg nép tett úgy, mint ha ők lettek volna ennek, a leghasznosabb művészetnek, az írói.*”⁵¹³

Ezzel egy újabb fontos részletre hívnám fel a figyelmet, a tengerészeti imák többször előforduló feldolgozott története a Krisztus hajón való utazása, mivel azáltal ő is megtapasztalta azon veszélyeket, amelyek a matrózok nap, mint nap átélnek, és amiatt „talán kegyelmesebb és készségesebben fog közbenjárni” a tengerészekért⁵¹⁴ és „ahogyan ő akkor, testileg és láthatóan jelen volt ezen a hajón; úgy van ő, ahogy ő Isten, minden hajón jelen, a világ bármely részén és az ő gyermekeivel, mint egy különleges védelmező.”⁵¹⁵

A hajósoknak készült prédikációk, útmutatók elsődleges célja a morál, a hitélet fenntartása és a lelkek megmentése az örök, azonban izgalmas módon, az általános erkölcsi- és vallási útmutatáson túl, hogyan legyenek keresztények a tengerészek, Wood megfordítja ezt a gondolatot és kitér arra, hogy mit kellene a hajósoktól tanulniuk a keresztényeknek:

„Eddig igyekeztem a tengerészeket megtanítani kereszténynek lenni: de most azt mutatom be, hogy az összes igaz keresztény, tengerész, és hosszabb az útjuk, mint a Kelet-

⁵¹⁰ Lásd Janeway 1672 n.pp.

⁵¹¹ Lásd Wood p. 14.

⁵¹² Lásd Wood p. 86.

⁵¹³ Thomson p. 5.

⁵¹⁴ Lásd Wood p. 26.

⁵¹⁵ Uo. p. 17.

Indiákra: minthogy az egész életük egy út a földről a mennybe. Amely úton egy tengeren kell, hogy átkeljenek, egy hajó, amiben átkelhetnek; és útjukon nagy viharokkal szembesülnek, melyek azzal fenyegetnek, hogy vízbe fullasztják őket és hajójukat: és Krisztust (akiben bíznak) alva találják, mint ha veszélyüket nem vette volna észre, de ha felébresztik buzgó imáikkal, gyorsan felkel és nem csak az összes ellenségüket tünteti el és biztosítja a hajót: de soha nem hagyja el őket, amíg nem vitte el őket a mennybe, a kikötőbe, ahol lenniük kell.”⁵¹⁶

Wood Jézus hajózásának történetét később jobban kifejti és rendkívüli módon értelmezte, amikor részekre bontotta és hasonlatként magyarázta el, mely alapján a tenger a világot jelképezi, a hajó az „igaz krisztusi egyház”, a vihar az eretnekek, skizmatikusok és az üldöző zsarnokokat szimbolizálja. Az alvó Krisztus saját halálának képe és ébredése az ő feltámadását jelképezi és miután elmúlt a vihar az azt követő nyugalom a lelkiismeret békéje, a szent lélekben való öröm, és az elkövetkezendő élet örök nyugalma.⁵¹⁷ Látható, hogy milyen részletekbe menően próbálták minél személyesebbé tenni Jézus képét a tengerészeknek, és hogy a Bibliában mennyi lehetőség van a hitet, a kereszténységet és a vizeket összekötni. Itt a tenger a világot jelenti, míg Mather prédikációjánál a vizek alatt az embereket érti és mindkettő a maga módján hangsúlyozza az emberek, a vizek és a világ egyre erősödő kapcsolatát az újkorban.

Az egyházakat sokszor hasonlították különböző tárgyakhoz, dolgokhoz. Látható, hogy a hajó motívuma sem kivétel, mint az egyház képe – vagy esetleg, olyan felekezetnél, amely hisz benne, a purgatóriumé. Mather a tengerészekhez szóló intelmében kifejezi, hogy míg a matrózok nagyrésze fiatal, sokukból nem lesz idős ember, mivel nincs istenfélelmük. Ő is hasonlatként használja a tengeri élet képeit és a hajót ő is az „Úr Jézus Krisztus egyházával” teszi egyenlővé, melynek parancsnoka maga Jézus. A kapitánynak kell elkötelezzék magukat, szövetségre kell lépjenek vele még fiatalságukban, mert félő, hogy soha nem lesz rá lehetőségük, ha nem teszik ezt meg. A tengerészek lelkeinek megvédését úgy tekinti, hogy sokkal jövedelmezőbb lesz, mint „Salamon tengerészeinek Ofírba vagy Afrikába” tartó útjai, „mivel a kegyelem sokkal nagyobb nyereség, mint a tiszta arany.”⁵¹⁸ Janeway a hajó részeihez hasonlítja jó erkölcsös életet: a jó meggyőződés az árbóc, a szentséges szeretete a vitorla, Krisztus és a Szentírás a horgony, és az alázat a ballaszt.⁵¹⁹ Ugyanez a szerző negatívan ugyanakkor negatív képet fest hasonló metaforával a római katolicizmusról, amikor azt írja, hogy miután Nagy Konstantin békét és világi jogokat adott az egyháznak „onnantól Róma nem volt többé hajó”, hanem a pápáé lett a „tenger” vagyis az egyház és „abból a tengerből több

⁵¹⁶ Wood pp. 77-78.

⁵¹⁷ Lásd Wood p. 78.

⁵¹⁸ Lásd Mather pp. 38-39.

⁵¹⁹ Lásd Janeway 1672 n.pp.

vihar érte Krisztus hajóját, mint az üldöző zsarnokoktól.”⁵²⁰ Más is negatívan értékeli a római katolikus egyházat, ám fel is hívják a figyelmet tagadhatatlan hasonlóságokra némelyik protestáns felekezettel.⁵²¹

Egy másik kötelező hajózási kelléket, az iránytűt is felhasználta Flavel metaforaként és úgy tekinti, hogy négy fő alappont van – a négy fő égtájnak megfelelően – amelyek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy a „boldogság kikötőjébe”, vagyis a mennyországba jussanak a (lelki) tengerészek ezek: Isten, Krisztus, a szentség és a halál.⁵²² Ez mind hasonlatosnak mondható az Apa, a Fiú és a Szentlélek hármásával kiegészítve a mennyországba vezető végső úttal.

Flavel később is visszatér az iránytű motívumához amikor kifejti, hogy kell aggódniuk a tengerészeknek, ha tudják, hogy Isten, „akinek a szelek és a tengerek engedelmeskednek” mellettük áll és hogy az „kétségtelenül jobb, mint ha mindkét Indiákról gazdagsággal telítve” térnének vissza, mintha egyáltalán nem. Majd azzal folytatja, hogy „*a mennyei Jeruzsálemet tegyétek az új iránytűiteknek pontjára; hajózatok, amennyire csak tudtok érte; és az Úr adjon kedvező szelet és biztonságos érkezést arra a földre és nyugalmat.*”⁵²³ Itt is érzékelhetők a tengeri és a vallásos élet párhuzamba állítása, a „biztonságos érkezés arra a földre”, ami tekinthető, a messzi Indiáknak és ugyanakkor mélyebb értelmezéssel a végső célnak, a mennyeknek.

Janeway elmagyarázza, hogy azért is fontos Krisztust „magukkal” vinniük, mert különben, hogy lehetne „boldogan” szembe nézni a tenger veszélyeivel, ha nem tudják, hogy haláluk esetén „egy boldog partra vetődnek, ahol egy pillanat alatt minden vágy teljesül, minden veszteség feloldódik” és így nem kell félniük.⁵²⁴ Látható itt is, hogy a tengerész életet körülményei mennyire beleszövik prédikációikba, ahol a mennyország, mint a biztonságos part jelenik meg a tengeri veszélyek közepette.

A hajós élet szituációit és a halált, azonban nem mindig pozitív színben tüntetik fel. Erről egy rövid „leírást” ad Wood:

„Az összes ember, de leginkább a tengerészek számára használható, amikor viharokat vagy szélvészeket látnak és a hajójuk veszélyben [van], hogy számba vegyék lelkeiket és a spirituális veszélyt, amelyben vannak, ezek miatt, a gyötrő szelek miatt, hogy amikor a hajójukat vagy szívüket a partra veti és az gyorsan beleragad a tisztátalanság sárjába és piszkába; amely

⁵²⁰ Wood p. 93.

⁵²¹ Lásd például Flavel p. 396.

⁵²² Lásd Flavel p. 233.

⁵²³ Lásd Flavel p. 231.

⁵²⁴ Lásd Janeway 1672 n.pp.

(ahogy hallom) sokak szegény lelkének rombolója volt útjaikon és néha a mértéktelenség öblébe sodródnak, ahol gyorsan elnyeli mohó étvágyuk és vágyaik szenvedélyének enyhítésének akarata; néha a kétségbeesés profánságának sziklájára lökődnek, káromkodással, átkozódással és istenkáromlással, amíg a lelküknek hajója darabokra nem zúzódik; és néha az önimádat és önteltség homokjaira [...és ameddig ezek] mértéktelenek, addig hajójuk veszélyesen sodródik, és nem tudják hova.”⁵²⁵

John Flavel is úgy tartja, hogy a siker miatt sokszor bekövetkezik az erkölcsi romlás és, hogy Isten jósága gyakran az ellene elkövetett bűnökhöz vezethet:⁵²⁶ „az összes Indiák kincseit, biztonságban a saját kikötőbe viszed, igen, az egész világot elnyered, azonban ügyesség híján, a lelki navigációban elveszíted lelkedet és te leszel a legnagyobb vesztes a világon.”⁵²⁷ Valamint kiemeli, hogy fontos, hogy az ember ne teljen el önmagával, mert bár találékony, mindenre nem képes, fedezhetik a világot, de a „boldogság kikötőjébe”, tehát a mennyországba csak az isteni bölcsesség viheti őket.⁵²⁸ Látható, hogy a navigáció és kikötő szavakat, valamint a kereskedést is beleszövi a szerző művébe, hogy minél inkább személyessé tegye a hajósoknak a prédikációját. Ennek többek közt olyan okai is lehettek, hogy egy erősebb kötődést érezzen a legénység a szöveg mondanivalójával.

Míg sok prédikáció a morális veszélyekre koncentrálnak, addig többen a tengerészek mindennapi megrázkódtatásaival próbálják személyesebbé tenni mondanivalójukat, mivel az emberekre leselkedő veszélyek természetes formában is manifesztálódnak. Flavel úgy fogalmaz, hogy a szél maga a sátán és csak Isten vigyázó keze tartja vissza attól, hogy mindent romba döntsen és elnyeljen,⁵²⁹ ám Mather kiemeli, hogy „a balesetek közt, lehet, hogy nincs félelmetesebb, mint, amely tűzből adódik, a víz közepén”⁵³⁰ és erre nem sok szerző gondolt.

Thomson ezen természeti veszélyek okaira keres és ad magyarázatot és kifejti, hogy a nagy hullámokat, a szeleket mind az emberek erkölcstelensége miatt kell elszenvedniük az utazóknak, mivel „magukkal viszik a mélybe gátlástalanságaikat.”⁵³¹

Látható, hogy ezek a művek, amelyeket a tengeri utakra írtak, érthetően, a „vízi életből” merítenek és rendkívüli módon szövik össze a tengert, a halhatatlan lelket, az egyházat, a bibliai passzusokat, a vallást, a hajókat és a hajózást, hogy ugyanúgy, ahogy a földön, úgy a vízen se legyen hiány megfelelő és „életszerű” lelki támogatásból.

⁵²⁵ Wood p. 73.

⁵²⁶ Lásd Flavel pp. 384-385.

⁵²⁷ Flavel p. 236.

⁵²⁸ Lásd Flavel p. 232.

⁵²⁹ Lásd Flavel pp. 413-414.

⁵³⁰ Mather p. 30.

⁵³¹ Lásd Thomson p. 12. Itt a „mélység” a szárazföldtől távoli tengeri területeket akarja jelenteni.

9. Az Angol Kelet-indiai Társaság imái

„Mert van egy széles és kézzelfogható különbség a gazdálkodó és a kereskedő szakmája között. Az egyik, a természet szokásos méhéből gazdagodik, míg a másik, a közvetlen gondviselés által: Az egyik a saját földjén kövéredik, de a másik, olyan földön, amely nem az övé: az első szokás szerint, olyan arányban arat, amint vet, de a másik, sokszor sokkal gazdagabb, váratlan bőséggel áldatik meg.”⁵³²

A társaság egy gazdasági csoportosulás volt, de ennek ellenére nem elhanyagolható – ahogy a korszaknak sem – a „vallásossága”. A társasági tagok, befektetők, hajólegénységek, alkalmazottak sokasága nem volt egységes társadalmilag, de vallásilag, etnikailag sem. Az angol protestánsok, katolikusok mellett, sok más felekezethez tartozó ember is része volt a társaság történelmének. Az angol protestantizmus, kezdetben, mint nemzeti egyház, saját közösségét kívánta fenntartani Ázsiában, de a külső hatások, a vallási kavalkád, a vegyes házasságok csökkentették arányukat Indiában. A hittérítés ideológiája azonban csak a 17. század második felében lett hangsúlyosabb kérdés a társaság körein belül, de saját angol protestáns közösségük fenntartása már a kezdetektől fogva fontos aspektus volt.

Imák, prédikációk és hálaadások sok különböző – mindennapi és kivételes – alkalomra íródhattak, hajóindításra, az útra, a megérkezésre, visszaérkezésre, betegség idejére és természetesen a reggeli és esti imák sem maradtak el.

A következő részlet egy példa egy „társasági imára”:

„Egy ima a Tiszteletreméltó és Egyesített Angol Kelet-Indiákkal Kereskedők Társaságának, hogy külföldi lerakataikban használják:

Ó, mindenható és legkegyelmesebb Úristen, te vagy az egyedüli megőrzője mindazoknak, akik te benned bíznak, és a teremtője mind a szellemi és világi áldásoknak. [...] Alázatosan keresünk téged, légy mindig a te szolgálaiddal az Egyesült Angol Kelet-Indiákkal Kereskedők Társaságával. Irányítsd őket szíveddel, mint pajzssal; add, hogy virágozzanak minden közösségi vállalkozásukban; és tedd őket sikeressé összes vállalkozásukban, mind a tengeren és a szárazföldön. [...] Add nekünk és a te összes szolgálodnak, akiket a te gondviselésed által a világ ezen távoli helyeire helyeztél, hogy kegyelmesen teljesíthessük kötelességeinket, kegyességgel irántad, mi Istenünk, hűséggel királyunknak, hűséggel és szorgalommal azoknak, akik alkalmaznak, jósággal és szeretettel egymás iránt, és őszinte szeretettel az összes ember

⁵³² Chishull pp. 20-21.

iránt. Azzal, hogy imádjuk Urunk és megmentőnk evangéliumát, ezek az indiai népek, akik között élünk, jó munkánkkal, megnyerhetnénk, hogy szeressék legszentebb vallásunkat és, hogy dicsőítsenek téged, mi atyánkat, aki a mennyben lakik. Mindezekért könyörgünk megváltónk Jézus Krisztus kedvéért, akinek veled együtt és az áldott léleknek adasson meg minden tisztelet, dicséret és uralom, most és mind örökre, Ámen.”⁵³³

Ebből a részletből az is látható, ahogy a vallást, a társaságot és a gazdaságot próbálják összefűzni, amely majdhogynem általános a társaság vallásos szövegeinél. Az is észrevehető, hogy megjelenik a helyiek térítésének gondolata, ahogy a szerző írja, „jó munkájuk” által. Azonban valószínűbbnek tartom, hogy a társaság korai idejében inkább jellemző passzív evangelizációra utalhat és ilyen értelemben a protestáns illem szerinti életvitelre, mindennapi ügyek konfrontációmentes elvégzésére, a keresztényi viselkedésre és nem aktív missziós hittérítésre.

Thomas Myriell, St. Stephen Walbrook templomának lelkipásztora, vigasztaló levelet írt Robert Wilkinson⁵³⁴ „József levetkőztetése, avagy Fivérek kegyetlensége egy Testvérhez” című prédikációjához, melyhez „előszóként” csatolták. Ezt a levelet az Angol Kelet-indiai Társaságnak írta az 1623-as amboynai⁵³⁵ mészárlás emlékére, ahol a Holland Kelet-indiai Társaság emberei 21 embert kínoztak és öltek meg, köztük 10 angol társasági alkalmazottat.

Ebben a 21 oldalas levélben, a mészárlás és a prosperáló üzlet mellett, megjelenik Isten akaratának eszközeként a társaság. Kifejti, hogy a lelkész egyetlen fegyvere az imádsága és, hogy ezt a társaság sikerére, vagyonára, dicsőségére használja fel. Kielemi, hogy a társaság Isten dicsőségére, az angol nép tiszteletére, gazdagítja a közvagyonot és, ami rendkívül fontos feladat, a „pogányok” hitét gazdagítja a „*krisztusi tudás kincstárával, amelynek egy dramja többet ér, mint amúgy a világ összes vagyona. És valóban, ez a kereskedés egyik fő célja [...] Isten szándékából és kiválasztásából.*”⁵³⁶

Ebben a részletben is összekötik a kereskedelmet és a vallást. A kereskedelem, mint a vallás öre, elővivője jelenik meg a szövegekben. Már ebben az 1625-ös prédikációban és levélben is megjelenik a hittérítés, mint ha a társaság egyik „feladata” lenne. Azonban az Angol Kelet-indiai Társaság még nem tett erre irányuló lépéseket akkoriban és ez érthető, mivel a Kelet-Indiák a vallások, a kereskedelem, a népek és a különböző típusú, erejű hatalmak törekény szimbiózisa volt, ahol nem a térítés volt az elsődleges.

⁵³³ Penny pp. 124-125.

⁵³⁴ Robert Wilkinson 1625-ben a király egyik káplánja volt, előtte a southwarki St Olave's templom lelkipásztora.

⁵³⁵ Mai Ambon szigete.

⁵³⁶ Lásd Myriell pp. 19-20.

A hittérítés mellett, azonban mással is lehet az egyházat, a vallást támogatni, például a hatalmat és a nagyságot jóra használni, az egyház szolgálatára fordítani. Ezt Edward Reynolds, norwich-i püspök is megírta: *„A köz- és nagy vállalkozások férfúinak, nem csak szűk és belföldi érdekekre kell vigyázniuk, de használniuk kellene saját nagyságukat, hatalmukat, vagyonukat [...], hogy a szeretet és szolgálat igaz ügyeit szolgálhassák Isten szegény egyházában.”*⁵³⁷

Az Angol Kelet-indiai Társaság számára, mely gazdasági vállalkozás idővel politikai hatalommá lett, a vallás mindig fontos volt, még messze a szülőföldről és a tengereken is. Edward Terry is figyelmeztette erre a társaságot: *„Istent mindig a szemetekben tartsam, mindig a láthatárotokon, hogy bármilyenek a kalandjaitok, bárhová küldtök vagy mentek, az utatok sikeres legyen, mert azok, akik nem számolnak Istennel, újra kell, hogy számoljanak, és túl messze utaznak, akik Istent maguk mögött hagyják; kikalandozzák magukat a védelméből.”*⁵³⁸

A hajózással kapcsolatos vagy hajón használandó imákat nem csak lelkészeknek készültek. Samuel Page, teológiai doktor, által összeállított rövid ima és hálaadás könyv már címében felfedi tartalma mire irányul: *„Istennek hála, egy hálaadó prédikáció az angol flotta sikeréért”* és adalékként kiegészíti imákkal és hálaadásokkal, amelyek különböző helyzetekben szükségesek, hasznosnak lehetnek, azoknak, akik a tengeren utaznak. Összeállítását azzal magyarázza, hogy eddig senki nem próbálta a tengerészek hitét segíteni, nem írtak nekik megfelelő imákat és hálaadásokat.⁵³⁹

A válogatás pár imából és hálaadásból álló összeállítás. Különböző alkalmakra, szükségre és helyzetre, egy-egy imát, hálaadást ajánl, de leszögezi, hogy ezek csak javaslatok, és ha valakinek meg van a saját imája, nem szükséges ezeket használnia, ez azoknak szól, akinek segítség kell, hogy szívüket Isten elé tárják. Sok esetben, párban jelennek meg az imák és a hálaadások, például egy fertőző járvány idejére imát, majd annak sikeres elmúlásakor egy hálaadást javasol. Összeségben a gonosz, a Sátán (Sathan), a veszélyek, a viharok, és az ellenségek elleni védelemért, a betegségek távoltartására szolgáló, az egészségért és a sikeres útért, saját és barátaik, a tulajdonosok sikeréért és egészségéért szólnak az imák és a hálaadások. Kitér azonban olyanokra is, amelyeket különböző helyszíneken kell használni. Például van olyan ima, amelyet saját földön kell elmondani, a tengeren lévő felebarátokért, hajóindításkor, és olyan is, amelyet a tengeren kell használni a saját szülőföld érdekeiért. Megjelenik a szokásos reggeli-, esti- és hús fogyasztás előtti ima és hálaadás. Valamint a lista kiegészül olyanokkal, mint az otthoni barátokért szóló ima, melyet a tengeren kalandozók használhatnak, és egy

⁵³⁷ Reynolds p. 4.

⁵³⁸ Terry 1649 n.p.

⁵³⁹ Lásd Page n.p.

imával melyet a hajón kell használni az otthoni kalandozókért, valamint a tulajdonosokért és egy hálaadással a jó szélért.

Azonban nem szabad megfélekedni a világi hatalomról sem és erre is javasol egy megfelelő imát, melynek elnevezése egyben használati körülményeit is tisztázza: „Egy ima, mely a tengeren használandó a mi saját földünkért.” Az imában nem csak az uralkodóra tér ki, hanem egész családjára, hogy fennmaradjon köztük a „szabad átjárása az evangéliumnak” és, hogy Isten biztosítsa nekik az „őszinte vallást, békét, bőséget, egészséget, jólétet, és becsületet és, hogy védje meg őket titkos konspirációktól, hazai viszályoktól, skizmatikus és eretneki korrupciótól.”⁵⁴⁰ A pfalzi választófejedelem V. Frigyes, I. Jakab király veje volt, Erzsébettel⁵⁴¹ való házassága által került bele ebbe az imába. Az imában olvasható „különös föld” – nagy valószínűséggel a Kelet-Indiák – amely felé hajóznak, nincs pontosítva és mivel ezek csak ima javaslatok, így akár többször felhasználhatóak, módosíthatóak lehettek.

A világi hatalom mellett nem volt szabad megfélekedni magáról, Angliáról sem, és arról sem, hogy milyen jó helyzetben van, hogy a külső világgal, szigetként, mennyi lehetősége nyílik a hajózásnak köszönhetően, ami ugyanakkor védelmi vonalként is szolgál. Terry úgy fogalmaz, hogy Anglia földje olyan jó, „*mint ahogy egyesek néha beszéltek Athénról, hogy az volt [...] Görögország Görögországa: így lehet Angliáról azt mondani, [...] a királyságok királysága, és nincsen egy Kánaán Európában, de a világban sem, ha nem ezen a szigeten.*”⁵⁴²

Hozzáteszi, hogy minden, ami szükséges az élethez megtalálható ott, de azokért az árukért, amiket szeretnének Isten csinált nekik „egy utat a tengerekben és egy ösvényt a hatalmas vizeken,”⁵⁴³ hogy importálhassák ezeket, majd azzal folytatja, hogy sok tengerész már érzéketlen a veszélyekkel szemben, mert már annyit túléltek, de a társaság, akik a tulajdonosok és munkaadók nagyon sokkal tartoznak Istennek az életük, hajóik és áruik megőrzéséért.⁵⁴⁴

Terry többszörösen figyelmezteti a társaságot, hogy a keresztény illem is fontos ahhoz, hogy Isten megáldja őket és vállalkozásaikat. Fontos, hogy olyan elnököket és igehirdetőket alkalmazzanak, akik „megtartják Istent családjaikban” külföldön, mert szerinte „szánalmas dolog”, hogy vannak, akik „*kereszténynek vallják magukat olyan helyeken, ahol Krisztus nem ismert, azért, hogy a pogányokat megtévesszék, sőt rosszabb*”, hogy „hibásan szónokolnak róla” és emiatt az evangélium, és a kereszténység szenved. Ezt alá is kívánja támasztani Terry,

⁵⁴⁰ Lásd Page p. 4.

⁵⁴¹ Stuart Erzsébet cseh királyné, akit „téli királynénak” is neveznek.

⁵⁴² Terry 1649 p. 16

⁵⁴³ Terry 1649 p. 16

⁵⁴⁴ Lásd Terry 1649 p. 16.

amikor azzal folytatja, hogy sok angol fesztelen életet él ott, és hogy azt mondják a helyiek a kereszténységről:

„keresztény vallás, ördög vallás, keresztény sok részeg, sok zsvány, sok hitvány, nagyon sok tombol. 'Ezt én az ő nyelvükön mondom, vagyis olyan tört angolban, amelyen azok az Indiánok beszélnek, akik olyan helyen laknak, ahol legtöbbet beszélnek az angolokkal: és igaz, szomorú, íme, ott egy részeg keresztény és egy józan indiai.'”⁵⁴⁵

Streynsham Master többszörösen igyekezett szigorú vallási rendeleteket hozni és elítélte azokat az angolokat, akik isznak, bántalmaznak a helyieket és hanyagolják az istentiszteletet, mondván, hogy nem tartoznak az ő közösségükhöz, azok, akik ilyet tesznek, valamint, hogy általánosságban a vallás és a hit megítélése és megélése jobb a szubkontinensen élők közt, mint az európaiknál, mivel a hinduk és a muszlimok annyira odaadóak vallásaikban.⁵⁴⁶

Így annak ellenére, hogy némi igazság tartalma lehet a régi közmondásnak, hogy: *„ahová az angolok telepednek le, oda először egy fogadót építenek, a hollandok erődöt és a portugálok templomot”⁵⁴⁷*, az angolok részéről a vallás szintén fontos volt, és még ha nem is elsőként, de a későbbiekben megépült „a templom és az erőd” is.

A társaságnak írt prédikációk főleg a kereskedőket próbálták megszólítani, figyelmeztetni. Edward Terry megnyugtatóan azt írja, hogy tudja, hogy félelmetes és veszélyesek a tengerészek kalandjai, de azáltal ismerik meg jobban Istent, ahogy már a Bibliában is írva van: ahogy Isten *„mondta Mózesnek: én magam megyek veled és akkor nem kell félned”⁵⁴⁸*, ez ugyanúgy érvényes rájuk is. Továbbá, mint egy visszatérő elem ezeknél a prédikációknál, ő is felhívja a figyelmet arra, hogy nem az e világi gazdagság a fő cél, és nem a „két Indiákon, Szúrat és Bantam kikötőiben” található a legnagyobb kincs,⁵⁴⁹ hanem Istenben.

A társaság sem úgy alakult, ahogy (valószínűleg) eredetileg megálmodták, hanem egy annál sokkal befolyásosabb történelmi szereplővé vált, még ha sokszor változott, alkalmazkodott is a körülményekhez. Reynolds, még ha kortárs is volt, találóan írt erről, amikor Pál apostolról azt írja, hogy nem azt kapta, amiért imádkozott és ezt hozza párhuzamba a kereskedővel is, aki nem mérges az ágensére, ha nem azokat az árukat hozza, amiért elküldték, hanem sokkal jobbakat, ugyanígy a hívők sem elégedetlenek, amikor nem azokat kapták, amiért imádkoztak, hanem sokkal jobbakat.⁵⁵⁰ A párhuzam, még ha némileg túlzónak is lehetne tekinteni, érdekesen és érthetően, röviden leírja Isten és a hívő kapcsolatának egy

⁵⁴⁵ Lásd Terry 1649 p. 30.

⁵⁴⁶ O'Connor pp. 58-59.

⁵⁴⁷ St. Helena consultations, 7 Apr. 1711, British Library (BL), India Office Records (IOR), G/32/4/4, fo. 65

⁵⁴⁸ Lásd Terry 1649 p. 31.; KG: Exod. 33:14.

⁵⁴⁹ Lásd Terry 1649 p. 32.

⁵⁵⁰ Lásd Reynolds p. 27.

bizonyos részét.

Ebben a fejezetben jobban láthatóvá szerettem volna tenni a kapcsolatot a vallás és egy kereskedelmi, gazdasági társaság között, mely nem feltétlenül kerül előtérbe, ha az Angol Kelet-indiai Társaság korai időszakáról esik szó. A társaságnak íródott prédikációk, levelek egy része, Isten eszközeként említi őket, az angol protestantizmus előrevitelében, melyhez kereskedelme elengedhetetlen. Mások viszont felhívják a figyelmüket, hogy a világi jólét és gazdagság ne felejtse el velük a másvilági boldogsághoz való utat.

Ezek mellett, természetesen előfordult, hogy se a társaságra, se a kereskedőkre, se a kereskedelemre, se a hittérítésre nem tér ki a lelkész szövege, még ha a társaság rendelte és fizette is meg a prédikációért. Összességében viszont elmondható, hogy az Angol Kelet-indiai Társaság a 17. században figyelmet fordított arra, hogy a hajóikon, a lerakataikban és az angol királyságban támogassa a vallást, könyvekkel, adományokkal, tanítatással, fordításokkal, hajós- és kihelyezett lelkészekkel, és még ha ez a korban nem egyedülálló, de akkor sem elhanyagolható tény. Az Angol Kelet-indiai Társaság történelmének ugyanúgy része vallásossága, ahogy kereskedelme és későbbi uralkodása.

10. Befejezés:

Zárógondolatok az Angol Kelet-indiai Társaság vallási életéről

„Ki ültet egy szőlőskertet vagy eteti a nyáját a semmiért? Vagy, hogy magasabbra tekintsünk, milyen katona harcol? Milyen tudós tanul?”⁵⁵¹

Vagy milyen kereskedő kereskedik? Ez a fenti 17. századi prédikáció részlet, arra kíván célozni, hogy mi értelme van bárminek is, ha azt nem – ahogy a szerző utal – az „igaz gyöngyért” teszik. Ez különösen igaz az Angol Kelet-indiai Társaságra, több értelemben is. Először is, a világi értelemben, a kereskedő nyereség orientációjára ügyesen mutat rá a szerző, míg erkölcsileg is remekül össze tudja illeszteni a bibliai kereskedőt a korabeliekkel, mely alapján fontos figyelmeztetéseket közöl és rá tud mutatni kötelességeikre, ahogy azt prédikációnak több részletében is olvasható volt az előző fejezetekben.

Az Angol Kelet-indiai Társaság első, bő évszázada rengeteg fordulattal, mélyponttal, hatalmas sikerekkel, veszteségekkel volt tarkítva. Nem mondható tehát, hogy a kezdetektől folyamatosan sikertörténet lett volna, de a társaságnak és az angol királyságnak, Brit Birodalomnak, egészen a 19. század második feléig, megérte támogatni, fenntartani, vagy csak az előbbi erejéből adódóan, működni „hagyni”, az akkor már Brit Kelet-indiai Társaságot. Nem elhanyagolható, hogy kereskedelme és azon javak, amelyekkel rendelkezett életben tartották a társaságot és a birodalom létrejöttéhez is hozzájárultak. A szipojlázadás hozta el azt a megvalósítandó elhatározást, hogy a társaság helyett, az indiai szubkontinens immár a korona ékkövévé váljon.

Az Angol Kelet-indiai Társaság része az azt körülvevő kora újkori fejlődésnek, sőt, egyike a korabeli merkantilista, monopolisztikus gazdasági, távolsági kereskedelmi próbálkozásoknak. Az európai társaságok sokkal erősebb birodalmak (például Mogul, oszmán, kínai) gazdaságaiba igyekeztek becsatlakozni, így részévé válva a fejlődő – Ázsiában főleg az indiai-óceáni – kereskedelmi gazdaságnak.⁵⁵² Emellett „a társaság nem csak egy

⁵⁵¹ Gostwyke p. 12.

⁵⁵² Sen pp. 39-40.

gazdasági entitása volt a feltörekvő globális kapitalizmusnak, hanem része az igazi és képzelt „India” kialakulásának, mind globálisan és lokálisan is.”⁵⁵³

„A helyi milieu nem volt független, de dependens se az európai erőktől. Az ázsiai kozmopolititás nyitottsággal, de ugyanakkor etnikai izoláltsággal is járt. Ezek mellett, a társaság Londonból absztrakt módon próbálta irányítani kereskedőiket és alkalmazottait, de a terveik utópisztikusak, idealisztikusak voltak és Ázsiát, „üresnek, kultúra nélkülinek” gondolták, melyben az elgondolt ideák áthelyezhetőek, példának okáért a Szent Ilona szigeti kormányzat stratégiáit Szumátrán, vagy akár bibliai, itáliai vagy amerikai születt gondolatokat, irányelveket próbáltak az ázsiai szférában bevezettetni.”⁵⁵⁴ Ez sokszor további feszültségekhez, elszigetelődéshez vezethetett és mivel az ázsiai szférában a társaság nagy részben függött a helyi társadalomtól, ezek nagyban befolyásolhatták annak működését.

Az Angol Kelet-indiai Társaság metonímiája a globális kapitalizmus sikerességének és a kolonializmus gonoszának.⁵⁵⁵ Az európai társaságok és embereik – még ha békésen és pozitívan is működtek együtt a helyiekkel, összességében ártalmas hatással is voltak rövid-, és hosszútávon a régióra. Az évszázadok alatt végbement kereskedelmi- és területi hatalmi kihasználás rengeteg negatív hatással járt a Kelet-Indiákra és a többi területre tekintve is, amelyeket a hatalmuk, befolyási övezetük alá kerítettek a társaságok.

A történelem kutatásában előkelő helyen szereplő gazdaság- és politika történet hegemoniáját megtörte a 20. század és ez kihatott az Angol Kelet-indiai Társaság tanulmányozására is. A „társasági kutatások” ma már multidiszciplinárisak, de még dolgozni kell azon, hogy igazán interdiszciplinárisak legyenek.⁵⁵⁶ A társaság levéltári anyaga még igen termékeny talaj lehet Európa és Ázsia, valamint „európai Ázsia” közös történelmének. Az archívumok még tele vannak titkokkal, amelyek a levéltári anyag keletkezésének okaiból kifolyólag nem is feltétlenül fognak kiderülni.⁵⁵⁷ Azonban a jövőben lehet, hogy új módszerekkel és kérdésfelvetésekkel több, még rejtett információ kerülhet napvilágra, arról a társaságról, amelynek működése és történelme a föld majd minden területére valamilyen formában kihatott.

Az ázsiai kontinens – hasonlóan, az afrikai és az amerikai földrészekhez – a kora újkori európai ember „új világának” részévé vált, számára új piacokkal, új nyersanyagokkal, lelőhelyekkel és kiaknázási lehetőségekkel. Az angol társaságnak, a többi európaival együtt,

⁵⁵³ Singh p. 125.

⁵⁵⁴ Stern 2017 p. 111.

⁵⁵⁵ Uo. pp. 105-106.

⁵⁵⁶ Uo. p. 107.

⁵⁵⁷ Stern 2017 p. 114.

saját hatalmának növelése és profitjának halmozása volt az elsődleges célja. Az ehhez vezető utat és mindennapokat különböző módokon igyekeztek minél stabilabbá tenni, és idetartozott saját vallásuk is. Így még természetesebb, hogy prédikációk és imák által, a kereszténység erejével, kívánták még sikeresebbé és veszélytelenebbé tenni a társaságok pozícióját.

A disszertáció célja az volt, hogy bemutassa az Angol Kelet-indiai Társaság és a vallás kapcsolatát, hogyan próbálta a társaság fenntartani az angol protestáns közösséget a Kelet-indiakon és az oda vezető hajóutakon és azt korabeli szövegekkel, főleg prédikációkkal alátámasztani, különösképp olyanokkal, amelyeket konkrétan az Angol Kelet-indiai Társaságnak vagy más kereskedelmi társaságoknak, esetleg egy-egy tagjuknak írtak a 17. században. Remélhetőleg munkám kiegészíti a fennálló ismereteket, árnyalja azokat, és segít több fényt vetni az 17. századi Angol Kelet-indiai Társaság vallásosságára, az angol tengeri- és kereskedelmi prédikációkra és általuk az angol vallási élet és közösségek fenntartásának szándékára.

Sok prédikáció és ima a már említett tengerekről, kereskedőkről és hajózásról, valamint vagyonról, vagyonszerzésről és ennek veszedelmeiről szólt, akár hasonlatként használva ezeket, akár konkrétumokként. Ahogy, már a Bibliában is látható a kereskedelem fizikai és morális veszélyekkel járhat: a túlzott elmerülés a világi és anyagi dolgokban, tárgyakban, a vagyonban, a húsban és a vérben maga után hozza a pusztulást. Erre a 17. századi prédikációk is felpróbálták hívni a figyelmet és emlékeztetni az Angol Kelet-indiai Társaságot arra, hogy „keresztény kereskedőkként” ne csak a profitra koncentráljanak.

A prédikátorok, írók János Jelenéseiből is meríthettek, ahol a kalmárok, mint fejedelmek, elfelejtve vallásukat a gazdagságukra koncentráltak, utóbbi „feláldozzák” a profánság oltárán és emiatt a világ bukásra ítéltetett, amelyet itt a „bűnös Babilon”, mint a világiasság szinonimája jelképez:

„A föld kalmárai is siratják és jajgatják őt, mert az ő áruikat immár senki nem veszi [...] és ezt mondván: Jaj! jaj! az a nagy város, a melyben meggazdagodott mindenki, a kinek hajói voltak a tengeren, annak drágaságaiból, hogy elpusztult egy órában! [...] mert a te kalmáraid valának a földnek fejedelmei; mert a te büvöléseidről eltévelyedtek mind a népek.”⁵⁵⁸

A kora újkori gazdasági fellendülés, átalakulás, nyereség-hajhászat és a vallás meg tudott maradni egymás mellett. A veszélyek és a kötelességek mellett végső soron elmondható, hogy egy rotálódo emberekből álló társaság, akik eleinte kereskedelmi szándékkal érkeztek a

⁵⁵⁸ KG Jel. 18:11-23

szubkontinensre, igyekeztek, sokszor társasági nyomásra, de ugyanakkor magán meggyőződésből is megtartani angol vallási hagyományukat.

India és a Kelet-Indiák sokszínűségébe valamelyest (akár erőszakkal) beilleszkedtek az európaiak, de koránt sem mondható el, hogy az asszimilálódás jelentős lett volna, bármelyik részről, de mind ez nem is volt fontos kereskedelmi szempontokból. Az angoloknak saját vallásosságuk megtartása jelentette a prioritást, vallási értelemben, és nem a hittérítés.

A mára már globalizálttá vált világ, a kora újkorban kapott új, nagyobb lendületet a vizek újbóli, terjedelmesebb „meghódításával”. Számos szintén jelentős vízi-, valamint szárazföldi kereskedelmi útvonala közül sokat nem érintett meg ez a paradigmaváltás, de ugyanakkor sok hanyatlásra, akár pusztulásra lett ítélve. Rengeteg új „centrum”, „periféria” és kereskedelmi útvonal jött létre a kora újkori európai kereskedelem, a nyereség és hatalomvágy jegyében. Természetesen a világ többi részén is már voltak hagyományos, addig kialakult központi területek és perifériák, útvonalak, de idővel, az európai kereskedelem miatt újak jöhettek, jöttek létre, régiek szorulhattak háttérbe, átalakulhattak vagy esetleg meg is szűnhettek. Ezek az átalakulások sokszor migrációs hullámokkal jártak és a gazdasági érdekek mellett előfordulhatott a szabadabb vallásszabadság keresésének oka is, mint például Bombay esetében.

Az Angol Kelet-indiai Társaság és más európai társaságok mellett, a helyi kereskedők nem tűntek el és a lokális erők is nagyobb hatással rendelkeztek, mint ahogy azt sokszor az európai eredetű források és az utána lévő évszázadok gyarmati történetírása „megengedte”.

Az Angol Kelet-indiai Társaság történelme több oldalról közelíthető meg: „kívülről”, a társasági működésének területeinek történelmével, „belülről”, magáról a társaság működésével kapcsolatban, és ezeknek szegmensei a mai napig kimeríthetetlenek.

A felekezetek és identitások a kora újkorban egy fajta módon meg kellett újuljanak, újra kellett definiálódjanak az új felekezetek által, valamint az európaiak „kirajzásával”. Saját maguk „eredeti” környezetében már „definiálták” magukat, térben, vallásban, felekezetben, kultúrában. Az európaiak számára új szuperkontinensen, Amerikában, és a már jobban ismert Ázsiában és Afrikában (később Ausztráliában is) azonban szükségessé válhatott, még ha nem is tudatosan, egy (valamennyire) új önmeghatározás – amely sokszor kolonialista volt. Az új területeken és új népcsoportokkal való találkozás során más dolgok váltak elsődlegessé – sőt arról sem szabad megfeledkezni, hogy más európai országok vagy akár (saját, más, rivális) társaságok is a „legjobb színekben” kívántak megjelenni – legalábbis egy bizonyos fokig vagy ideig.

Ezek az „újra definiálások” nagy mértékben függtek attól, hogy milyen céllal érkeztek az adott ország képviselői vagy a társaságok. Letelepedés, vagy csak kereskedelem esetében egészen mások voltak a prioritások, és ez vallási szempontból is látható. Az amerikai kontinens angol társaságai és az Angol Kelet-indiai Társaság között is felismerhető ez a különbség. Az amerikai kontinensen és az indiai szubkontinensen élőknek már rég kialakult egységei, vallásai, kultúrái, társadalmi struktúrái, hatalmi rendszerei voltak, amelyekbe az európaiak sokszor – különböző mértékig – bele kívántak szólni.

A nyugati és a keleti szférában egészen máshogy zajlott le a kora újkori európai jelenlét története. A nyugati társaságok (idővel) leigázva, erőszakkal meghódítva a területeket, sokszor kényszerítve a helyi lakosság vallási „asszimilációját” kormányoztak. Keleten – legalább eleinte – kereskedelmi okokból kifolyólag és a helyi társadalom miatt is, kooperálva, toleránsan működtek, de ugyanakkor éppen helyi segítséggel kihasználták a terület adottságait és a lakosságát.

Azonban nem elfelejtendő, hogy egy társaság vagy egy ország, tengerentúli expedíciója nem csak befektetőkből, politikusokból állt, hanem kereskedőkből, hajós legénységből, kalandorokból is, és az utóbbi három volt leginkább kapcsolatban az „új” területekkel. A társaságok, csoportok tagjai nem feltétlenül tartoztak egy vallási felekezethez, vagy, ha külföldön felfogadott legénységről volt szó – amely sokszor előfordult, például, ha betegség miatt a hajólegénység megfogyatkozott – a fedélzet vallási szempontból is elég sokszínű lehetett. Az, hogy ez mennyire befolyásolta az egyes hajók „nyugalmát”, és a kereskedők elsődleges célját, kérdéses.

A kereszténység nem volt ismeretlen a világ keleti szférájában sem, de nem az Európában jóval elterjedtebb, római egyház színeiben, hanem inkább a keleti kereszténység különböző csoportjairól, például, a már említett, Szent Tamás keresztényekről⁵⁵⁹ és nesztoriánusokról (asszír keleti egyházzal)⁵⁶⁰ lehet beszélni. A kisebb számú keresztény közösségek mellett hinduizmus, az iszlám, a buddhizmus, a dzsainizmus, a zoroasztrizmus, szikhizmus, animizmus, totemizmus, lelki- és szellemhitek és sok más népi hit és vallás tette még sokszínűbbé a Kelet-Indiákat és az indiai szubkontinentet ahová a társaság érkezett.

Tehát, végül is, hogyan és miért is tartotta fenn az angol vallási közösségeket az Angol Kelet-indiai Társaság a „területein”? A kora újkori Európában nem az volt a kérdés, hogy valaki vallásos volt-e, hanem hogy valláshoz vagy melyik felekezethez tartozott. A kereszténység, az

⁵⁵⁹ A 17. században, portugál nyomásra, a katolikus egyházba csatlakozáskor szír-malankár (keleti) katolikus egyház lett az elnevezése, de nem mindenki tért át ekkor.

⁵⁶⁰ Az asszír keleti egyház csak az első két egyetemes zsinatot ismeri el.

iszlám, a judaizmus és ezeknek válfajai mind „képviseltette” magát az európai kora újkori vallási térképen. Ezek mellett természetesen előfordultak kisebb vallásokhoz és felekezetekhez tartozó hívők is. Az „öreg kontinensen” kívül azonban rengeteg új vallással és hittel találkoztak, amelyeket különböző mértékekig ismertek vagy értettek meg.

Az európai csoportok céljuktól függően foglalkoztak – ha foglalkoztak – az adott helyek vallásával. A semlegesség, a tolerancia, a szinkretizmus, az inkulturáció csak néhány példái annak, hogyan próbálhattak kapcsolódni a helyiekhez egy mindennapibb, de annál szentebb életterületen. Tehát a „miért” egy fajta módon adott, nem volt kérdés, hogy mennyire fontos volt a vallás, akár egyénileg, akár társasági szinten is és ezt a gazdasági érdekek nem befolyásolták, maximum hozzáállásukban.

A „hogyan” kérdésre a válasz komplexebb. A Londonból érkező utasítások, a lerakatok vezetésétől, a kiküldött lelkészeketől, az iskolamesterektől és az egyének helyzetétől is függött és ez több módon befolyásolta a különböző angol lerakatok vallási életét. Az indiai szubkontinensre küldött lelkészek nem egy felekezetből érkeztek, de ez egy bizonyos fókig nem ütközött problémába. Indiában, a kezdetleges időszakban, az alkalmazottak istentiszteleinek helyszínei és vezetői jelenléte egy fókig ad hoc megoldások voltak, azonban idővel megépült az első angol templom (1680, Madrász), és a nagyobb közösségekbe lelkészeket kértek és küldtek. A felsőbb vezetés egyes tagjainak alkalom adtán személyi lelkészei is voltak. A társaság(ok) és az egyén(ek) is tehetett(ek) azért, hogy fennmaradjon, működjön (akár, kisebb-nagyobb kihagyásokkal) az angol vallási élet az indiai szubkontinens bizonyos területein a 17. század folyamán.

A hajóutakra és a külföldön, az egzotikumban töltött időre sokszor helyzet specifikus prédikációkat, imákat írtak, melyek mentalitástörténeti szempontból fontos szövegeknek minősülhetnek. Lényeges részei ezek a vallási életnek, amelyeket sokszor, az adott, szokásos toposzok, fordulatok mellett, az istentiszteletek helyszínére és a hallgatóság mindennapi életterének megfelelően és annak veszélyeinek ismeretével együtt „személyre szabtak”. Ezáltal fontos adalékot adhatnak a korabeli mentalitástörténeti kutatásokhoz, egy olyan, nem elfelejtendő kitételrel, hogy az író lelkészek közül nem feltétlenül élt át mindegyik hasonló élményeket. Azok, akik átélték a hajóutakat és az „egzotikumot” és volt lehetőségük megírni tapasztalataikat is, fontos adalékokkal járulhatnak hozzá a kora újkori útleírásokhoz, mentalitásokhoz és ahhoz, hogyan is érzékelhették a tőlük messze elterülő, számukra különös világokat. Lelkészek is írhattak útleírásokat, beleszöve saját meglátásaikat és ők is sokszor megörökítették a helyiek hitét, vagy legalábbis amennyit megértettek belőle és a számukra látható és általuk szakrálisnak gondolt „külsőségeket”. Azonban az útleírásokban is sokszor „kiszínezték az egzotikumot”,

túloztak, ferdítettek, mind a nagyobb szenzáció érdekében. A prédikációk drámaisága más célt (is) szolgált: céljaik közt volt bemutatni, megnyugtatni, biztosítani a hívőiket, hogy bármilyen szörnyűségben, mélységben és veszélyben vannak, Isten velük van.

A prédikációkat és az imákat, amelyeket a kereskedelmi társaságoknak írtak több kategóriába lehet sorolni. Van, amelyiket magára az utazás időtartalmához kötöttek írtak, „a tengerre”, vannak olyanok, amelyek több hangsúlyt fektetnek a „jó” kereskedelmi döntésekre. Sok beleszövi a külföldi, helyiekkel, „hitetlenekkel” való kapcsolatot, különbségeket és, hogy mint kereszténynek hogyan is viselkedjen az adott személy messzi földeken, hogy jó benyomást tegyen az ottaniakra.

Ezekben a szövegekben az „Isten kereskedői” szókapcsolat feltűnése nem váratlan, de így is egy érdekes koncepció. A kereskedőknek írt prédikációiban fontos volt, hogy „megfogják” a hallgatóságot, s nem elfelejtendő, hogy sokszor maguk a kereskedők voltak ezen szövegek finanszírozói. Így, még ha Isten kereskedőiről írnak, itt nem a „szószerinti” lelkészekre utalnak, mint „Isten embereire”, hanem céljuk inkább felhívni a figyelmet, hogy szerintük milyen egy jó keresztény, egy jó keresztény kereskedő és milyen a keresztény kalmár mentalitása, vagy legalábbis milyennek kellene szerintük lennie.

Ahogy sok minden a történelemben, így az egyes személyek, vallási közösségek valós, tényleg megélt hitéletüket, mentalitásukat valószínűleg örökre megtartották maguknak. Így az Angol Kelet-indiai Társaság kettős vallási mentalitása – a londoni, erőlködő és az indiai „ágának” neutrálisabb, passzívabb hozzáállása – mellett, ahány alkalmazott, kapcsolat, annyi és még több gondolatot és tapasztalatot „hallgatnak el” a források a saját és a külföldiek vallásairól, hiteiről, szokásairól, identitásairól és mentalitásairól.

Nem lehet azt mondani, hogy nem voltak előítéletek és, ahogy a prédikációk vagy az útleírások szövegébe sokszor írtak „másról, másokról”, nem elfelejtendő, hogy a rasszizmussal szemben a társadalmi hozzáállás jelentősen átalakult az évszázadok alatt. A tolerancia többször elhangzik, ha a társaság korai időszakáról írnak, azonban megjegyzendő, hogy ennek elsődleges oka a kereskedelmi érdekek voltak és nem feltétlenül az elfogadás. Ugyanakkor, soha nem lehet teljes képet kapni minden egyes ember saját, privát gondolatáról, mentalitásáról, akár le tudta írni azt, akár nem.

A társaság több évszázados működése során egyre több funkciót látott el és azzal együtt változtak prioritásai. Elsődleges kereskedelmi- és profitorientációja mellett fokozatosan kifejlődött hatalma és végül az engedélyekhez kötött, bérelt lerakatokból, területekből territoriális hatalommá vált és tovább folytatta a kizsákmányolást. Emellett azonban nem elfelejtendő, hogy más angol- és európai társaságok is szereztek maguknak területeket a világ

többi részén is. Az, hogy ez volt az „európai módi” a kora újkortól kezdve – habár területszerzések és kizsákmányolásuk nem volt újkeletű dolog, csak most már a „vizek” nem jelentettek akkora akadályt – nem menti fel a társaságokat és az országokat a kegyetlenségek alól, amelyeket elkövettek.

A társaság több évszázados történelme alatt sok támogatójuk és rengeteg ellenzőjük akadt, saját történetíróik és ellenségeik, mindazonáltal működésük alatt sokszor tisztára tudták mosni nevüket többek közt a távolságok, lefizetések és „elveszett” levelek által. Kétségtelen, hogy a társaság nagymértékben hozzájárult a későbbi Brit Birodalomhoz. Renoméjukat viszont, főleg a 18. századtól fogva, az agresszívabb tervek, vezetők, gyarmatosítás, a szipojlázadás és az ahhoz vezető gondok már működésük alatt megcsorbították. Nem tisztem kitérni arra, hogy a Brit Birodalom ideje és az imperializmus még felívelő égíse alatt mennyire volt lehetőség és hányszor volt szükséges tisztára mosni a társaságot és a társaság által a királyságot (itt az angol gyarmatosítókat értve), de már az első évszázad során több botrányt is a szervezet fémjelzet.

A társaság és az általa egy fokon képviselt gyarmatosítás és kizsákmányolás kérdése a mai napig és II. Erzsébet királynő halála és III. Károly és Kamilla királyné megkoronázásával kapcsolatban még inkább felmerült a gyarmati világ „árnyéka”. India és a Dél-afrikai Köztársaság igényt tart gyémántjaik visszaszolgáltatására. Látható tehát, ha még a dekolonizáció el is kezdődött és még mindig folyamatban van (például Barbados függetlenedése 2021-ben), nem mondható, hogy a dekolonizáció által, az akár több évszázados történelem alatt történt sérelmek, károk elmúlnának a „régimódi” hatalomtól (hard power) való függetlenedéssel.

Az Angol Kelet-indiai Társaság remek metszetnek bizonyult a világi, gazdasági és vallási témák halmazában. Egyrésztől egy abszolút világi szervezetről van szó, melynek fő célja a nyereségszerzés, a vagyon és ezt kereskedelem által, a merkantilista és az újra elosztás elveinek használatával kívánta elérni és érte is el, néha kevesebb, néha több sikerrel. Másrésztől politikai- és gazdasági hatalommal és különböző világi kiváltságokkal ruházták fel. Ám ugyanakkor – a korhoz „hűen” – vallásos is volt. Foglalkozott vagy legalábbis megpróbálta szabályozni embereinek vallási életét. Az aktív- és passzív evangelizáció társaságonként, helyszínekként és a felsőbb vezetőségek döntései alapján változó volt. Később a misszió társaságok lettek a legfőbb intézményi elemei a vallási élet fenntartására és az evangelizációra.

A társaság megalapítását megelőző évszázad, sőt, működésének első időszakában – és a későbbiek is, habár nem annyira erőteljesen – az angol királyság vallási élete nagymértékben megváltozott és a társadalom felső és alsó rétegeit is érintették ennek hatásai. A királyság

vallásilag nem volt egységes, sőt maga a katolicizmus és a protestantizmus sem, mivel az utóbbinak több felekezete jelent meg az országban és bőven akadtak hívői, támogatói mindnek. Ahogy az angol társadalmat átszöttek a különböző felekezetek, úgy ez ugyanúgy igaz volt az Angol Kelet-indiai Társaságra is. Mind a befektetők, alkalmazottak és a lelkészek is különböző vallási háttérrel rendelkezettek és nem elfelejtendő, hogy nem csak európai származású emberekkel dolgozott együtt a társaság. Előfordultak áttérések (és visszatérések) minden oldalról, akár a kereszténységen belül, felekezetek között, de vallások között is.

A társaság lelkészeinek egyik fő funkciója a hitehagyás elleni tevékenység volt, tehát (főként) az angol protestantizmus hívőinek számának megtartása, esetleges növelése. A hívők számának növelése igazi nehézségnek számított, főleg a helyi, más vallású nőkkel kötött házasságok miatt, de különböző módokon – például pénzjutalommal, illemmel és oktatás által – kívánták befolyásolni azt. A hitehagyás ellen szabályozni próbálták az istentiszteletre járást, büntetni azt, aki nem vett részt rajta, valamint azt is megbírságolták, aki nem a „protestáns illemnek” megfelelően viselkedett. Azonban ennek ellenére több gond is előfordult részegség és „keresztényhez nem méltó viselkedés” miatt.

A szubkontinens is hatással volt az ottani európaiakra. Öltözködésben (ami figyelembe véve az ottani időjárási viszonyokat nem meglepő), sokan átvették a helyi viseletet, medicinákban is támaszkodtak helyeikre – főleg az addig, Európában nem ismert betegségek esetében – a egyes házasságok révén kulturális-, nyelvi- és akár vallási kölcsönhatások is előfordultak. A társaság nem csak árukat szállított Ázsia és Anglia között, az évszázadok során jövevényszavak sora ívódott be a köztudatba, a kulináris hatások és sok más mellett.

A szubkontinens sokszínűsége, és a már kialakult politikai-, társadalmi szövete és működése sokszor bonyolultnak tűnt az angolok számára, sokszor közvetítő segítségére szorultak és a későbbi Brit Birodalomra is jellemző kommunalizmus sokszor része volt a társaság stratégiájának.

A kora újkori európai mentalitás, hogy övük a „fejlett civilizáció” nagy károkat tett a több külföldi helyi kultúrában. Azonban, sok mindennel voltak hatással az európai kontinensre is a helyi kultúrák és a különböző „egzotikus” tárgyak, anyagok, növények, italok, addiktív- és sokszor tudatmódosító szerek, melyeknek olykor egy-egy távoli terület kimagasló arányú lelőhelye volt, sokszor teljesen tönkre téve az ottani eredeti, hagyományos agrikultúrát, piacot. Tehát nem lehet azt mondani, hogy nem voltak maradandó kölcsönhatások. A több évtizedes, több évszázados gyarmati hatalom alatt, előfordult, hogy egy-egy terület európai hatalom cserén esett át és emiatt a vallási felsővezetés, és az uralkodói elit is változott, s ez akár további kulturális fúziókhoz is vezethetett.

A kora újkori vallási mentalitások igen különbözőek lehettek és ez a térítés témájában is észrevehető. Az egyének át- vagy megtérítése sokszor egyet jelentett azzal, hogy immár sokkal jobban vagy kevésbe tartoztak egy társaság vagy hódító entitás alá. A kora újkorban is a vallás, a felekezet, az identitás és a lojalitás összeszövődtek, egy áttérés nem csak vallási szempontból volt egy lépés, de ezzel együtt járhatott a lojalitás megkérdőjeleződése, társaságon belül és eredeti vallási közösségében is. Sokszor egy vallási hovatartozás létfontosságú jelentőséggel bírt abban, hogy ki az egyén feletti – akár csak a viselkedését tekintve – (társasági) hatalom. A lelkészekre és mondandójukra vagy írásaikra az angol vallási közösségek így a mindennapi morális, „protestáns illemnek” megfelelő életmód megerősítése mellett, a hitehagyás ellen is nagy hangsúlyú eszközökként tekintettek.

Mint ahogy az egyik prédikációban megtalálható az a frázis, hogy *„hajózás hiányában Isten nélkül lettünk volna a világban”*,⁵⁶¹ ez, több vallásra igaz, köztük a kereszténységre is. A kereszténység, így eljutott a világ majd minden szegletébe és az európaiak tovább kívánták terjeszteni, ami által sok területen kényszer vallásként tekintettek rá és a megszokott, saját, eredeti, hagyományos, lokális istenségeket, vallásokat, hiteket több helyen üldöztetés érte, ahogy az azokat követőket is.

Ilyen értelemben a keresztény „buzgóság” (és nem a vallás maga) sokaknak ártott az évszázadok alatt. A meghódolás, áttérés „kötelezettsége” (akár európai, akár helyi törekvések által) és a szertartások betiltásai miatt, sok helyen titkolni valóvá váltak az eredeti vallások, amikből idővel töredékek maradhattak csak fenn, sok vallás eltűnt, ugyanakkor volt, amely szinkretizmussal valamelyest fent maradt és „új életet” kaphatott. Természetesen történetek valós, szabad akarató áttérések is és volt, amely vallás túlélte az elnyomást.

Az Angol Kelet-indiai Társaság indiai angol vallási közösségeit az első évszázadban tehát, még ha nehézkesen is, de sikerült fenntartaniuk, a missziótársaságok (megalapításáig és) megérkezéséig. Az, hogy kereskedők jöttek-mentek, vagy akár le is telepedtek ott, nem volt egyenlő azzal, hogy vallási közösséget is fenntartsanak és ne csak a kiváltságos „társasági” rétegnek legyen lehetősége a hitelet megélésére. A különböző szabályozások mutatják, hogy a prédikációk betartása nehézségekbe ütközött, de ugyanakkor magánadományok által létrehozták saját protestáns templomaikat, oktattak, növelni kívánták – még ha nem is aktív térítéssel – közösségüket. Ezt akár vallási buzgóságból tették, vagy előírást követtek vagy csak nem kívánták, hogy a vegyes házasságból született gyermek például katolikus neveltetése

⁵⁶¹ Hughes pp. 13-17.

végezt az apa is „kikerüljön” a vallásból kérdés marad. Mindazonáltal nem elfelejtendő, hogy voltak katolikus és más vallású alkalmazottak is.

A tengeri utazás már kezdetektől fogva magával hordozta a veszélyt, így nem meglepő, hogy különböző istenségeknek, természeti jelenségeknek erőt „adtak” és az emberek, bíztak bennük túlélésük érdekében. A kora újkori tengerészeti prédikációk – a Bibliából is merítve – szintén ezt a vonalat erősítették.

Az ismeretlen, kevésbé ismert területekre való utazás, a kiszámíthatatlan túlélés lelkileg és mentálisan megterhelő, így érthető a rengeteg tengerész imádság és prédikáció. A víz, mint vallási életter a hosszabb-, óceáni utak miatt még inkább hangsúlyosabbá vált. Látható, hogy, ahogy a tengerek és az óceánok „megnyíltak” a hajózás fejlődése által és a „zászlók a kereskedelmet követték” a vizeken keresztül, az egyén és az emberiség világa is megváltozott. A migrációs- és utazási hullámok résztvevői – akár önkéntesen, akár erőszakosan – részesei lettek a paradigmaváltásnak. Sokan nem éltek túl a hajóutakat és a tengerek „emlékezetévé” váltak. Hivatásukból fakadóan a lelkészek igyekeztek a tengerészek lelkeit a mennyországba segíteni morális útmutatóikkal. Kiemelendő egy bibliai részlet is, amely azt állítja, hogy a hajósok mind inkább „fenyegetetebbek” mivel, a Jelenések könyve alapján az „életterük” nem lesz többé: *„Ezután láték új eget és új földet; mert az első ég és az első föld elmúlt vala; és a tenger többé nem vala.”*⁵⁶² A Biblia, a kereszténység, a tenger és a tengerészek, valamint a kereskedők és ezek motívumai, összefonódásai még sok izgalmas kutatási lehetőséget rejthetnek magukban.

10.1. Összegzés:

Az angol királyság – sok más európai területhez hasonlóan – nem sokkal a társaság megalapítása előtt vallási átalakuláson ment át. A katolikus vallás, mint több évezredes hagyományokkal, szokásokkal rendelkező, az életet és a mindennapokat, az élet majdnem minden szféráját szabályozó rendszer, a 16. századi Európában harcokba került a növekvő protestáns irányzatokkal.

A királyságban nem csak a katolicizmus és a protestantizmus közt dúlt a harc, hanem a protestáns irányzatok között is a különböző felekezetek között. Mivel a téma a reformáció kezdete után bontakozik ki és az újonnan megalapult protestáns felekezetek a 16-17. századforduló pontján már javában terjeszkedtek, sőt az angol királyságban egy katolikus és

⁵⁶² KG Jel 21:1

protestáns kombinációjú anglikán egyház is megerősödött addigra, így az anyaországban már elkezdődtek a vallásváltások – még ha kötelezően is és a társaság megalakulásakor már az új angol protestáns irányzat lett az államvallás.

A királyság, és a népesség, a társaság tagjai is nagymértékben vallásosak voltak, még ha már akkorra nem is egy felekezethez tartoztak. Ilyen értelemben is látható, hogy a kereskedelem, még ha meg is kívánta a toleranciát, és úgy mondván a „vallásmentességet”, ez nem azt jelentette, hogy a benne résztvevők nem lettek volna vallásosak. Az Angol Kelet-indiai Társaság első évszázadára még általában jellemző a vallási tolerancia és térítési szándék sem merül fel erőteljesebben az alkalmazottak részéről.

Ehhez a témához rengeteg különböző vallás és felekezet tartozik, melyek követői között többször előfordult áttérés, akár többszörösen is. Ezek meghatározták az egyének mentalitását, világnézetét, szokásait, összeségében identitásukat. Sok esetben ez a munkájukat, lehetőségeiket elősegíthette vagy éppen hátráltathatta, de mindenképpen sokrétűen függött össze az újkori emberek identitása, vallása és mindennapjaik.

Az indiai szubkontinensen sem volt más a helyzet. Viszont ott a hinduizmus, az iszlám és más helyi vallások sokaságának világa nem úgy „fogadta” a reformációt, mint Európa. Az ottani, több évszázadra visszatekintő kereszténység kis közösségekben élte túl az addigi időszakokat és az európaiak reformációja nem érintette a közösséget, maximum az európaiakat, de sok esetben a szubkontinensen fontosabbá vált az a tény, hogy keresztények, mint hogy mely felekezethez is tartoznak konkrétan.

Előfordultak vallásváltások – minden oldalról – azonban a 17. században az angol társaság nem igen foglalkozott térítő missziókkal, saját vallási közösségüket igyekeztek megtartani, a környezetükben található más felekezetekkel, vallásokkal eleinte általában toleránsok voltak – mely hozzájárult a társaság túléléséhez és fő céljukhoz, a gazdaság orientált profitszerzéshez.

A társaság első évszázadának célja, gazdasági érdekeinek biztosítása volt, amelyhez stratégiaileg egy bizonyos szintű vallási tolerancia és együttműködés kiépítése volt fontos. Az alapvető kulturális-, vallási-, identitásbeli különbségek ellenére sikerült sok esetben minden félnek (többé-kevésbé) megfelelő gazdasági együttműködések létrehozni.

A Kelet-Indiákon való jelenléttel az Angol Kelet-indiai Társaság alkalmazottai is megismerkedhettek az ottani civilizációk egyes részeivel, életmódjukkal, vallásukkal, még ha nem is tudtak az egészbe betekintést nyerni. A vallási szokások sokszor kerültek napirendre a társaság gyűlésein, de a vizsgált korszakban, a legtöbb esetben, az angolok igyekeztek nem beleavatkozni a helyi rendszerekbe, a lokális és szakrális szokásokat is csak a legkirívóbb

esetben (például száti) korlátozták, de például bevezették, a hindu népekre és területre való tekintettel, azt, hogy szent állatukat, a tehenet, nem vágthatják le a társaság által felügyelt területeken.

A kora újkor a gazdasági- és a vallási paradigmaváltások időszakára volt. Az egyre inkább szekularizálódó államhatalmak, a nyugati kereszténység végleges szakadása, a Szentszék hatalmi harcai és a kereskedelem egyre nagyobb globalizált ereje, mind politikailag, mind gazdaságilag, mind társadalmilag, és vallásilag is hatással voltak (többé-kevésbé) az egyének mentalitásaira. Ez az európai kontinens jellemzője leginkább, de hatalmi és gazdasági rivalizációi és harcai immár a Föld több területére is kihatottak és befolyásolták történelmüket, és az európai eszmék „civilizáló” ereje és asszimilációs szándéka megkérdőjelezendő.

Az európai expanziós politikák és irányelvek közt észrevehetőek sok esetben alapvető különbségek a letelepedési szándékokat, a gazdaságot és a vallást érintően. Míg minden esetben állami szempontból a hatalomszerzés volt a cél, akár gazdaságilag, akár területileg, addig az evangelizációnak előnyben részesítése nagy különbségeket mutat, a semleges hozzáállástól a teljesen radikális hittérítési szándékokig.

Az Angol Kelet-indiai Társaság a kora újkori- és újkori történelem egyik legkiemelkedőbb, legsikeresebb gazdasági társasága volt és évszázados működése alatt, fokozatosan, egyre több állami szerepkört tudott magáénak a szubkontinensen. A működésük első évszázada alatt, vallási szempontból, a legfontosabb aspektus az alkalmazottaik vallásának megőrzése volt.

Ez a gazdasági társaság eleinte csak kereskedelmi fókuszú volt, majd fokozatosan kiterjesztette az angol uralkodó, (a későbbiekben) a parlamenttel egyetértésben, a társaság jogköreit különböző, már-már állami, privilégiumokkal. Sokáig a kereskedelmi kapcsolatok, a terjeszkedés volt a mérvadó, és környezetük vallásossága, a gazdasági megállapodásokhoz képest, másodlagos volt.

A későbbiekben létrejöttek angol missziós csoportok, de számuk elenyésző és lehetőségeik, mozgásterük nagymértékben korlátozva volt a társaság által, ennek ellenére, azonban saját hitéletük már a kezdetektől fogva fontos szerepet kapott. Gazdasági terjeszkedésük mellett vallásuk leginkább a mindennapi élet háttér értékeként jelent meg.

A 17. században sok európai kereskedelmi társaság jött létre, sőt, addigra már sok létezett, azonban vallási szempontból – itt az angolokra koncentrálva – nem voltak egységes irányelvek és sok különböző hozzáállást lehet megfigyelni. Radikális, térítésekkel jobban foglalkozótól egészen „toleráns”, sőt evangelizációs szempontból „passzív” társaságokkal is lehet találkozni.

Ezen utóbbi kategóriába tartozik bele a 17. századi Angol Kelet-indiai Társaság. A hittérítés irányába történő passzivitás azonban nem azt jelenti, hogy saját embereik hitéletével ne foglalkoztak volna különböző módokon. A társaság ezért is – több ok mellett – sokszor támogatott prédikációkat és imákat, amelyek diverz módon igyekeztek a gazdasági célokat és a lelki útmutatást összefűzni.

A kora újkori Angol Kelet-indiai Társaság keleti felderítő útjai és kereskedelme nagy hatással volt a történelemre. A társaság sok mindent tett az angol vallási közösségek fenntartásáért az indiai szubkontinensen. Sokszor londoni, befektetői döntésre, sokszor saját, helyi elhatározás révén.

A társaságnak írt imák és prédikációk csak kis részét képezik a kora újkori vallásos szövegeknek, azon belül is a tengerész és kereskedelmi témájúaknak. Véleményem szerint, azonban ez nem az jelenti, hogy mentalitástörténetileg ne lehetne felhasználni ezeket, hasonlóan az útleírásokhoz. Az Angol Kelet-indiai Társaság 17. századi vallási élete még sokat érdekességet tartogathat, több történelemtudományi ágban is.

Tehát a társaság és alkalmazottai vallásosak voltak és igyekeztek a hajó legénységének is biztosítani a vallási életet és istentiszteleteket tartani. A fő tisztségviselők, követek saját lelkészt fogadtak. A vallási élet felvirágoztatása egyes kereskedelmi lerakatok vezetőinek is köszönhető, mint például Madrászban, a nem megfelelő elismerésben részesülő Sir Streynsham Masternek. Ebből is látható, hogy a társaság vallásos tagokból, alkalmazottakból állt és ők saját vallásosságukban, egy fokig toleránsan viseltettek a többi keresztény vagy más vallás, hit, hiedelem iránt is, azon területeken, mely valamely formában angol fennhatóság alatt állt.

A 17. századra már a reformáció első hulláma „lecsendesült”, de még messze volt a „végső” formájától. Az angol protestantizmus sokrétű volt, amely például a polgárháború vagy az Újvilágba való kivándorlásokból is látható. A „hivatalos” angol protestáns, későbbi megnevezésében, anglikán közösség fenntartása fontos volt, mind a szülőföldön, mind külföldön és minden olyan helyen, ahová kisebb-nagyobb, ilyen vallású csoportok érkeztek, akár letelepedés céljából, akár gazdasági célból.

A korabeli gazdasági társaságoknak, köztük az Angol Kelet-indiai Társaságnak is fontos volt a vallás és ezt lelkészek alkalmazásával, karitatív tevékenységekkel és vallásos szövegek írásának finanszírozásával is támogatta. Ezen protestáns művek nem csak egy műfajban íródtak, útmutatók, prédikációk, imák készültek, amelyek elkészültéhez a reformáció és néha a katolikus „maradvány” eszmék adtak támpontokat.

Összegezve, a disszertáció elején megfogalmazott célok alapos vizsgálata után jobban megismerhettük, hogy az Angol Kelet-indiai Társaság hogyan próbálta emberei vallási életét

fenntartani. Ennek elősegítéséhez (mind Angliában, mind a szubkontinensen) rendeletektől kezdve, személyes utasításokon keresztül lelkészek közreműködésével, imahelyekkel és iskoláztatással igyekeztek ezt biztosítani és habár ez sokszor nehézségekbe ütközött végső soron az igyekezet sikeresnek mondható. Azonban nem elfelejtendő tény, hogy a társaság szándéka nem a letelepedés volt és a külföldön tartózkodó alkalmazottak is cserélődtek, az angol vallásosság fenntartása a távoli területeken még nehezebb volt, és véleményem szerint ilyen szempontból talán még nagyobb eredménynek számíthat a közösség hitéletének fennmaradása.

Ennek a témának a megismeréséhez elengedhetetlen volt a korabeli prédikációk és útleírások feldolgozása és az értekezéshez, ezeknek a lefordítása, amely során számomra még inkább megismerhetővé váltak a korabeli mentalitásoknak és vallásosságnak többször előforduló toposzai és a felhasznált történetek különböző módon való értelmezései, mind annak érdekében, hogy a társaság vallásossága biztosítva legyen.

Az Angol Kelet-indiai Társaság kettős vallási mentalitása a 17. században sok fajta módon értelmezhető. Látható volt, hogy a londoni és az indiai szubkontinensen, és a társaság ezen két „ágában” különböző módokon álltak a hittérítés gondolatához. Egyénileg a magán hitélet és az előírt vallásosság kettősségével lehet találkozni. Emellett, elvontabb értelemben a tenger és a szárazföldi, otthoni és külföldi hitéletben is különbségek figyelhetőek meg. Még elvontabban, több lekipásztor szerint is a tengerészek, óceánokon átutazó kereskedők, egyének mind egy fajta kettősségben léteztek, mivel folyamatosan veszélyben voltak, mert olyan „közel éltek a halálhoz”.

Ahogy János Jelenéseiben olvasható, amikor Babilonról írnak, hogy *„mert a te kalmáraid valának a földnek fejedelmei; mert a te büvöléseidtől eltévelyedtek mind a népek.”*⁵⁶³ Ez ellen igyekeztek a prédikációk végső soron óva inteni az Angol Kelet-indiai Társaság embereit: profitorientációjuk rossz hatásaitól és, hogy a szakralitás elhanyagolása milyen veszélyekkel járhat bármekkora is a világi nyereség és hogy, nem szabad a vagyonnak az emberség, és a kereszténység kárára mennie, ami viszont, hosszú távon kudarcra volt ítélve.

⁵⁶³ KG Jel. 18:23cd

Összefoglalás

A disszertáció fókuszja az Angol Kelet-indiai Társaság 17. százada, azon belül, a Kelet-Indiákon és Indiában, valamint az oda- és visszavezető hajóutakon megélt és sokszor „előírt” vallási élet. Ennek kutatásához hozzájárult a mentalitástörténeti megközelítés, főleg útleírások által, és a vallási mentalitásba a prédikációk, imák és elmélkedések adtak jobb betekintést.

Az angol királyság története a kora újkortól kezdve válik globálissá és ennek egyik főszereplője az Angol Kelet-indiai Társaság volt. A társaság a 17. században főleg a Kelet-Indiák területén, különösképp Indiában tevékenykedett. Az újkori európai expanziók mellett azonban nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a vallás és a vallásosság is rendkívül fontos volt a korszakban

A disszertáció célja az volt, hogy bemutassa az Angol Kelet-indiai Társaság és a vallás kapcsolatát és azt korabeli szövegekkel, főleg prédikációkkal alátámasztani, különösképp olyanokkal, amelyeket konkrétan az Angol Kelet-indiai Társaságnak vagy más kereskedelmi társaságoknak, esetleg egy-egy tagjuknak írtak a 17. században. A felhasznált korabeli prédikációk sok esetben „gazdasági” jellegűek voltak, és kiemelik, hogy a protestantizmus hozta el a társaságnak – és Angliának – a várva várt sikert.

Az Angol Kelet-indiai Társaság egyike a korabeli merkantilista, monopolisztikus, távolsági kereskedelmi vállalkozásoknak. Több évszázados történelme alatt mélypontok és sikerek végig tarkították működését, de végső soron hatalma és területe akkora lett, amelyre sokan nem számítottak.

A társaságok, csoportok tagjai nem feltétlenül tartoztak egy vallási felekezethez vagy valláshoz. Az európai társaságok céljuktól függően foglalkoztak – ha foglalkoztak – az adott hely vallásával. Az aktív- és passzív evangelizáció társaságonként, helyszínenként és a felsőbb vezetőségek döntései alapján változott. A semlegesség, tolerancia, szinkretizmus csak néhány példája a lehetőségnek a társaságok és a helyiek kapcsolatában egy mindennapibb, de annál szentebb életterületen. Nem elfelejtendő, hogy egy társaság vagy egy ország, tengeren túli expedíciójában nem a befektetők, politikusok álltak legközelebb az „új” területekhez, hanem a kereskedők, hajós legénységek és kalandorok.

A társaság történetének, körülményeinek alapos áttekintése után, fokozatosan, egyre inkább a tenger és a prédikációk világába halad a disszertáció, összefűzve a társaságot, a hajóutakat és a vallásos szövegeket, így próbálva egy teljesebb képet adni a 17. századi Angol Kelet-indiai Társaság vallásosságáról.

Summary

The focus of this dissertation is a cross section of the 17th century English East India Company, the East Indies, the voyages to and fro and the often „prescribed” religiousness of the Company. Aspects of the history of mentalities added to this research mainly through travel literature and sermons as well as prayers and reflections help shed light on religious mentalities.

The history of the English Kingdom became global from the Early Modern Era. One of the main characters of this was the English East India Company. During the 17th century the Company was mainly active in the East Indies, especially India. Next to the European expansions, it is not to be forgotten that religion and religiousness were very important in the era.

The aim of the dissertation was to demonstrate the relationship between the English East India Company and religion, supported by contemporary texts, mainly religious ones, especially ones written for the Company, its members or other trading companies in the 17th century. Some of the used sermons are „commercial” ones, which usually highlighted that the anticipated success for the Company and England came with Protestantism.

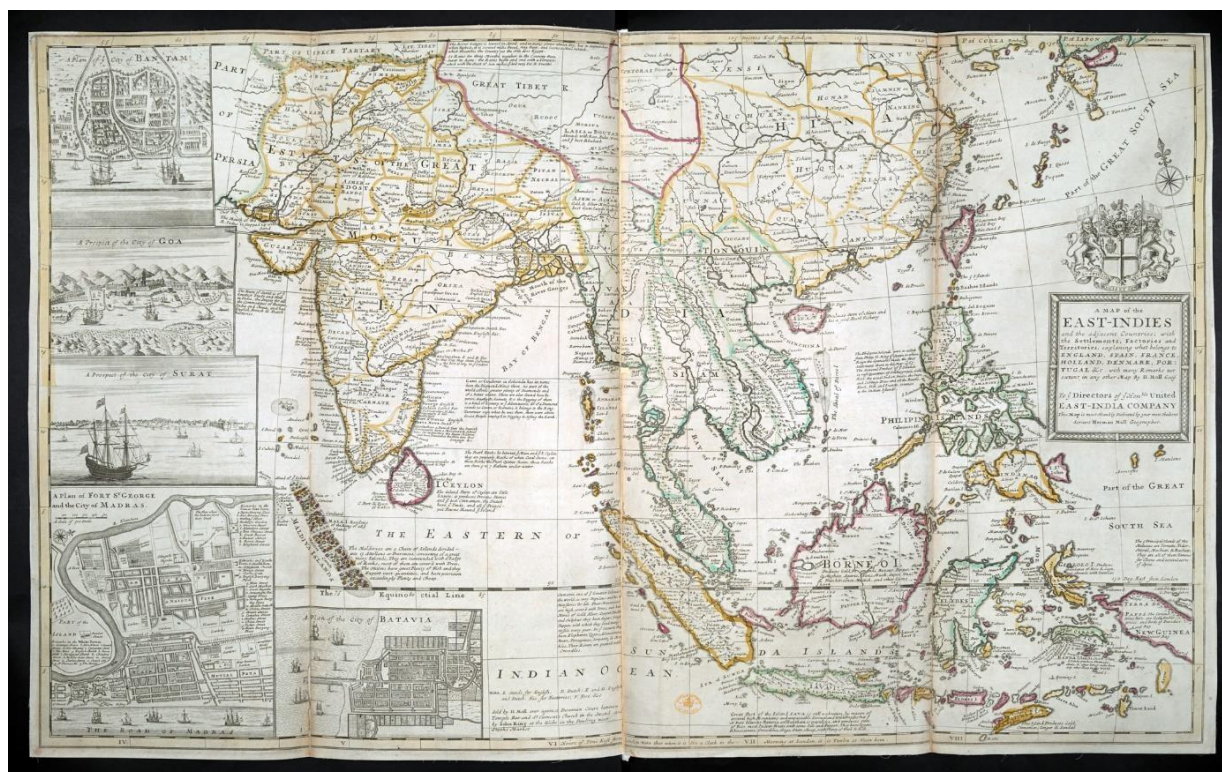
The Company was one of the Early Modern Era’s developments, an attempt at mercantile, monopolistic, long-distance trade. During its several centuries, the Company had its ups and downs, but ultimately, nobody expected its level of power and territory to become so immense.

The companies’ members were not necessarily from one denomination or religion. The European companies dealt – or not – with the religions of the given territory according to their prospects. The active and passive evangelisation differed between companies, locations and their directors and rulers. Neutralism, tolerance, syncretism are just a few examples of the relationship with the locals in an everyday, but also sacred area of life. It is not to be forgotten that in a company’s or a country’s overseas expedition it is not the investors and politicians that are nearest to the „new” territories but the merchants, ships’s crews and adventurers.

After a thorough review of the history of the Company, gradually the dissertation moves towards the world of the oceans and sermons written for the voyages, thus tying together the Company, the journeys and the religious texts, trying to give a more complete picture of the 17th century’s English East India Company’s religiousness.

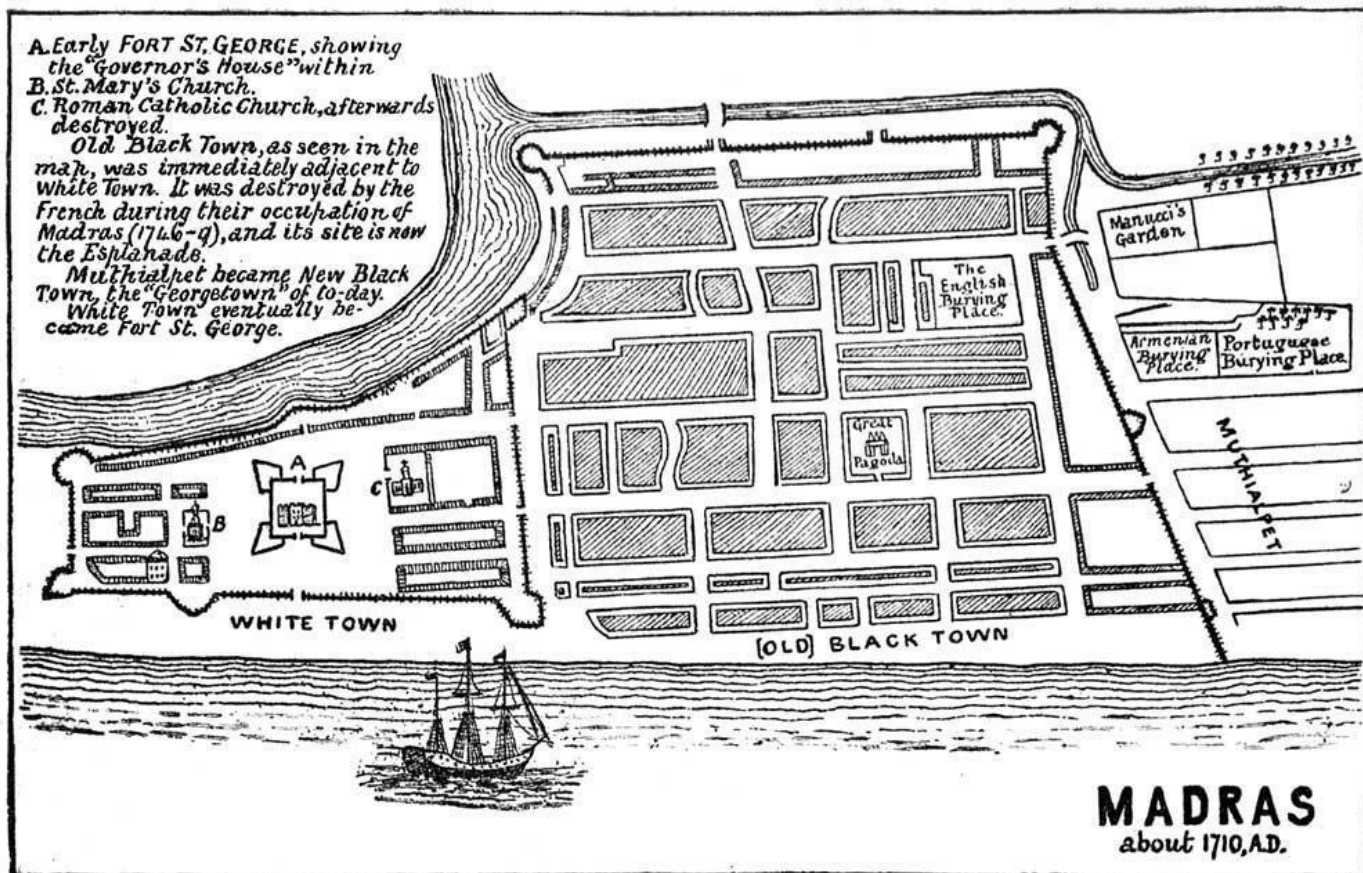
Függelék:

1. Térkép: Moll, Herman⁵⁶⁴: Kelet-Indiák térkép, 1715-1720 körül. In: Moll, Herman: The World describ'd; or, a new and correct set of maps, H. Moll, J. Bowles, T. Bowles, P. Overton, J. King, London, 1730 [British Library Maps C.46.f.12]

⁵⁶⁴ Hermann Moll neves térképész volt a 17-18. században.

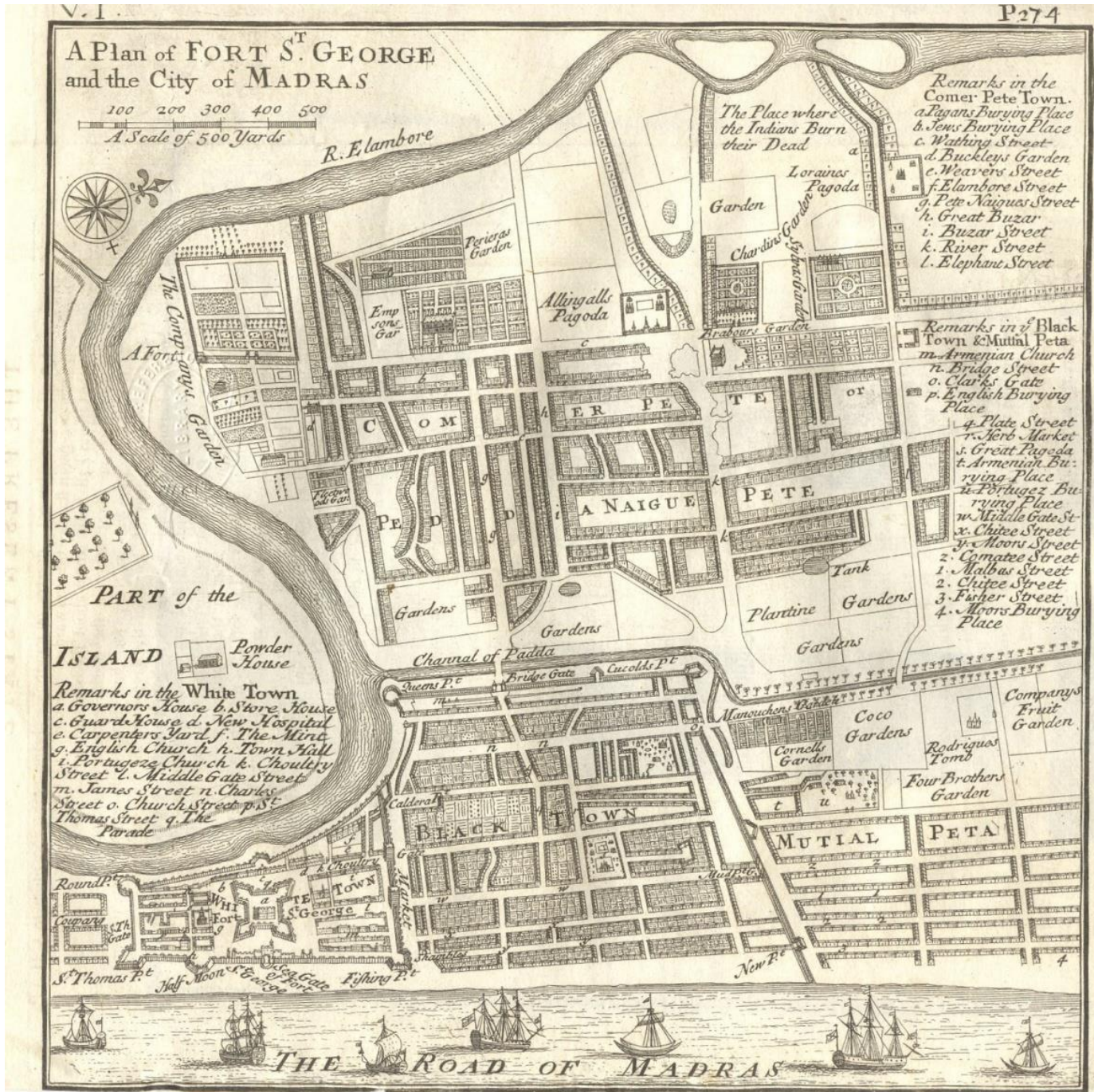
2. Térkép: **Madrász térképe 1710 körül.** In: Barlow, Glyn: *The Story of Madras*, Oxford University Press, London, 1921 p. 10

3. Térkép: Moll, Herman: Fort St. George és Madrász város terve

In: Salmon, Thomas: Modern History Or the Present State of All Nations, Vol. I., Longman,

London, 1744 p. 230

4. Térkép: Madrász kilátása Thomas Pitt idején.

In: Love, Henry Davison: Vestiges Of Old Madras 1640-1800, Vol. I., John Murray, London, 1913, könyv eleje

A View of Fort St. George in the time of Governor Thomas Pitt 1795-1799

Bibliográfia:**Levéltári források:**

1. **Rules to be observed by all Englishmen that live in the factory of Sratt**, 2 July 1696, British Library (BL), India Office Records (IOR), G/36/95. fo.47
2. **St. Helena consultations**, 7 April 1711, BL, IOR, G/32/4/4, fo. 65

Primer források:

3. **Chishull, Edmund:** A sermon preach'd before the honourable company of merchants trading to the Levant-seas, At St. *HELLEN'S*, *January* 16. being Sunday, 1697/8. S. Manship, London, 1698.
4. **Copland, Patrick – Pope, Peter (Papa, Petrus):** Virginia's God be thanked, or A sermon of thanksgiving for the happie successe of the affayres in Virginia this last yeare. *Preached by Patrick Copland at Bow-Church in Cheapside, before the Honorable Virginia Company, on Thursday, the 18. of Aprill 1622. And now published by the commandement of the said honorable Company. Hereunto are adjoynd some epistles, written first in Latine (and now Englished) in the East Indies by Peter Pope, an Indian youth, borne in the bay of Bengala, who was first taught and converted by the said P.C. And after baptized by Master Iohn Wood, Dr in Divinitie, in a famous assembly before the Right Worshipfull, the East India Company, at S. Denis in Fan-Church streete in London, December 22. 1616, Printed by I. D. for William Sheffard and Iohn Bellamie, and are to be sold at his shop at the two Greyhounds in Corne-hill, neere the Royall Exchange.* London, 1622.
5. **Davenant, Charles:** An Essay on the East-India Trade, [k.n.], London, 1696.
6. **Duquesne:** A New Voyage to the East-Indies in the Years 1690 and 1691, Harrow and Crown, London, 1696.

7. **East India Company (I.):** A Reply on behalf of the Present East-India Company, to a paper of complaints, commonly called, *The Thirteen Articles* delivered by their Adversaries, to the Members of the Honourable House of Commons., [k.n.], London, 1698.

8. **East India Company (II.):** Notes On and Extracts From the Government Records in Fort Saint George, Madras, Public Department, Public Consultation, From 1679-80 to 1680-81, Vol. IV., H. Morgan at the Government Press, Madras, 1873.

9. **Flavel, John:** The Whole Works of the Reverend Mr. John Flavel, Vol. VI. A. Weir and A. M'Lean, Paisley, 1770.

10. **Foster, William (szerk.):** The English Factories in India 1618–1669, Vol. XIII., Oxford University Press, Oxford, 1906.

11. **Foster, William (szerk.):** The English Factories in India, 1634-1636: *A Calendar of Documents in the India Office* Vol. V., *British Museum and Public Record Office*, The Clarendon Press, Oxford, 1911.

12. **Frezer, Augustine:** The wickedness and punishment of rebellion a sermon preach'd the 26. July S.V. 1685 (being the day of thanksgiving appointed by His Majestie for the defeat of the rebels) before the right worshipfull the Fellowship of Merchants Adventurers of England residing at Dordrecht, Reinier Leers, Rotterdam, 1686.

13. **Fryer, John:** A New Account of East-India and Persia, in Eight Letters. *Being Nine Years Travels, Begun 1672. And Finished 1681. Containing Observations made of the Moral, Natural, and Artificial Estate of Those Countries: Namely, of their Government, Religion, Laws, Customs. Of the Soil, Climates, Seasons, Health, Diseases. Of the Animals, Vegetables, Minerals, Jewels. Of their Housing, Clothing, Manufactures, Trades, Commodities. And of the Coins, Weights, and Measures, Used in the Principal Places of Trade in Those Parts*, Rose and Crown, London, 1698. Hozzáférés: British Library: Printed Collections, W 3856, in Qatar Digital Library https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023545053.0x000001 (2019.10.21)

- 14. Gostwyke, William:** *The Christian Merchant* Describ'd in a Sermon at First Design'd for a Private Audience, now Humbly Dedicated to all the Merchants of the City, Three Pigeons, London, 1696.
- 15. Hamilton, Alexander:** *A New Account of the East Indies*, Vol. II., John Mosman, Edinburgh, 1727.
- 16. Hardy, Nathaniel:** *The Pious Votary and Prudent Traveller: Characterized In a Farewell-SERMON, occasioned by the voyage of Nathanael Wych Esq. President to the East-Indies. Preached in S. Dionys Back-Church, Mar. 14. 1657.*, J. G. for John Clark, London, 1659.
- 17. Hughes, John:** *A sermon preach'd before the Right Honourable George Earl of Berkley, governour, and the Company of Merchants of England trading in the Levant seas, Fincham Gardner*, London, 1683.
- 18. Janeway, James:** *To all Mariners, and Other's that use the Seas. March 1. 1672.* In: **Ryther, John:** *A PLAT for MARINERS; OR, THE SEAMAN'S PREACHER, Delivered in several Sermons upon Jonah's Voyage.* A M. for Dorman Newman, at the Kings-Arms next Grocers-Alley in the Poultry, London, 1672. n.pp.
- 19. Janeway, James:** *A Token for Mariners containing many famous and wonderful instances of God's providence in sea dangers and deliverances, in mercifully preserving the lives of his poor creatures, when, in humane probability, at the point of perishing by shipwrack, famine, or other accidents. much enlarg'd, with the addition of many new relations, one whereof happening this present year, and never before printed. Mostly attested by the persons themselves. Also The seaman's preacher, being a sermon on the right improvement of such mercies. And prayers for seamen on all occasions,* Hugh Newman, London, 1698.
- 20. Kerr, Robert:** *A General History and Collection of Voyages and Travels, Arranged in Systematic Order: Forming a Complete History of the Origin and Progress of Navigation, Discovery, and Commerce, by Sea and Land, from the Earliest Ages to the Present Time*, Vol. VIII., T. Cadell, London, 1824.

- 21. Knox, Robert:** An Historical Relation of Ceylon, Chiswell, London, 1681.
- 22. Lesk, William:** A Sermon Preached aboard of the Globe the 18. of May, *Anno 1617. At an Anchor by the Cape of Good Hope, in the Bay of SOVL DANIA, 34. Degrees to the Southward of the AEquinocziall line*, George Purflowe, London, 1617.
- 23. Madras, East India Company:** Records of Fort St. George: Diary And Consultation Book of 1680-1681 [26th January 1680 - 10th January 1681], Vol. IV., Superintendent, Government Press, Madras, 1912.
- 24. Mather, Cotton:** The Religious Marriner. A Brief DISCOURSE Tending to DIRECT the *Course* of Sea-men, In those Points of RELIGION, Which may bring them to the PORT, of Eternal Happiness. B. Green & J. Allen, Boston, 1700.
- 25. Mun, Sir Thomas:** A DISCOVRSE of Trade, From *England* vnto the *East-Indies*: Answering to diuerse Obiections which are vsually made against the same. Nicholas Okes for Iohn Pyper. London, 1621.
- 26. Myriell, Thomas:** To The Right Worshipfull Mr. Maurice Abbot [The Epistle Dedicatorie]. In: **Wilkinson, Robert:** The Stripping of Ioseph, *Or The crueltie of Brethren to a Brother*, Thomas Myriell, W.S. for Hen. Holland, Geo. Gibbs, London, 1625.
- 27. Ovington, John:** A Voyage to Surat in the Year 1689, Jacob Tonson, London, 1696.
- 28. Page, Samuel:** God be thanked *A sermon of thanksgiuing for the happy successe of the English fleetes, sent forth by the honourable company of aduenturers to the East Indies. Preached to the honourable gouernors and committees, and the whole company, of their good ship, the Hope Marchant happily returened: at Deptford on Maundy Thursday last being the 29th of March. 1616. Hereunto are added sundry necessary and vseful formes of prayer and thankes-giuing for the helpe of all such as trauell by sea, fitted to their seruuerall occasions.*, Nicholas Okes for Simon Waterson, London, 1616.

29. **Φιλόπατρις** : A Treatise, [k.n.] ,London, 1683.
30. **R.B.**: The English Acquisitions in Guinea & East-India, Printed for Nath, Crouch at the Bell, London, 1700.
31. **Rainstorp, John**: Loyalty Recommended: *In a Sermon Preched before the Worshipful Society of Merchants Adventurers. At St. Stephen's Church in Bristol, November, 10th. 1683.*, J. Wallis, for Joanna Brome, at the Gun in S. Paul's Church-Yard, London, 1684.
32. **Reynolds, Edward**: The Comfort and Crown of Great Actions. *In a Sermon Preached, Decemb.4. 1657. Before the Honorable East-India Company.* Tho. Newcomb, London, 1658.
33. **Ryther, John**: A PLAT for MARINERS; OR, THE SEAMAN'S PREACHER, *Delivered in several Sermons upon Jonah's Voyage*, A M. for Dorman Newman, at the Kings-Arms next Grocers-Alley in the Poultry, London, 1672.
34. **Terry, Edward**: The merchants and mariners preservation and thanksgiving. *Or, Thankfulness returned, for mercies received Set forth in a sermon of thanksgiving, preached at S. Andrewes Undershaft, Sept. 6. 1649. To the r. worshipfull, the Comittee of Merchants, trading for the eastern India, upon a late returne of seven of their ships together. Octob. 4. 1649. Imprimatur. John Downame.*, Thomas Harper, London, 1649.
35. **Terry, Edward**: A Voyage to East-India, *Wherein Some Things are taken Notice of, In our Passage thither, But many more in our Abode there. Within that RICH and most SPACIOUS Empire of the GREAT MOGUL: mixt with some Parallel Observations and Inferences upon the Story, to profit as well as delight the READER. Reprinted from the Edition of 1655. With COPPER-PLATES*, J. Wilkie, W. Carter, S. Hayes, E. Easton, London, 1777.
36. **Thomson, William**: The treasures of the sea. *A sermon to the mariners upon Deut. XXXIII. xviii, xix. And of Zabulun, he said, Rejoice Zabulun in thy ports, and Issachar in thy tents. They shall call the people unto the mountain, there they shall offer sacrifices*

of righteousness: for they shall suck of the abundance of the seas, and of treasures hid in the sand., Robert Kettlewell, London, 1683.

- 37. Wilkinson, Robert:** The merchant royall, A sermon preached at White-Hall before the Kings Maiestie, at the nuptials of the Right Honourable the Lord Hay and his Lady, vpon the Twelwe day last being Ianuar. 6. 1607., Felix Kyngston for John Flasket, London, 1607.
- 38. Wing, John, of Flushing, Zealand:** The Best Merchandise *or, A cleare discovery of the evident difference, and admirable advantage, betweene our traffike with God, for the true treasure; and with men, for temporall commodity VWherein is sheved that our spirituall trading is both free from all the evill, & full of all the good, which is incident to civill commerce; yea, that it overfloweth with divers excellent prerogatives, which the affayres of the earth cannot yeelde. Preached at Middleburgh in Zeelandt, immediately before the remoovall, of the famous fellowship of Merchant Adventurers of England, from thence, vnto Delft, in Hollandt. And now published, and dedicated, to the honour and vse, of that whole society, there, or other where, residing.*, Martin Abraham vander Nolck, Flushing, 1622.
- 39. Wood, John:** The true honor of navigation and navigators: *or, holy meditations for seamen Written vpon our sauour Christ his voyage by sea, Matth. 8. 23. &c. Whereunto are added certaine formes of prayers for sea trauellers, suited to the former meditations, vpon the seuerall occasions that fall at sea.* Felix Kyngston, London, 1618.

Szekunder források:

- 40. Anderson, James S. M.:** The History of the Church of England, *in the Colonies and Foreign Dependencies of the British Empire*, Vol. II., Francis & John Rivington, Robert Folthorp, London, 1848.
- 41. Barlow, Glyn:** The Story of Madras, Humphrey Milford Oxford University Press, London, 1921.

- 42. Bruce, John:** *Annals of the Honorable East-india Company, from their Establishment by the Charter of Queen Elizabeth, 1600, to The Union of the London and English East-India Companies, 1707-8.*, Vol. I-II., Black, Parry, and Kingsbury, London, 1810.
- 43. Chatterton, Eyre:** *A History of the Church of England in India: Since the Early Days of the East India Company*, SPCK, London, 1924.
- 44. Crawford, John:** *History of the Indian Archipelago: Containing an Account of the Manners, Arts, Languages, Religions, Institutions, and Commerce of its Inhabitants*, Vol. II., Archibald Costable and Co., Edinburgh, 1820.
- 45. East India Company (III.):** *List of Factory Records of the late East India Company*, Preserved in the Record Department of the India Office, London, 1897.
- 46. Frowde, Henry (szerk.):** *Imperial Gazetteer of India, Vol. II.*, Clarendon Press, Oxford, 1909.
http://dsal.uchicago.edu/reference/gazetteer/pager.html?volume=2&objectid=DS405.1.I34_V02_001.gif (2016.11.15)
- 47. Khan, Shafaat Ahmad:** *The East India Trade in the XVIIth Century, In its Political and Economic Aspects*, Oxford University Press, London, 1923.
- 48. Love, Henry Davison:** *The Vestiges of Old Madras (1640-1800)*, Vol. I., John Murray, London, 1913.
- 49. Martin, Frederick:** *The History of Lloyd's and of Marine Insurance in Great Britain*, Macmillan and Co., London, 1876.
- 50. Penny, Frank:** *The Church in Madras, Being the History of the Ecclesiastical and Missionary Action of the East India Company in the Presidency of Madras in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Smith, Elder, & Co., London, 1904.
- 51. Reid, D. M.:** *The Story of Fort St. George*, Diocesan Press, Madras, 1945.

- 52. Wheeler, James Talboys:** *India Under British Rule from the Foundation of the East India Company*, Macmillan and Co., London, 1886.

Szakirodalom:

- 53. Almond, Philip C.:** *The British Discovery of Buddhism*, Cambridge University Press, Australia, 1988.
- 54. Aslanian, Sebouh David:** *Trade Diaspora versus Colonial State: Armenian Merchants, the English East India Company, and the High Court of Admiralty in London, 1748-1752*. In: *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, Vol. 13., No. 1., University of Toronto Press, 2004 Tavasz pp. 37-100.
- 55. Aslanian, Sebouh David:** *From the Indian Ocean to the Mediterranean: The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, University of California Press, California, 2011.
- 56. Aslanian, Sebouh David:** *Julfan Merchants and European East India Companies: Overland Trade, Protection Costs, and the Limits of Collective Self-Representation in Early Modern Safavid Iran*. In: **Kondo, Nobuaki** (szerk.): *Mapping Safavid Iran*, Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo, 2015. pp. 189-222.
- 57. Barendse, Rene J.:** *The Arabian Seas: The Indian Ocean World of the Seventeenth Century*, Routledge, U.S.A., 2016.
- 58. Bates, Lucy:** *The Limits of Possibility in England's Long Reformation*. In: *The Historical Journal* Vol. 53 No. 4., Cambridge University Press, 2010. pp. 1049-1070.
- 59. Blaut, James Morris:** *The Colonizers Model of the World*, Guilford Press, New York, 1993.

- 60. Bohun, James:** Protecting Prerogative: *William III and the East India Trade Debate, 1689-1698*. In: **Hackett, Christopher** (szerk.): *Past Imperfect*, Vol. II. University of Alberta, 1993. pp. 63-86.
- 61. Bowen, H.V. – Mancke, Elizabeth – Reid, John G.** (szerk.): *Britain's Oceanic Empire: Atlantic and Indian Ocean Worlds, c. 1550-1850*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
- 62. Bown, Stephan R.:** *Merchant Kings: When Companies Ruled the World, 1600-1990*, St. Martin's Press, New York, 2010.
- 63. Burke, Peter:** Strengths and Weaknesses of the History of Mentalities. In: *History of European Ideas*, Vol. 7., No. 5, Pergamon Journals Ltd., UK., 1986. pp. 439-451.
- 64. Carson, Penelope:** *The East India Company and Religion, 1698-1858*, Boydell Press, Great Britain, 2012.
- 65. Chaudhuri, K.N.:** *The Trading World of Asia and the English East India Company, 1660-1760*, Cambridge University Press, New York, 2006.
- 66. Cohn, Bernard S.:** Law and the Colonial State in India. In: **Starr, June – Collier, Jane F.** (szerk.): *History and Power in the Study of Law: New Directions in Legal Anthropology*, Cornell University Press, Ithaca, 1989. pp. 131-152.
- 67. Czoch, Gábor:** A mentalitástörténet. In: **Bódy, Zsombor - Ö. Kovács József** (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Osiris Kiadó, Budapest, 2006.
https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_bevezetes_a_tarsadalomtortenetbe/ch05s03.html (2019.12.30)
- 68. Dale, Stephan:** *Indian Merchants and Eurasian Trade, 1600-1750*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- 69. Dalrymple, William:** *White Mughals: Love and Betrayal in Eighteenth-Century India*, Penguin, U.K., 2004.

- 70. Das, Gurcharan:** Foreword. In: **Roy, Tirthankar:** *The East India Company: The World's Most Powerful Corporation*, Penguin Group, India, 2012. pp. VII-XXVIII.
- 71. Dobbin, Christine:** *Asian Entrepreneurial Minorities: Conjoint Communities in the Making of the World-Economy 1570-1940*, Curzon Press, Surrey, 1996.
- 72. Erikson, Emily:** *Between Monopoly and Free Trade: The English East India Company, 1600-1757*, Princeton University Press, USA, 2014.
- 73. Finn, Margot – Smith, Kate (szerk.):** *The East India Company at Home, 1757-1857*, UCL Press, London, 2018.
- 74. Fischel, Walter J.:** *The Jewish Merchant-Colony in Madras (Fort St. George) During the 17th and 18th Centuries, A Contribution to the Economic and Social History of the Jews in India*. In: *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 3., No. 2., Brill, Netherlands, 1960. pp. 175-195.
- 75. Foucault, Michel:** *Más terekről: Heterotópiák* (előadás jegyzete, Cercle d'études architecturales, 1967. március 14.). In: *Architecture, Mouvement, Continuité*, No. 5, 1984. október, pp. 46-49 [Fordította: Erhardt, Miklós: 2004. augusztus. 8.]
<https://exindex.hu/nem-tema/mas-terekrol-1967/> (2021.08.27)
- 76. Garrett, Cynthia:** *The Rhetoric of Supplication: Prayer Theory in Seventeenth-Century England*. In: *Renaissance Quarterly*, Vol. 46., No. 2., Renaissance Society of America, Cambridge University Press, 1993 Nyár pp. 328- 357.
- 77. Gibson, William:** *The British Sermon 1689-1901: Quantities, Performance and Culture*. In: **Francis, Keith A. – Gibson, William (szerk.):** *The Oxford Handbook of The British Sermon, 1689-1901*, Oxford University Press, United Kingdom, 2012. pp. 3-30.
- 78. Glaisyer, Natasha:** *The Culture of Commerce in England, 1660-1720*, Boydell & Brewer, U.K., 2006.

- 79. Habib, Imtiaz:** Indians in Shakespeare's England as "The First-Fruits of India": *Colonial Effacement and Postcolonial Reinscription*. In: Journal of Narrative Theory, Vol. 36., No. 1., 2006 Tél pp. 1-19.
- 80. Haigh, Christopher:** The Recent Historiography of the English Reformation. In: The Historical Journal, Vol. 25, No. 4., 1982. pp. 995-1007
- 81. Harbsmeier, Michael:** Az útleírások, mint a mentalitástörténet új forrásai: *Gondolatok a kora újkori német antropológiai elemzése kapcsán*. In: Korall Vol. 26, 2006. pp.25- 53.
- 82. Hester, Natalie:** Literature and Identity in Italian Baroque Writing, Ashgate Publishing, Cornwall, 2008
- 83. Hodgkins, Christopher:** Stooping to Conquer: *Heathen Idolatry and Protestant Humility in the Imperial Legend of Sir Francis Drake*. In: Studies in Philology, Vol. 94., No. 4., University of North Carolina Press, 1997 Ősz pp. 428-464..
- 84. Hutton, Patrick H.:** The History of Mentalities: *The New Map of Cultural History*. In: History and Theory Vol. 20., No. 3., Wesleyan University, USA, 1981. pp. 237-259.
- 85. Impey, Oliver:** The Meeting of Asia and Europe. London. In: **Shone, Richard** (szerk.): The Burlington Magazine, Vol. 146., No. 1220., Burlington Magazine Publications Ltd., London, 200.4 pp. 773-774.
- 86. Kaislaniemi, Samuli:** The Linguistic World of the Early English East India Company: *A Study of the English Factory in Japan, 1613-1623*. In: Journal for Early Modern Cultural Studies, Vol. 17., No. 3., Special Issue: Alternative Histories of the East India Company, 2017 Nyár pp. 59- 82.
- 87. Kármán, Gábor:** Identitás és határok: *17. századi magyar utazók nyugaton és keleten*. In: Korall 26., 2006. november pp. 72- 98.
- 88. Kirkland, James Ray:** Armenian Migration, Settlement and Adjustment in Australia with Special Reference to the Armenians in Sydney, [k.n], Australia, 1980.

89. **Krishnan, Mini:** The Many Words for God, 2017.12.07, The Hindu <https://www.thehindu.com/books/the-many-words-for-god/article21317608.ece> (2021.09.22)
90. **Kverndal, Roald:** Seamen's Missions: *Their Origin and Early Growth*, William Carey Library, Pasadena, 1986.
91. **Levi, Scott:** India, Russia and the Eighteenth-Century Transformation of the Central Asian Caravan Trade. In: *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 42., No. 4., Brill, 1999. pp. 519-548.
92. **Lewis, Robin Jared:** Sati and the Nineteenth-century British Self. In: **Hawley, John Stratton:** Sati, the Blessing and the Curse: *The Burning of Wives in India*, Oxford University Press, New York, 1994. pp. 72-79.
93. **Madhava Menon, N.R.** (szerk): Criminal Justice in India Series: *Tamil Nadu*, Vol, 11, Allied Publishers, 2002.
94. **Makepeace, Margaret:** East India Company Trade in West Africa, 2016.01.20 <https://blogs.bl.uk/untoldlives/2016/01/east-india-company-trade-in-west-africa.html> (2019.10.30)
95. **Markovits, Claude** (szerk.): A History of Modern India, *1480-1950*, Anthem Press, London, 2004.
96. **McAleer, John:** Ships, spices and museum spaces: *The public history of 'goods from the East'*, 2012. 12. 2 https://warwick.ac.uk/fac/arts/history/ghcc/eac/events/upcoming_events/goodsfromtheeast/programme (2021. 09.01)
97. **Mead, Walter Russell:** Trains, Planes, and Automobiles: *The End of the Postmodern Moment*. In: *World Policy Journal*, Vol. 12., No. 4., (Tél, 1995/1996), Duke University Press, U.S.A., 1995. pp. 13-31.

- 98. Metcalf, Barbara D. – Metcalf, Thomas R:** A Concise History of India, Cambridge University Press, U.K., 2002.
- 99. Motsch, Andreas:** Relations of Travel: *Itinerary of a Practice*. In: Renaissance and Reformation Vol. 34., No. 1-2., University of Toronto, 2011. pp. 207-236.
- 100. Mukund, Kanakalatha:** The View from Below: *Indigenous Society, Temples, and the Early Colonial State in Tamilnadu, 1700-1835*, Orient Longman, New Delhi, 2005.
- 101. Muthiah, S.:** A Town Called George. In: **Lakshmi, C.S.** (szerk.): The Unhurried City: *Writings on Chennai*, Penguin Books India, New Delhi, 2004. pp. 27-49.
- 102. Muthiah, S.:** The Italian in Madras. *The Hindu*, Chennai, 2016.11.26.
<https://www.thehindu.com/society/The-Italian-in-Madras/article16706554.ece>
(2021.02.11)
- 103. na Pombejra, Dhiravat:** The Voyages of the “Sea Adventure” to Ayutthaya, 1615–1618: *The English East India Company and its Siam–Japan Trade*. In: *Itinerario* Vol. 37., No. 3., 2013. pp. 49-69.
- 104. Nightingale, Carl H.:** Segregation: *A Global History of Divided Cities*, University of Chicago Press, Chicago, 2012.
- 105. O’Connor, Daniel:** The Chaplains of the East India Company, *1601–1858*, Continuum International Publishing Group, London, 2012.
- 106. Ogborn, Miles:** Indian Ink: *Script and Print in the Making of the English East India Company*, The University of Chicago Press, USA, 2007.
- 107. Penas-Ibáñez, Beatriz – López-Sáenz, María Carmen** (szerk.): Between Identity and Diversity, Peter Lang AG, Bern, 2006.
- 108. Poole, Thomas:** Reason of State: *Law, Prerogative and Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.

- 109. Prakash, Om:** European Commercial Enterprise in Pre-colonial India, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- 110. Raj, Kapil:** From Merchants to Imperial Bureaucrats? *Territorial Administration and the East India Company*, Seventeenth-Nineteenth Centuries. In: **Garavaglia, Juan Carlos – Braddick, Michael J. – Lamouroux, Christian** (szerk.): *Serve the Power(s), Serve the State: America and Eurasia*, Cambridge Scholars Publishing, U.K., 2016. pp. 244-274.
- 111. Richards, John F.:** Early Modern India and World History. In: *Journal of World History*, Vol. 8., No. 2., University of Hawai'i Press, 1997. pp. 197-209.
- 112. Rostow, Walt Whitman:** *How it All Began: Origins of the Modern Economy*. London: Methuen, 1975.
- 113. Roy, Tirthankar:** *The East India Company: The World's Most Powerful Corporation*, Penguin Group, India, 2012.
- 114. Samson, Jane** (szerk.): *The British Empire*, Oxford University Press, Oxford, 2001.
- 115. Schama, Simon:** *A History of Britain: The British Wars, 1603-1776*, BBC Worldwide Ltd, London, 2001.
- 116. Schleck, Julia:** The Marital Problems of the East India Company. In: *Journal for Early Modern Cultural Studies*, Vol. 17., No. 3., Special Issue: *Alternative Histories of the East India Company*, 2017 Nyár pp. 83-104.
- 117. Sen, Amrita:** Searching for the Indian in East India Company Archives: The Case of Jadov the Broker and Early Seventeenth-Century Anglo-Mughal Trade. In: *Journal for Early Modern Cultural Studies*, Vol. 17., No. 3., Special Issue: *Alternative Histories of the East India Company*, 2017 Nyár pp. 37-58.

- 118. Singh, Jyotsna:** The Local and Global East India Company. In: *Journal for Early Modern Cultural Studies*, Vol. 17., No. 3., Special Issue: Alternative Histories of the East India Company, 2017 Nyár pp. 121-126.
- 119. Smith, Haig Z.:** *Religion and Government in England's Emerging Colonial Empire, 1601-1698*, Palgrave Macmillan, UK, 2022.
- 120. Stern, Philip J.:** History and Historiography of the English East India Company: *Past, Present, and Future!*. In: *History Compass*, Vol. 7., No. 4., 2009. pp. 1146-1180.
- 121. Stern, Philip J.:** Seeing (and Not Seeing) like a Company-State: *Hybridity, Heterotopia, Historiography*. In: *Journal for Early Modern Cultural Studies*, Vol. 17., No. 3., Special Issue: Alternative Histories of the East India Company, 2017 Nyár pp. 105-120.
- 122. Stern, Philip J.:** Alcohol and the Ambivalence of the Early English East India Company-State. In: *The Historical Journal*, Cambridge University Press, 2021. pp. 1-17.
- 123. Thompson, Willie:** Human Reality in Transformation: *Modern Population, Migration and Labour*. In: **Thompson, Willie:** *Work, Sex and Power: The Forces That Shaped Our History*, Pluto Press, London, 2015. pp. 176-186.
- 124. Travers, Robert:** Contitutions, Contact Zones and Imperial Ricochets: *Sovereignty and Law in British Asia*. In: **Bowen, H.V. – Mancke, Elizabeth – Reid, John G.** (szerk.): *Britain's Oceanic Empire: Atlantic and Indian Ocean Worlds, c. 1550-1850*, Cambridge Universtiy Press, Cambridge, 2012. pp. 98-129.
- 125. van Meersbergen, Guido:** Writing East India Company History after the Cultural Turn: Interdisciplinary Perspectives on the Seventeenth-Century East India Company and Verenigde Oostindische Compagnie. In: *Journal for Early Modern Cultural Studies*, Vol. 17., No. 3., Special Issue: Alternative Histories of the East India Company, 2017 Nyár pp. 10-36.

- 126. Van Ittersum, Martine Julia:** Debating Natural Law in the Banda Islands: *A Case Study in Anglo-Dutch Imperial Competition in the East Indies, 1609–1621*. In: History of European Ideas, Vol. 42., No. 4., Taylor and Francis, U.K., 2016. p. 459–501.
<http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/01916599.2015.1101216> (2019.11.26)
- 127. Veevers, David:** The Contested State: *Political Authority and the Decentred Foundations of the Early Modern Colonial State in Asia*. In: **Pettigrew, William A. – Gopalan, Mahesh** (szerk.): *The East India Company, 1600-1857: Essays on Anglo-Indian Connection*, Routledge, New York, 2015. pp. 175-192.
- 128. Victoria and Albert Museum:** Encounters: The Meeting of Asia and Europe 1500-1800 (2004): *Trade with Asia 1500-1800: Encounters* [Cikk], Victoria and Albert Museum, 2004. szeptember 23 - december 5
<http://www.vam.ac.uk/content/articles/t/trade-with-asia-encounters/> (2021.08.25)
- 129. Vink, Markus P. M.:** Indian Ocean Studies and the ‘New Thalassology’. In: Journal of Global History, Vol. 2., No.1., 2007. pp. 41–62.
- 130. Weber, Max:** A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme, L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2018.
- 131. Zukas, Alex:** Port Cities in the Maps of Herman Moll, *1700-1730*, World History Connected, February 2016.
http://worldhistoryconnected.press.uillinois.edu/13.1/forum_zukas.html#_edn14
(2019.10.07)

Nyilatkozat

Kijelentem, hogy a jelen munkát önállón készítettem, és semmilyen más segédeszközt nem használtam a feltüntetetteken kívül. Az értekezést saját szellemi termékemnek tekintem.

Budapest

Dátum:

.....

Harding Noémi Anett